

एम.ए (राज्यशास्त्र)
सत्र - III (CBCS)

नागरी समाज आणि लोकशाही
CIVIL SOCIETY AND DEMOCRACY

विषय कोड : 99075

<p>डॉ. सुहास पेडणेकर कुलगुरु मुंबई विद्यापीठ, मुंबई</p>	<p>प्राध्यापक प्रकाश महानवर संचालक दूर व मुक्त अध्ययन संस्था मुंबई विद्यापीठ, मुंबई</p>
<p>प्राध्यापक रविन्द्र कुलकर्णी प्रभारी कुलगुरु मुंबई विद्यापीठ, मुंबई</p>	

कार्यक्रम समन्वयक	: प्रा. अनिल आर बनकर सहयोगी प्राध्यापक दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
अभ्यास समन्वयक	: दत्तात्रय म. तोंडे सहायक प्राध्यापक दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
संपादक	: डॉ. संग्राम विडुलराव मोरे प्राध्यापक शहिद भगत सिंह महाविद्यालय, किल्लारी जि-लातूर.
लेखक	: प्रा. प्रणित दिलीप कासारे सहायक प्राध्यापक एस.एस.टी. कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, उल्हासनगर. : प्रा. संभाजी आत्माराम खांडेकर सहायक प्राध्यापक एस.एस.टी. कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, उल्हासनगर. : डॉ. भगवान लोखंडे सहयोगी प्राध्यापक डी.जी.तटकरे कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय तळा जि-रायगड.

जून २०२२, मुद्रण - १

<p>प्रकाशक संचालक, दूर आणि मुक्त अध्ययन संस्था. मुंबई विद्यापीठ, विद्यानगरी, मुंबई- ४०० ०९८.</p>

<p>अक्षर जुळणी आणि मुद्रण मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय विद्यानगरी, मुंबई</p>

अनुक्रमणिका

अध्याय क्र.	नाव	पृष्ठ क्र.
१	नागरी समाज व लोकशाही प्रक्रिया	१
२	नागरी समाज संघटना आणि राज्य	१९
३	नागरी समाज संघटनांचे कारवाई/क्रति ठिकाण	४७
४	जागतिक नागरी समाजातील समस्या.....	६३

एम.ए (राज्यशास्त्र)

सत्र - III (CBCS)

नागरी समाज आणि लोकशाही

CIVIL SOCIETY AND DEMOCRACY

अभ्यासक्रम

- 1. Civil Society and Democratic Process (15 Hours)**
  - a) Civil Society as Site of Contestation.
  - b) Mapping Civil Society
  - c) Uncivil Society

- 2. Civil Society Organisations and the State (15 Hours)**
  - a) Watchdog
  - b) Service Delivery
  - c) Co-optation

- 3. Spaces of Civil Society Organisations Action (15 Hours)**
  - a) Religion
  - b) Media
  - c) Markets

- 4. Issues in Global Civil Society (15 Hours)**
  - a) Human Security
  - b) Humanitarian Issues
  - c) Democratisation Movement

Reading List:

1. Carolyn M. Elliot, *Civil Society and Democracy*, Oxford University Press, 2003.
2. John Keane – “Introduction: Cities and Civil Society” - In John Keane (Ed), , *Civil Society: Berlin Perspectives*, Oxford/New York, Berghahn Books, 2006
3. Mark Robinson, Hybrid States: Globalisation and the Politics; of State Capacity, *Political Studies*, 2008, vol. 56, 566–583
4. Chandhoke Neera, ‘Civil Society’, *Development in Practice*, Volume 17, Numbers 4–5, August 2007
5. Kerstin Martens1Mission Impossible? Defining Nongovernmental Organizations, *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, Vol. 13, No. 3, September 2002
6. Fredrick Powell, *The Politics of Civil Society*, The Policy Press, U.K., 2007.
7. The Politics of the Governed: Considerations on Political Society in Most of the World, Columbia University Press, New York, 2004
8. Harris, John, Antimonies of Empowerment Observations on Civil Society, Politics and Urban Governance in India, *Economic and Political Weekly*, June 30,2007
9. Good Luke, Beech Anne, Castle David, *Jurgen Habermas: Democracy and the public sphere*, Pluto Press, London, 2005.
10. Mohan Sudha, ‘Role and Relevance of Civil Society Organisations in Mumbai’, *Indian Journal of Political Science*, (Special Issue on Civil Society) Vol. 63, Nos. 2 and 3, June-September, 2002, pp. 193-211.
11. Graeme Chesters, ‘Global Complexity and Global Civil Society’, *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*Vol. 15, No. 4, December 2004
12. Manuel Castells, Global Governance and Global Politics The 2004 Ithiel De Sola Pool Lecture, PSOnline www.apsanet.org
13. Manor, J., Robinson, M.&White, G. (1999) Civil society and governance. A concept paper. IDS Civil Society and Governance Programme, available at <http://www.ids.ac.uk/ids/civsoc/home.html>
14. Paul Nelson, New Agendas and New Patterns of International NGO Political Action *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations* Vol. 13, No. 4, December 2002
15. Funke, Peter N.(2008)'The World Social Forum: Social Forums as Resistance Relays', *New Political Science*,30:4,449-474

नागरी समाज व लोकशाही प्रक्रिया

घटक रचना

- १.१ उद्दिष्टे
- १.२ नागरी समाज संकल्पना
- १.३ नागरी समाजाचे स्पर्धात्मक स्थान
- १.४ नागरी समाजाची भूमिका
- १.५ असंस्कृत समाज
- १.६ सारांश
- १.७ आपण काय शिकलो?
- १.८ संदर्भ सूची

१.१ उद्दिष्टे

नागरी समाजाची संकल्पना ही एक प्राचीन संकल्पना मानली जाते. समकालीन राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये या संकल्पनेची नव्याने मांडणी केली जाते. जागतिकीकरण व माहिती तंत्रज्ञानातील क्रांतिकारी बदलांमुळे जागतिक समुदाय अगदी समीप आला आहे. माहिती जालातील प्रगतीने जागतिक जनसमुदाय प्रत्येक प्रसंगात एकरूप होतांना दिसतो. याचा परिणाम राष्ट्राच्या सीमा पूसट होण्यात झाला आहे. त्यामुळे जागतिक राजकारणाने आंतरराष्ट्रीय मर्यादा पार करून खऱ्या अर्थाने जागतिक स्वरूप धारण केलेले दिसते. एक जागतिक नागरी समाज निर्माण झाला आहे. नागरी समाजामध्ये अनेक संस्था, संघटना कार्यरत झाल्या आहेत. अ-राज्य घटकांचे महत्व वाढीस लागले आहे. लोकशाही प्रक्रिया त्यातून प्रभावित व गतिमान होतांना दिसत आहेत. यादृष्टीने या घटकामध्ये नागरी समाज संकल्पना, नागरी समाजाचा विकास, नागरी समाजाचे लोकशाही प्रक्रियेतील स्पर्धात्मक स्थान, नागरी समाजाच्या उद्याची कारणे व नागरी समाजाची भूमिका यांचा अभ्यास करून या पार्श्वभूमीवर असंस्कृत समाजाचे स्वरूप हे समजून घेणार आहोत. त्यातून समकालिन नागरी समाजाचे स्वरूप, भूमिका व स्थान याचे अवलोकन होण्यास असंस्कृत समाजाची संकल्पना समजून घेण्यास अधिक मदत मिळेल.

१.२ नागरी समाज संकल्पना

नागरी समाज या संकल्पनेची एक निश्चित स्वरूपाची व्याख्या उपलब्ध नाही. परिणामी नागरी समाजातील घटकांकरिता विविध संबोधने वापरली जातात. जसे की अशासकीय संघटना, स्वयंसेवी संस्था, सामाजिक चळवळी इ. साधारणतः नागरी समाजाची धारणा स्पष्ट करतांना म्हटले जाते. 'खाजगी व्यक्तिनी चालविलेल्या औपचारिक रचना असलेल्या व नफा

कमावण्याचा कोणताही हेतु नसलेल्या संस्था म्हणजे अशासकीय संघटना यामध्ये छोट्या, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय संघटनांचा समावेश होतो. या संघटना शासनाचे धोरण प्रभावित करण्याचा प्रयत्न करतात. त्या सामाजिक चळवळींना आधारभूत ठरतात. सामाजिक चळवळींमध्ये समान हितसंबंध असलेले गट व व्यक्ति विशिष्ट राजकीय उद्दिष्टांच्या पूर्तते करिता एकत्र येतात. या संघटनांना समाजव्यवस्थेमध्ये बदल अपेक्षित असतो.

कालदौर यांनी नागरी समाजाची व्याख्या पुढील प्रमाणे केली आहे, “नागरी समाज ही एक प्रक्रिया आहे जिच्यामध्ये व्यक्ती आपापसात व आर्थिक आणि राजकीय सत्ताकेंद्रा बरोबर वाटाघाटी, वाद, संघर्ष वा समझौता करतात.”

एकंदरीत नागरी समाज हे ,एक असे अवकाश आहे जिथे राज्य व बाजार यांच्या व्यतिरिक्त स्वयंस्फूर्तीने व्यक्ति समान हितसंबंध जोपासण्याकरिता एकत्र येतात. या व्यवस्थेमध्ये विविध क्षेत्रातील हितसंबंधी गटांना प्रतिनिधित्व मिळते व त्यांच्यामुळे सार्वजनिक संस्था व प्रक्रियांमध्ये जनतेचा सहभाग रुंदावतो. त्यांना सहभागी होणे शक्य होते.

नागरी समाजाचे स्वरूप :-

नागरी समाज संकल्पना स्पष्ट करण्यासाठी नागरी समाजाचे स्वरूप स्पष्ट करणारी पुढील चार वैशिष्ट्ये महत्वाची मानली जातात.

१) समान उद्देशाच्या प्राप्तीसाठीचे व्यक्तिंचे मुक्त संघटन –

नागरी समाज म्हणजे समान उद्देशाच्या प्राप्तीकरीता निर्माण झालेले व्यक्तिंचे मुक्त संघटन होय. हा समाज कायद्यावर आधारित असतो. नागरी समाजाचे सदस्यत्व हे दमनावर आधारित नसून ते उत्स्फूर्तपणे स्वीकारलेले असते.

२) स्वतंत्र राजकीय अवकाश

नागरी समाजाचे स्वतंत्र राजकीय अवकाश असते. राज्यसंस्थेशी त्याचा संबंध असेलच असे मात्र नाही.

३) बाजार व्यवस्थेपासून स्वतंत्र –

नागरी समाजाचे क्षेत्र बाजार व्यवस्थेपासून मुक्त असते. बाजार व्यवस्थेमध्ये नफा मिळविणे हे सर्व सहभागी घटकांचे मुख्य उद्दिष्ट असते. परंतु नागरी समाजातील घटक नफ्याचे उद्दिष्ट डोळ्यापुढे ठेवून काम करत नाहीत. त्यामुळे या क्षेत्रास ना नफा क्षेत्र असे ही संबोधले जाते.

५) लोकशाहीची उद्दिष्ट्ये साध्य करण्याचे साधन –

नागरी समाजास लोकशाहीची उद्दिष्ट्ये साध्य करण्याचे एक महत्वाचे माध्यम मानले जाते. त्यामुळेच फॅसिस्ट, वांशिक, दहशतवादी कृत्य करणाऱ्या घटकांना नागरी समाजात कोणतेही स्थान नाही.

नागरी समाजाचा विकास –

राज्यसंस्था व नागरी समाज यांच्या स्वरूपाची चर्चा मागील तीन-चार शतकांपासून सातत्याने विचार विश्वाचा भाग आहे. या संदर्भातील सामाजिक व राजकीय चर्चाविश्व अधिक व्यापक असल्याचे दिसते. या सैध्दांतिक परंपरेची सुरुवात हॉब्स, लॉक व रुसो यांच्या 'सामाजिक करारा'च्या सिध्दांतात शोधणे जसे अटळ आहे त्याचप्रमाणे या तत्व चिंतनातील हेगेल, कान्ट, मार्क्स व एंगल्स यांचे योगदान महत्वाचे आहे. राज्यसंस्था व नागरी समाज हि संकल्पना कशी विकसित होत गेली याचा आढावा घेणे यादृष्टीने महत्वाचे ठरते.

मॅकीव्हली सारखे विचारवंत राज्यसंस्था ही मानवाच्या विवेक शक्तीतून निर्माण होते असे मानतात. समाज व्यक्तींचा बनलेला असतो व या व्यक्ती मनुष्य स्वभाव प्रकृतीला अनुसरून बुध्दीचा वापर करून, तिच्या आदेशांनुसार वर्तन करतात. व्यक्तीच्या स्वहित साधणाऱ्या बुद्धिनिष्ठ वर्तन व्यवहारांमधून आकारास येणारी राज्यसंस्था म्हणून ती 'विवेकाधिष्ठीत' असते. अशी साधारणतः ही भूमिका होती. हेगेल यासंदर्भात आपली भूमिका पुढील शब्दात व्यक्त करतात, "राज्य संस्थेमध्ये विवेक उत्तरोत्तर अधिक प्रमाणात ओतप्रोत बनत जाण्याची प्रक्रिया, विवेकाला राज्यसंस्थेचा आकार प्राप्त होत जाण्याच्या प्रक्रियेमध्ये विलीन होते. एवढेच नाही, त्याची परस्परांमध्ये गुंफन होते. अंतीमतः राज्य संस्थेमध्ये विवेकाचा ओतप्रोत विकास होण्याचा परमोच्च बिंदू गाठला जातो. तेव्हा ते केवळ राज्यसंस्थेचे आदर्श प्रारूप म्हणून वा राज्यसंस्थेच्या विकासाची ती अनिवार्य परिणती म्हणून डोळ्यासमोर राहत नाही, तर राज्यसंस्था म्हणजे मूर्तिमंत विवेक हे वास्तव तथ्य, प्रगट ऐतिहासिक रूप म्हणून विद्यमान असते." या दोन प्रक्रिया एकमेकांत कशा गुंतून जातात हे यातून स्पष्ट होते.

राज्यसंस्था विवेकसंपन्न बनण्याची प्रक्रिया तीन पध्दतीने घडून आल्याचे मानले जाते. यातील प्रथम प्रवाहास सामाजिक करार वादी प्रवाह मानले जाते. सामाजिक करार सिद्धातामध्ये राज्यसंस्थेच्या उदयापूर्वी मानवी समाज हा एका नैसर्गिक अवस्थे मध्ये जीवन जगत होता असे मानले जाते. ही अवस्था समूळ नष्ट करून विवेकाच्या अधिष्ठानावर राज्यसंस्थेची निर्मिती केली गेली ही एक प्रक्रिया होय. नैसर्गिक अवस्थेतील समाजरचना नष्ट करून, तिचा पर्याय म्हणून नव्हे तर विवेकाच्या वापराद्वारे आदर्श समाजाची जडणघडण करणारी नियामक यंत्रणा म्हणून राज्यसंस्था उदय व विकास पावली ही दूसरी प्रक्रिया वा प्रवाह होय. तर तीसरा प्रवाह हेगेल प्रणित विचारधारेचा आहे. राज्यसंस्था केवळ नागरी समाज निर्माण करूनच थांबत नाही तर नागरी समाजास स्वतः सामावून घेते. म्हणजेच राज्यसंस्था ही नागरी समाजाचा पर्याय म्हणून कधीच उभी राहत नसते.

हेगेल यांच्या मते, 'नागरी समाजाची निर्मिती हे आधुनिक राज्यसंस्थेचे योगदान तर आहेच, पण त्यासोबतच राज्यसंस्था नागरी जीवन व राजकीय जीवन यांच्यातील द्वैत संपवून त्यांना एकात्मक करते. राज्यसंस्था हा बदल घडवून आणते ते एका संस्थात्मक चौकटीचा यंत्रणा म्हणून वापर करून ती संस्थात्मक चौकट तीन प्रकारची कार्य करते व त्याकरिता साधारणतः

तीन साधने वापरते. एक म्हणजे, सार्वभौम सत्ताधीश राजा जो जन्मानेच त्या सर्वोच्च पदावर आरूढ होतो. त्यामुळे समाज विभागाचे स्वार्थी हितसंबंध, त्यांच्यातील हेवेदावे व राजकीय गटबाजी यांपासून राजा अलिप्त व स्वतंत्र असतो. त्यामुळे राजघराण्यातील राज पदावर आरूढ झालेल्या व्यक्तीचा आपोआपच आदर दबदबा निर्माण होतो. दुसरे म्हणजे सनदी नोकरशाही, मोठा पगार घेणारा अधिकारी वर्ग तत्वतः जनतेचा, राज्यसंस्थेचा सेवक असतो, पण तो वागतो शासका सारखा, तत्वतः राज्यसंस्थेचे प्रयोजन, तिची उद्दिष्टे व नोकरशाहीची उद्दिष्टे एकत्र असतात. व तिसरे म्हणजे सर्व समाजविभागांची प्रतिनिधि सभा, राजाचे व शासकांचे प्रतिनिधी तसेच नागरी समाजाच्या विभागांचे नियुक्त वा निर्वाचित प्रतिनिधी या सभेत एकत्र येतात. अशा प्रतिनिधी सभेच्या माध्यमातून राज्यसंस्था व नागरी समाजातील अंतर कमी करण्याचा प्रयत्न होतो. तसेच उद्दिष्टे व हितसंबंधाबाबत त्या दोहोंमध्ये संवाद साधला जातो. परस्पर सामंजस्य निर्माण झाले म्हणजे चर्चेतील निर्णयांचे रूपांतर कायद्यात करणे सुलभ होते.

१९व्या शतकात नागरी समाज पार पाडीत असलेल्या भूमिकेतील अंतर्विरोधावर हेगेलने प्रकाश टाकला आहे. एकीकडे आधुनिक भांडवलदारी व्यवस्थेचे मर्म व गाभा जाणून घेऊन त्यासाठी पोषक असणाऱ्या खुल्या स्पर्धेस व आर्थिक उद्योजकतेस नागरी समाजास पूर्व वाव द्यावा लागतो. कारण या वातावरणातच व्यक्तीचे हितसंबंध जोपासले जाऊ शकतात. ते पार पाडणे हे नागरी समाजाचे प्रथम कर्तव्य होय. परंतु त्याच वेळी दुसऱ्या बाजूने नागरी समाज हे विचार विमर्शाचे 'सामूहिक व्यासपीठ' असते. त्यामुळे सर्व समाजाच्या विवक्षित सामूहिक हितांचे रक्षण करण्यात सुद्धा नागरी समाजाची निखळ, कोणतीही तडजोड न करता बांधिलकी अनस्यूत असते. याचा अर्थ असा की, नागरी समाजाच्या धारणेचा एक अंगभूत नैतिक परिणामही निर्विवादपणे आहे. हेगेल यांच्या मते, नागरी समाजाची निर्मिती राज्यसंस्था करते एवढेच नाही; नागरी समाजाचे भरणपोषण करणे हे राज्यसंस्थेचे उत्तरदायित्व आहे.

मार्क्स व एंगल्स मात्र राज्यसंस्थेचा विचार तिच्या ठायी असे अंगभूत नैतिक परिणाम न पाहता केवळ एक ऐतिहासिक समाजशास्त्रीय तथ्य म्हणूनच करतात. किंबहुना समाज पातळीवरील 'सामूहिक व संघटित दमनशक्ती' म्हणजे राज्यसंस्था अशी साधी-सरळ व्याख्या ते करतात. मार्क्स व एंगल्स यांच्या मते, विशिष्ट ऐतिहासिक टप्प्यावर जी उत्पादन व्यवस्था असते व त्याच्याशी निगडीत जे सामाजिक संबंध तयार होत असतात, त्यांच्या एकत्रित संरचनात्मक अविष्कारास आपण समाज असे संबोधन वापरतो. या लौकिक संरचनेस – राज्यसंस्थेस अमूर्त अलौकिकत्व बहाल करण्याचा उद्योग मूलतः सत्ताधारी वर्गाची – बुजुर्वा वर्गाची – राज्यारूढ कार्यकारिणी करीत असते. राज्यसंस्था हे काही नागरी समाज बाह्य व श्रेष्ठतर असे तत्व वा तथ्य नाही किंवा नागरी समाजाचे अन्य कशात तरी रूपांतर करण्याचे साधनही नाही. नागरी समाज जसा असेल तसा स्वीकारून त्यास दिले गेलेले संसघटित स्वरूप म्हणजे राज्यसंस्था होय. त्यामुळेच मार्क्स, एंगल्स यांच्या मते, इतिहासाच्या ओघातील राज्यसंस्थेची निर्मिती ही दुय्यम व गौण घडामोड होय. नागरी, समाजास राज्यसंस्थेस

आकार देत असतो. याचाच अर्थ, नागरी समाज व राजकीय समाज यांच्या परस्पर संबंधाची जी मांडणी हेगेल यांनी केली आहे त्याच्या अगदी विरोधी मार्क्स व एंगल्स यांची मांडणी आहे. मार्क्स यासंदर्भात म्हणतो, 'मुलतः राज्यसंस्थेचा इतिहास क्षणकालीक प्रयोजन असते. समाजाच्या निसर्गावस्थेतला नष्ट करण्यात जी भूमिका राज्यसंस्था बजावते तीच भूमिका पुढच्या टप्प्यावर स्वतःचा विलय करून राज्यसंस्थेने बजावयास हवी.

मार्क्स-एंगल्स नंतर नागरी समाज संकल्पनेच्या संदर्भात ग्रामसी यांच्या विचारांनाही महत्वाचे स्थान आहे. हेगेल, मार्क्स व एंगल्स यांच्यापेक्षा ग्रामसीच्या या संकल्पने विषयीच्या धारणा वेगळ्या आहेत. मार्क्स यांनी नागरी समाजाच्या घडणीचे विवेचन राजकीय अर्थव्यवस्थेच्या चौकटीत केले होते तर हेगेल नागरी समाजापेक्षा राज्यसंस्थेस वरचा दर्जा देत होते. सर्व राजकीय व ऐतिहासिक घटनाक्रमांवर राज्यसंस्थेचेच निर्विवाद वर्चस्व असावयास हवे हा हेगेल यांचा कायम आग्रह होता. ग्रामसी एकूण या संदर्भात आपली भूमिका स्पष्ट करतांना म्हणतात, "नागरी समाजाचा परीघ हा केवळ भौतिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी होणाऱ्या आर्थिक उत्पादनाशी संबंधित क्रिया व सामाजिक व्यवहारांपुरता मर्यादित नाही तर सर्व विचारप्रणाली व सांस्कृतिक व्यवहारसंबंधांचा ही त्यात समावेश होतो. केवळ आर्थिक, व्यापारी व औद्योगिक जीवन नागरी समाजास व्यापून टाकू शकत नाही तर सांस्कृतिक, अध्यात्मिक व बौद्धिक जीवनातील चिंतन तसेच प्रेरणा नागरी समाजास एक प्रकारचे स्वयंभू वेगळेपण देत असतात."

मार्क्स व ग्रामसी यांच्या मांडणीमध्ये फरक करणारा दुसरा महत्वाचा घटक म्हणजे समाजधारणा व राजकीय संघर्ष यांच्याविषयीच्या ग्रामसीच्या विचारव्यूहात 'आव्हान विरहीत अधिसत्ता' ही संकल्पना केंद्रस्थानी आहे. त्याच्या मते राजकीय नेतृत्व व सांस्कृतिक नेतृत्व या भिन्न बाबी होत. राजकीय नेतृत्वाच्या पाठीशी बळ असते. बळाची गरज म्हणजे नागरी समाजाच्या ऐतिहासिक वाटचालीतला नकारात्मक क्षण असतो असे ग्रामसीला वाटते. याच्या उलट सांस्कृतिक नेतृत्व हे विचार कल्पना विश्वात काळाची गरज म्हणून उभे राहते व ती नागरी समाजातील एक ऐतिहासिक व सकारात्मक घटना असते. त्यामुळेच बौद्धिक किंवा वैचारिक विश्वातील बदल हे आर्थिक-उत्पादन प्रक्रियेतील बदलांबरोबर आपोआप घडून येत नसतात. त्याकरीता सांस्कृतिक नेतृत्वाद्वारे महत्वपूर्ण अशा नैतिक व बौद्धिक पातळीवरील सुधारणा स्वतंत्रपणे घडवून आणणे गरजेचे असते असे ग्रामसी प्रतिपादन करतो.

मार्क्स व लेनिन या दोहोंनीही बौद्धिक सांस्कृतिक नेतृत्वास फारसे महत्व दिलेले नव्हते. त्यामुळेच लेनिन क्रांतिकारी चळवळीनंतर वा चळवळी दरम्यान उद्यास येणाऱ्या राजकीय नेतृत्वास सामूहिक इच्छाशक्तीचे पाठबळ असते त्यामुळे चळवळीचा कणा असलेल्या कामगारवर्गाने आपली एकाधिकारशाही प्रस्थापित करूनच समाजवादी तत्वाधिष्ठित पुनर्रचनेच्या कामास लागवयास हवे यास प्राधान्य देतो. लेनिन यांच्या मते, 'आव्हान-विरहीत अधिसत्ता व एकाधिकारशाही ह्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. मात्र ग्रामसीला हे मान्य

नाही. त्यांच्या मते राजकीय प्रभूसत्ता हस्तगत करण्याआधी 'आव्हान-विरहीत अधिसत्ता' मिळविणे व त्यास जनसामान्यांनी अधिमान्यता देणे गरजेचे असते. एखादा सत्ताधारी वर्ग ज्यावेळी आपले वर्चस्व प्रस्थापित करतो त्यावेळेस केवळ बळाचा वापर करून ते उद्दिष्ट साधने शक्य होत नाही. जेव्हा आपल्या संकुचित वर्गहित संबंधाच्या वर उठून सत्ताधारी वर्ग एक नैतिक अधिष्ठान असलेले बौद्धिक-वैचारिक नेतृत्व देतो, भिन्न-भिन्न वर्गीय हितसंबंधात तडजोड व सामंजस्य घडवून आणतो त्यावेळी खऱ्या अर्थाने आव्हान विरहीत अधिसत्ता प्रस्थापित होते.

वस्तुनिष्ठ परिस्थिती व एका विशिष्ट वर्गाचे प्रत्यक्ष वर्चस्व यांच्या सांधे जुळणी मधून आव्हान विरहीत अधिसत्ता निर्माण होते. नागरी समाजाच्या क्षेत्रामध्ये ही सांधे जुळणी होते. एखाद्या प्रभुत्वशाली वर्गाची अधिसत्ता ही अशा रीतीने, लोक-मान्यतेवरच उभी असते, व ही मान्यता बळाचा वापर केल्यामुळे नाही तर लोकांना नैतिक, सांस्कृतिक व बौद्धिक पातळीवर एका विशिष्ट ऐतिहासिक कालखंडात नेतृत्व देण्याने अशी अधिसत्ता प्रस्थापित होते. ही घडामोड स्वायत्त असते. याचाच अर्थ, राज्यसंस्थेच्या बळावर ही 'आव्हान-विरहीत अधिसत्ता' प्रस्थापित केलेली नसते. मार्क्स-एंगल्स व लेनिन हे राज्यसंस्था म्हणजे नागरी समाजातील सत्ताधारी वर्गाच्या बळाच्या जोरावर समाजावर हुकूम गाजविणारी कार्यकारिणी मात्र, या दृष्टीने पाहतात. मात्र ग्रामसीच्या मते नागरी समाजास स्वतःचे स्वायत्त असे स्थान व असतित्व असते. मार्क्सवादी – लेनिनवादी वैचारिक परंपरेत असे मानले जाते की, विकसन प्रक्रियेच्या अखेरच्या टप्प्यात राज्यसंस्था विलयास जाईल, विरून जाईल कारण तिचे प्रयोजनच शिल्लक राहणार नाही.

ग्रामसीची धारणा यादृष्टीने वेगळी आहे. ग्रामसीच्या धारणेनुसार राज्यसंस्था व राजकीय समाज यांना नागरी समाजातच सामावून घेतले जाईल. नागरी समाजाचा असा विस्तार होणे हाच असा ऐतिहासिक क्षण असतो. जेव्हा प्रभुत्वशाली वर्गास लोकमान्यता मिळवून आपली आव्हान विरहीत अधिसत्ता प्रस्थापित करण्यात यश मिळते. ही अधिमान्यता एवढी सार्वत्रिक व सर्वस्पर्शी असते, की मग त्या वर्गाला बळाचा वापर करण्याची गरजच शिल्लक राहत नाही. राज्यसंस्था आणि राजकीय समाजा या जोखडातून मुक्त झालेला समाज एक स्वयंचलित व स्वयंनियंत्रित म्हणजे स्वतंत्र व स्वायत्त यंत्रणा बनते.

१.३ नागरी समाज स्पर्धात्मक स्थान

नागरी समाज या संकल्पनेची दार्शनिक व वैचारिक नाळ ही जरी हेगेल, मार्क्स, एंगल्स व ग्रामसी यांच्या लेखनाशी जोडलेली असली तरी आज मात्र त्याचा अर्थ आर्थिक क्षेत्रात खुल्या बाजारपेठेचा आणि राजकीय क्षेत्रात लोकतंत्राचा पाठपुरावा करणाऱ्या काही विशिष्ट संस्था व रीतींचा समुदाय असा केला जातो. राज्यसंस्थेशी रक्ताचे नाते न मानणारे हे नागरी समाजाचे चित्रण अनैतिहासिक आहे, पण त्याचा सामाजिक शास्त्रात वाढता प्रयोग होते हे ही एक

वास्तवच आहे. नागरी समाजावरील अलिकडच्या चर्चावर एकंदरीत उदारमतवादी वैचारिक परंपरेचा पगडा दिसतो व तो प्रभाव निश्चितच स्पर्धात्मक बाजारपेठेतून आलेला नाही हे ध्यानात घ्यावयास हवे. सुसंस्कृत नागरिकत्वाचा आग्रह व त्याचे पालन हे नागरी समाजाचे मर्म होय असा ही आज विचारप्रवाह प्रतिष्ठित झाला आहे. एडवर्ड शिल्स यांचे असे प्रतिपादन करतात की, इतरांनीही हक्क व कर्तव्यांच्या बाबतीत आपल्या बरोबरीचे नागरिक मानणे हेच नागरी समाजात नागरी वृत्तीचे व्यवच्छेदक लक्षण आहे. याचाच अर्थ असा की, आपले हितशत्रू वा आपल्या मार्गात अडथळा आणणारे मग ते कोणत्याही धार्मिक, वांशिक गटाचे सदस्य असोत वा कोणत्याही राजकीय विचारांना मानने असो वा अशांचे व्यावहारिक हितसंबंध आपल्या स्वतःच्या हितसंबंधाविरोधी असोत, ते व आपण त्याच एका समाजाचे सभासद आहोत, त्याच एका समूह मानसात आपण सहभागी आहोत या गृहीतकृत्याच्या आधारे राजकीय कृती करणे ह्यातच खरी नागरीवृत्तीची परीक्षा असते. या विचारानुसार नागरी समाज हा स्वयंभू असतो. त्याची वास्तविकता लौकिका पलीकडची असते. मात्र त्याची आधारशीला इहलौकिकच राहते. सर्व समाजाची एक सामूहिक प्रबुद्ध अवस्था असे नागरी समाजाचे वर्णन करता येते. दैनंदिन जीवनाच्या रंगभूमीवर सहकार्य, संघर्ष, स्पर्धा, समन्वय व आंतरिक अंतर्विरोधाचे जे नाट्य उलगडत असते ते खुल्या दिलाने स्वीकारण्याची मानसिकता तयार कण्याचे बळ नागरी समाज व्यक्तीला देत असतो. पारंपारिक सहिष्णूतेचा संस्कार व्यक्तींमध्ये रूजविणारी ती एक यंत्रणा आहे.

नागरी समाज या संकल्पनेच्या मागे एक गृहीतत्व आहे. ते असे की, आधुनिक भांडवलदारी अर्थव्यवस्था जरी नागरी समाजाच्या विकासाला पोषक असली तरीही भांडवलदारी अवस्थेमध्ये समाजात नागरी वृत्ती असेलच अशी खात्री देता येत नाही. म्हणजे भांडवलदारी अवस्थेतील समाज हा स्वभावताच नागरी समाजच असतो असे नाही. जॉन हॉल या संदर्भात असे प्रतिपादन करतात की, नागरी समाजाची घडण अशी असते की ज्याद्वारे एकीकडे राज्यसंस्थेशी सहकार्याचा मार्ग खुला होतो व त्याच वेळी दुसरीकडे घटक व्यक्तींचे व्यक्तित्व व आत्मभान जोपासण्यास पोषक वातावरण ही निर्माण केले जाते. या तऱ्हेने जॉन हॉल 'नागरी वृत्ती व समाज' आणि आधुनिकता या दोन्ही संकल्पना समानार्थी असल्याचे स्पष्ट करतात. हॉल यांच्या स्पष्टीकरणात हे ही गृहीत धरलेले दिसते की, जशी भांडवलदारी अर्थव्यवस्थेचा विकास व आधुनिकता ह्या प्रक्रिया सहप्रवासी असल्या तरी नेहमीच असा योगायोग घडून येईलच असे नाही. त्यामुळेच जिथे या दोन प्रक्रियांमध्ये फारकत होते तिथे भांडवलदारी पद्धतीची अर्थव्यवस्था असूनही नागरी वृत्तीच्या मूळ घटकांचा अभाव सुद्धा दिसू शकेल.

नागरी समाजामध्ये व्यक्तीचे आचार-विचार स्वातंत्र्य अभिप्रेत आहे. दैनंदिन जीवनात आपल्या आवडीनुसार निवड करण्याचे स्वातंत्र्य तर व्यक्तीस असतेच परंतु आपण जीवनात काय करायचे, कसे राहायचे याबाबतचे अग्रक्रम ठरविण्याच्या व्यक्तीच्या हक्काचा नागरी समाजात आदर केला जातो. निदान कुठल्या असभ्य, पाशवी शक्तींपासून किंवा त्यांच्या प्रभावापासून व्यक्तिस्वातंत्र्याचे रक्षण केले जाईल. तिचे निवड स्वातंत्र्य अबाधित राखले

जाईल याची किमान हमी नागरी समाजात असते. समाजातील बलदंड गटांची हुकूमशाही दहशत नागरी समाज खपवून घेत नाही. स्वतःच्या सद्सद् विवेकाने स्वतःचे व्यक्तित्व व जीवन घडविण्यासाठी असलेल्या अवकाशावर घाला घालू दिला जात नाही. मुख्य म्हणजे व्यक्ती कुठल्याही जाती, वंश, वर्ण किंवा संस्कृतीतील असोत त्या सर्वांना आपल्या स्वतःचा विकास आपल्या स्वच्छेनुसार करण्याची समान संधी उपलब्ध करून देणे हे नागरी समाजाचे एक व्यवच्छेदक कार्य आहे. भिन्न मतांबद्दल आदर बाळगला जातो. विरोध सहन केला जातो एवढेच नव्हे तर काही प्रमाणात विरोध प्रकटीकरणास प्रोत्साहन ही दिले जाते.

तत्त्वतः औद्योगिक भांडवलदारी व त्यासमवेत येणारी खुल्या स्पर्धेची बाजारपेठ व नागरी समाज यामध्ये दृढ संबंध असला तरीही ऐतिहासिक अनुभव मात्र काही वेगळेच आहेत. बहुतांश वेळा अशा अर्थव्यवस्थेतही कट्टर मक्तेदारी व एकाधिकारशाही प्रवृत्ती डोकावतात. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेमध्ये खुल्या स्पर्धात्मक बाजारपेठेचा अंमल असल्याकारणाने निर्णय सत्ता ही खऱ्या अर्थाने विकेंद्रित होते. म्हणजे अनेकांना सत्तेत वाटा मिळतो. सत्ता एकाच व्यक्तीच्या किंवा गटाच्या हातात केंद्रित होत नाही. अशी व्यवस्था आर्थिक स्वातंत्र्य, राजकीय स्वातंत्र्य यांना तसेच सामाजिक व सांस्कृतिक विविधतेला संस्थात्मक पायावर भक्कम करण्याकरीता पोषक वातावरण तयार करू शकते. तत्त्वतः यास मान्यता असली तरीही अँडम स्मिथला वास्तव परिस्थितीचे भान असल्यामुळे काय नेमके घडू शकते याचा अंदाज आला होता. स्वार्थ व नफेखोरीच्या प्रेरणेतून अनेक उद्योगपती व व्यापारी वस्तू उत्पादक व वितरक आपले दबावगट तयार करतात व चूपचाप कटकारस्थान करून खुल्या बाजारपेठेत अभिप्रेत असलेल्या व्यवहारांना सुरंग लावतात. एवढेच नव्हे तर व्यक्तीचे निवड स्वातंत्र्य अबाधित राखण्यात सामूहिक हित सामावलेले असते असे माननाऱ्यांच्या विश्वासास ते तडा देतात. विशेषतः मक्तेदारी पकड जमवू पाहणाऱ्या आर्थिक शक्ती व जागतिक कंपन्यांवर उभारलेली भांडवलशाही शासनावर दबाव टाकून त्यांना खुला व्यापार व खुली स्पर्धा यांना मारक अशी पावले टाकण्यास भाग पाडतात तेव्हा व्यक्तींच्या निवड व निर्णय स्वातंत्र्याची मोठी धूप होते.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत भांडवलशाही ही एक वैश्विक अर्थव्यवस्था म्हणून आपल्या प्रभावक्षेत्राचा कसा विस्तार करते त्याकरिता बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा कसा साधन म्हणून उपयोग करित असते हे कमी-अधिक प्रमाणात सर्वच विकसनशील देशांच्या अनुभवास येत आहे. इमॅन्युएल वॉलरस्टाईन यांनी जागतिक भांडवलदारी व्यवस्थेचा प्रभाव एखाद्या राष्ट्र-राज्यापुरता वा एखाद्या भू-राजकीय क्षेत्रा पुरता मर्यादित राहत नाही हे स्पष्ट केलेले दिसते. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या माध्यमातून येणारा जागतिक भांडवलदारीचा प्रभाव हा केवळ उत्पादन तंत्राच्या क्षेत्रातील नव्या तंत्रज्ञानापासून मर्यादित नसतो, तर तो सर्व व्यापी होऊ पाहतो, व तसा होत ही असतो. त्यामुळे सांस्कृतिक अभिरुची, जीवनशैली, सामाजिक संस्था, चालीरीती यावरही जागतिकीकरणाचे परिणाम दिसू लागतात. जगभर जीवनशैली व संस्कृती यांच्यातील वैविध्य नष्ट होऊन एक छाप संस्कृती व जीवनशैली निर्माण होऊ लागली आहे. अशा जागतिक भांडवलदारी अर्थ रचनेमुळे केवळ नागरी वृत्ती नव्हे तर विशिष्ट

सभ्यतांचे अस्तित्व, त्यांची अस्मिताही धोक्यात येते. त्यांचा चेहरामोहराच सांस्कृतिक इतिहासापासून पुसला जाण्याची भीती निर्माण होते. त्यामुळेच जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर स्वातंत्र नागरी समाज, राज्यसंख्या व लोकशाही या विषयाच्या चर्चा विश्वाचे पुनरुज्जीवन वेगाने घडून येत आहे.

स्वायत्त नागरी समाजासंदर्भातील काही व्यवच्छेदक लक्षणे गेलनर यांनी मांडले आहेत. गेलनर यांच्या मते 'नागरी समाज म्हणजे समता व वर्चस्व यांचे वाटप, समाजा जवळील साधन संपत्तीचे वाटप व भौतिक वस्तूंचे उत्पादन व सांस्कृतिक दृष्ट्या निर्धारित आचार विचारांची निर्मिती व व्यवस्थापन या तिन्ही मधील संबंध अभिव्यक्त करणारा सामाजिक संबंधाचा सर्वसमावेशक व्यूह होय. नागरी समाजाच्या याच व्यवच्छेदक लक्षणांमधून काही अंतर्विरोध ही पुढे येतात. याचे स्पष्टीकरण देतांना गेलनर म्हणतात, 'व्यापार उदिमांना पोषक असणाऱ्या खुल्या स्पर्धेवर आधारित बाजारपेठी भांडवलदारी पध्दती व्यक्तिवादाचा परिपोष करते. अशा व्यक्तिवादातूनच विषमता फोफावते. मग सामाजिक व आर्थिक उतरंडीचे समर्थन करणे सुरू होते. तर दुसरीकडे, समतेच्या मूल्याचे प्रामाणिकपणे पालन करावयाचे झाल्यास व्यापार उदीम धिष्टीत बाजारपेठेच्या स्वातंत्र्यावर निर्बंध घातले जाणार, लोकांच्या गरजा भागल्या पाहिजेत वा ना नफा एका वाजवी प्रमाणातच घेणे योग्य होय. बाजारचे नैतिक मानदंड स्वीकारण्यास बाजार-यंत्रणा कडाडून विरोध करणार. आधुनिक समाजाची धडपड सतत आर्थिक – औद्योगिक वाढ कशी घडून येईल याकरीता असते. याचा परिणाम बहुविध व परस्पराना शह-काटशह देणारे राजकीय दबाव आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रात निर्माण होण्यावर होतो असे गेलनर यांनी स्पष्ट केले आहे. तरीही व्यक्तीचे स्वातंत्र्य व स्वायत्तता अबाधित ठेवण्याची क्षमता नागरी समाजापाशी असते. सांस्कृतिक मनोभूमीत व्यक्तीचे स्वतंत्र व्यक्तित्व विकसित करण्याचे मूल्य खोलवर समजलेले असल्याने विपरीत दबावांवर मात करून व्यक्तीची स्वायत्तता नागरी समाज अबाधित राखेलच अशी आशाही गेलनर यांना वाटते.

व्यक्तिवाद व सांस्कृतिक विविधता यांना जोपासणे हाच स्वायत्त नागरी समाजाचा खरा धर्म असला तरी नागरी समाजाच्या गाभ्यात काळजीपूर्वक डोकावले तर असे दिसते की, सभा संरचनेची मांडणी कशी करायची आणि त्या संरचनेत निर्णय कसे करायचे यासंबंधीची मार्गदर्शक तत्वे ठरविणारी अनौपचारिक यंत्रणा म्हणजेच नागरी समाज असते. विविध हितसंबंधी गटांचे दबाव समाजात निर्माण होत असतात व त्याद्वारे राज्यसंस्थेस तुल्यबळ ठरतील अशा संस्था विकसित होत असतात वा जाणीवपूर्वक निर्माण केल्या जातात. असे असले तरी गेलनर यासंदर्भात आपली भूमिका स्पष्ट करतांना म्हणतात, स्वायत्त नागरी समाज हा राज्यसंस्थेचा पर्याय नाही वा तिच्या विरोधात उभे ठाकलेले तत्व नाही. कुठल्याही आधुनिक समाजाचा व विशेषतः स्वायत्त नागरी समाजाचा विचार कोणत्या तरी स्वरूपातील कल्याणकारी राज्यसंस्थेचे अस्तित्व गृहीत धरल्या शिवाय करणे अशक्य आहे. राज्यसंस्थेची अपरिहार्यता मान्य केलीच पाहिजे. तरीही त्याचे कारण पुढे करून कुठल्याही प्रकारच्या हुकूमशाही पध्दतीने सेभेचे केंद्रीकरण गेलनर मान्य करीत नाहीत. हे केंद्रीकरण

मग राज्यसंस्थेच्या चौकटीतले असो वा ,एकजीव समुदाय निष्ठ समाजाच्या चौकटीतले असो. तिथे सर्वकष सत्ता केंद्रित होते तिथे सांस्कृतिक परंपरा व जीवनरीती यांच्या नावाखाली व्यक्तिस्वातंत्र्यावर बंधने लादने सुरू होते. व्यक्तीच्या निवड स्वातंत्र्याला मर्यादा घातल्या जातात. व पाहता-पाहता कल्याणकारी राज्यसंस्था बेलगाम व जुलमी सत्ता बनू लागते. स्वतःच्या वर्तनावर स्वतःच नजर ठेवून इतरांच्या हक्कांची व व्यक्तित्वाची कदर करीत ते नियमित व नियंत्रित करणे हे शिस्त अंगळवणी पडलेली असते. असे गेलनर यांचे प्रतिपादन आहे. त्याकरिता ध्येयाने पेटलेल्या व्यक्तींची आवश्यकता असते. अतिशय तोटक्या व क्षुद्र हितसंबंधामध्ये गुंतून न पडणाऱ्या अशा या व्यक्ती असतात. त्या स्वयंप्रेरणेनेच 'रात्र वैच्याची आहे' हे जाणून जागल्याची भूमिका बजावीत असतात. कुठल्या राज्ययंत्रणेच्या दबावाखाली किंवा कोणता लाभ मिळविण्यासाठी नाही तर स्वयंप्रेरणेने, सर्वांच्या हिता अहिताचा विचार बाळगून सद्वर्तन करणाऱ्या व्यक्ती हा लोकशाहीच्या अत्यंत प्राणभूत आधारस्तंभापैकी एक असतो आणि अशा निस्पृह, स्वातंत्र्यप्रेमी व्यक्तीच्या खाद्यांवर लोकशाही उभी असली तरच खऱ्या अर्थाने स्वायत्त नागरी समाज जिवंत राहतो. अशी लोकशाही व्यवस्था असणे ही नागरी समाजाच्या सुनिश्चितीची पूर्वअट होय.

नागरी समाज व लोकशाही प्रक्रिया :-

लोकशाहीबाबत जे राजकीय सिद्धांत आहेत त्यात नागरी समाज व लोकशाही पद्धतीतील राजकारण हे परस्परावलंबी असल्याचा मुद्दा विशेष भर देऊन मांडला जातो. स्वायत्तनागरी समाज म्हणजे एक खुले सार्वजनिक व्यासपीठ होय. त्यावर व्यक्तिगत वा हितसंबंध आणि व्यापक सार्वजनिक हितसंबंध यामध्ये मुक्त चर्चा झाली पाहिजे. या चर्चेमधून वादविवादातून जनमत तयार होत असते. ही जनमत साकारण्याची प्रक्रिया राज्यसंस्थेच्या हस्तक्षेपापासून मुक्त असणे आवायक ठरते. याचाच दुसरा अर्थ लोकतंत्र व स्वायत्त नागरी समाज हे दोन्ही परस्परावलंबी असतात. एकाच्या अस्तित्वा करिता दुसऱ्याचे अस्तित्त्व ही पूर्वअट असते. एकतर ही दोन तत्वे एकमेकांना पुरक ठरतात व परस्परांची शक्ती वाढवतात, नाहीतर ती परस्परांना मारक ठरतात व एकमेकांसाठी नकारात्मक भूमिका बजावतात.

व्यापक पातळीवर लोकशाहीचा व्यवहार आणि दैनंदिन कार्य हे निर्वाचित प्रतिनिधींच्या द्वारेच होत राहणे अभिप्रेत असते. म्हणजेच लोकतंत्राचा गाभा संसदीय लोकशाही हाच असतो. परंतु प्रत्यक्षात संसदीय पद्धतीच्या दोन समस्या असतात. एक म्हणजे निर्णय प्रक्रियेत प्रत्येक निर्वाचित प्रतिनिधीचा सहभाग होणे जवळ-जवळ अशक्य असते. झाला तरी तो पक्षीय यंत्रणेतून म्हणजे दुरान्वयानेच सहभाग होतो असे म्हटले पाहिजे. दुसरी समस्या म्हणजे, त्यामुळे सामान्यपणे लोक-प्रतिनिधींमध्ये दायित्वाची भावना नसतेच, किंवा तिचा अभावच असतो. त्यामुळे संसदीय पद्धतीने राज्य करणे म्हणजे एक प्रकारची डोकेदुखीच असते. करिअरिस्ट भूमिकेतून काम करणारी नोकरशाहीच वस्तूतः संसदीय लोकशाहीत राज्य करीत असते. याचा अर्थ असा की, जिथे संसदीय पद्धती व लोकप्रतिनिधीक राज्यव्यवस्था ह्या

एकाच नाण्याच्या दोन बाजू असतात तिथे ग्रामसीच्या मते स्वायत्त नागरी समाजावर विपरीत आघात होण्याची शक्यता अधिक असते. नागरी समाज सुदृढ असेल तर संसदीय यंत्रणा खुल्या चर्चेचे सार्वजनिक व्यासपीठ म्हणून कार्य करील हे पाहण्याचे काम तेवढे राज्यसंस्थे करिता उरते. अभिव्यक्तिचे स्वातंत्र्य, विरोधी मत नोंदविण्याचे स्वातंत्र्य, तसेच भिन्न पर्यायी उद्दिष्ट्ये व साधने यातून योग्य वाटेल ती निवडण्याचे स्वातंत्र्य उपभोगता येईल याकरीता अनुकूल परिस्थिती निर्माण करून सर्व प्रकारचे शोषण, विशेषतः उत्पादन व्यवस्थेतील शोषण समाजातून दूर करण्याची वाट राज्यसंस्थेने मोकळी करावयाची. पण ज्या व्यक्तिवादाला व व्यक्तिस्वातंत्र्याला लोकशाही व संसदीय पध्दती बांधिल आहे. त्या व्यक्तिवादाच्या मुळाशी 'व्यक्तिने आर्थिक क्षेत्रात पुढाकार घेऊन भांडवली गुंतवणूक करणे व त्याद्वारे वाढीव नफा व्यक्तिगत लाभाकरिता हस्तगत करणे हेच वास्तव सूत्र असते.

ग्रामसी यासंदर्भात असे प्रतिपादन करतात की, 'निव्वळ खासगी नफा मिळविणे हाच संसदीय लोकशाहीतील व्यक्तिस्वातंत्र्याचा सरळ अर्थ असतो. असा नफा समाजातील इतर नागरिक घटकांच्या हितावर अधिक्षेप केल्याखेरीज मिळवता येत नसतो. परंतु तसे करणे म्हणजे स्वायत्त नागरी समाजाचा गळा घोटण्यासारखे असते. सर्वांच्या हिताचे संवर्धन व संरक्षण करणे हेच नागरी समाजाचे प्रथम व शेवटचे महत्वाचे कार्य असते. परंतु वास्तव व्यवहारात वेगळेच घडते. ग्रामसी यासंदर्भात आपले निरीक्षक नोंदवताना म्हणतात, "व्यवहारात राजकीय पक्ष पध्दती व संसदीय पध्दती यांची साठगांठ करते व दोन्ही मिळून काळाबाजार व बेकायदेशीर लॉट्या यांच्या धर्तीवर लोकांना लुबाडण्याचा व फसवणुकीचा धंदा करीत बसतात. आश्चर्य असे की, संसद या प्रकारे व्यवहार करीत असल्याचे दिसत असूनही लोकशाहीचे सैध्दांतिक पुरस्कर्ते यांची प्रगतीपथावरील वाटचाल म्हणून भलावणा करीत असतात. वास्तविक इतिहासाची पावले मागे खेचण्याचे कामच प्रत्यक्षात राजकीय पक्षपद्धती व संसदीय पद्धती करती असतात.

नागरी समाज, राज्यसंस्था व लोकशाही यांच्या परस्पर संबंधाबाबत सर्वसाधारणपणे दोन प्रकारचे युक्तिवाद अलिकडच्या काळात केले जातात. प्रथम युक्तिवाद असा की, जिथे कृषी आधारित अर्थव्यवस्था 'यजमान-आश्रित' संबंधावर आधारलेली असते तिथे स्वायत्त नागरी समाज विकसित होण्यामध्ये हे संबंध आडकाठी उत्पन्न करतात, बाधा आणतात. रक्ताच्या नात्यांनी बांधलेल्या कुटुंबाच्या वा गणगोत्राच्या भोवती उभारलेली, स्थानिक पातळीवर उत्पादन करणारी समुदायनिष्ठ, अर्थव्यवस्था व यजमान-आश्रित संबंधावर उभारलेली समाजव्यवस्था यांचे सर्वसाधारण सहअस्तित्व दिसून येते. अशा समाजाकरिता केंद्रिभूत प्रशासन व्यवस्था असल्या असा भार होऊन बसते असा अनुभव येतो. शेतसारा व संलग्न कारभार वसुली करिता केंद्रिभूत नोकरशाही यंत्रणा ही अव्यवहार्य ठरते. यासंदर्भात केला जाणारा दूसरा युक्तिवाद असा केला जातो की, आधुनिक भांडवलदारी-औद्योगिक उत्पादनव्यवस्थाच नागरी समाजाच्या विकासाला पोषक असते. अशी व्यवस्था मुक्त स्पर्धा व खुल्या बाजारपेठेच्या तत्वाचा केवळ मंत्रोच्चार करीत नाही तर ती तत्वे प्रत्यक्ष व्यवहारात

उत्तरतील, त्यानुसार आर्थिक क्रिया होत राहतील अशा भरीव स्वरूपाच्या यंत्रणा व संस्था उभ्या करणे. ऐतिहासिकदृष्ट्या असे आढळून येते की, सार्वजनिक जीवनात सार्वजनिक हिताशी इमान बाळगणारी सचोटी व्यक्तीस्वातंत्र्याचा आग्रह, कायद्याचे राज्य याविषयीचा आदर व राजकीय स्वातंत्र्य हे तत्व या बाबी खऱ्या अर्थाने औद्योगिक समाजामध्येच साकार होतात. मालक व गुलाम आणि यजमान व आश्रित या संबंधाच्या जोखडातून केवळ उत्पादन प्रक्रियाच नव्हे तर संपूर्ण आर्थिक जीवनाची मुक्तता, पश्चिम युरोपमध्ये झाली तशी केवळ औद्योगिक समाजच करू शकतो. सभा, संघटना, मंडळी व संस्था ह्या राज्यसंस्थे पासून ज्या ठिकाणी स्वतंत्र असतात असा नागरी समाज केवळ आर्थिक क्षेत्रातच रूजवता येतो. राजकीय किंवा धार्मिक क्षेत्रात नाही असे गेलनर यांनी स्पष्ट केले आहे.

गेलनर यांच्या धारने प्रमाणेच जॉन हॉल यांनीही दोन महत्वाची विधाने केली आहेत. एक म्हणजे नागरी समाज हा केवळ पाश्चात्य देशांमध्येच त्यातही युरोपियन देशांमध्येच प्रामुख्याने विकसित झाला व दुसरे म्हणजे या पाश्चिमात्य नागरी सभ्यतेच्या परंपरेच्या गाभ्यातच काही अंगभूत दुबळ्या जागा आहेत. त्यामुळे पाश्चात्य जगामध्येही नागरी समाजाचे मूळ उच्चाटन होण्याची भीती वा संकट निर्माण झाले आहे. गेलनर यांच्यापेक्षा वेगळी भूमिका प्रतिपादन करतांना हॉल असे म्हणतात की, 'युरोपमध्ये देखील नागरी समाजाचा उद्य ही इतिहासक्रमात सरळपणे साध्य झालेली गोष्ट नाही. अपघाताने वा योगायोगाने पश्चिम युरोपमध्ये नागरी समाज उदयास आला. तिथला इतिहास, भूप्रदेश व लोकसंख्येची बांधणी बदल या क्षेत्रातील योगायोगांमुळे धर्मसंस्था व राज्यसंस्थेच्या प्रभावापासून वा दबावापासून स्वतंत्र अशा कणखर व स्वायत्त अशा सामाजिक गटाचा उदय झाला. वास्तविक युरोपच्या इतिहासात सर्व सत्ताधीश अशा राज्यसंस्थेचे दाखले काही कमी नाहीत. त्यामुळे नागरी समाजाची पाळेमुळे फार रुजलेली नव्हती. हॉल यांच्यामते खवळलेल्या सागरात हेलकावे खाणाऱ्या नावे सारखीच नागरी समाजाची दोलायमान अवस्था होती. १९व्या शतकाच्या शेवटी-शेवटी 'केव्हाही कोलमडून पडेल' अशी नागरी समाजाची अवस्था होती. त्यामुळे २० व्या शतकाच्या सुरवातीस युरोपमधील नागरी समाजाचा बचाव बाहेरून हस्तक्षेप करून करावा लागला. हा हस्तक्षेप अमेरिकेने केला ही सकृत दर्शनी अतर्क्य व असंभाव्य वाटणारी बाब घडली हे मात्र निश्चित. त्यामागील अर्थ असा की, अमेरिकेतील औद्योगिक भांडवलदारी व्यवस्थेत एकाधिकारशाही व मत्केदारीची प्रवृत्ती बलिष्ठ असून मोठमोठ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे त्या अर्थव्यवस्थेवर आज पूर्ण नियंत्रण आहे. त्यांच्या वाढत्या प्रभावामुळे सर्व जगभरच सांस्कृतिक विविधता व अस्मितांचा संकोच होऊ लागला आहे. वैविध्य नष्ट करून सर्व संस्कृतींना वैश्विक पातळीवर एकछाप बनवण्याचे कार्य होऊ लागल्याचे आपणास आढळते. हॉल यांच्यामते ही प्रक्रिया नागरी समाजाची कोंडी करणारी होती.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर मुक्त बाजारपेठेची अर्थव्यस्था लोकशाही या दोन्हींचा कैवारी व पाठीराखा या अर्थाने अमेरिकन भांडवलशाहीचा सर्वत्र दबदबा होता. शीतयुद्धाच्या काळात अमेरिकेला त्यावेळच्या सोव्हिएत रशियन संघराज्याच्या एकमेव आव्हानाला तोंड द्यावे

लागले. पण आर्थिक प्रगती, तंत्र विज्ञानातील अत्याधुनिक विकास व राजकारणात लोकतंत्रात्मक संस्थांचे यशस्वी रीतीने केलेले राजकीय व्यवस्थापन या तीनही क्षेत्रात रशिया एक प्रतिस्पर्धी म्हणून अमेरिकेची बरोबरी करू शकला नाही हे जगजाहिर आहे. १९९० नंतर शीतयुद्ध संपुष्टात आले व अमेरिकन लोकशाही वर बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या सहाय्याने अमेरिकन भांडवली व्यवस्थेचे घट्ट नियंत्रक प्रस्थापित झाले.

आधुनिक भांडवलशाही व्यवस्थेकरीता स्पर्धात्मक बाजारपेठ एक संस्था म्हणून तसेच वर्तनाचे मापदंड समोर ठेवणारी व आचाराचे नियमन करणारी यंत्रणा म्हणून आवश्यक असते. अशी स्पर्धात्मक बाजारपेठ व राज्यसंस्था ही दोन्हीही सार्वजनिक व्यासपीठे आहेत. पर त्या दोहोंमधून ज्या प्रकारची सामाजिकता निर्माण होते ती स्वायत्त नागरी समाजाच्या जडण-घडणी करिता पुरेशी ठरत नाही. स्वायत्त नागरी समाजाकडून जी सामाजिक जाणीव जनसामान्यांमध्ये विकसित होते ती वेगळ्या प्रकारची असते. परस्परबद्ध विश्वास व आदर हा त्या जाणिवेचा महत्त्वाचा घटक असतो. कौटुंबिक वा नात्यागोत्याच्या संबंधामध्ये जो परस्पर विश्वास आढळतो त्यापेक्षा अधिक सधन आशय असलेला विश्वास विकसित होणे नागरी समाजाच्या प्रभावी अस्तित्वाकरीता आवश्यक असते. परस्परविरोधी अशा दोन प्रकारच्या सामाजिक अनुबंधांना नागरी समाज अटळपणे चालना देत असतो. एक म्हणजे बाजारपेठेतील स्पर्धेच्या माध्यमातून याद्वारे खाजगी फायद्याकरिता कधीही न संपणारी धडपड प्रत्येक जण करित असतो व त्यातून व्यक्ती-व्यक्तीत – गटागटांत हितसंबंधा मध्ये संघर्ष व विसंवाद उद्भवतो व म्हणजे राज्यसंस्थेच्या माध्यमातून व्यापक पातळीवर राष्ट्राच्या सीमांमध्ये एक सर्वसमावेशक समुदाय आकार घेत असतो व त्याच्या आधाराने एक समाजव्यापी सामाजिकता आकारास येते. राष्ट्राच्या पातळीवर आपले सर्वांचे सामाईक हितसंबंध असतात व त्यांची पूर्ती करण्याकरिता आपण सर्व बांधिल असतो ही निष्ठा टिकून राहिल याची खबरदारी ही सामाजिकतेची जाणीव घेते. भांडवलशाहीच्या रेट्याखाली आधुनिक समाज त्या सामूहिक हितसंबंधाबद्दलच्या जाणिवेवर नजर फिरवणार नाही एवढे पाहिले जाते. परंतु नेमक्या या निष्ठेच्या जोपासण्याच्या संदर्भातच पाश्चात्य देशात विकसित झालेल्या राज्यसंस्था व आधुनिक भांडवलशाही व्यवस्था कमी पडतात असे दिसून येते.

प्रतिनिधित्वाचे तत्व हे जर लोकशाहीचे आधारभूत तत्व मानले तर स्वायत्त नागरी समाज सुदृढ अवस्थेत टिकविण्याबाबत लोकशाहीची नेमकी भूमिका कोणती व सामूहिक हितसंबंध जोपासण्याला स्वायत्त नागरी समाजाची नैतिक बांधिलकी किती याबाबत मार्क्सवादी विचार परंपरेत ही परस्परविरोधी मतप्रवाह कार्यान्वीत असल्याचे दिसते. वास्तविक अर्थाने लोकतंत्र प्रस्थापित झाले म्हणजे जर निर्णयप्रक्रियेत लोकांचा सहभाग प्रभावीपणे होऊ लागला व त्याच्यात दायित्वाची भावना निर्माण झाली तर मग अंततः राज्यसंस्था विलयास जाईल व ती अदृश्य होईल. कारण तिची गरजच भासणार नाही. असे मार्क्सचे प्रारंभीचे भाकीत होते. तरीही काही मार्क्सवादी लोकशाहीचे प्रयोजन व प्रस्तुतता मान्य करतात. विशेषतः लोकशाहीतील प्रतिनिधित्वाच्या तत्वाचा दैनंदिन राजकीय व्यवहार व प्रक्रियांमध्ये उपयोग

होऊ शकतो. मुख्य म्हणजे साम्यवादी राजवटीतही सामूहिक पद्धतीने निवड व निर्णय करणाऱ्या बाबतीत ते तत्व, त्यांच्या मते, फार उपयुक्त ठरू शकते. सामान्यपणे सार्वत्रिक मताधिकार राजकीय स्वातंत्र्य, कायद्याचे राज्य व बहुपक्षीय पद्धतीच्या माध्यमातून सत्ता हस्तगत करण्यासाठीची स्पर्धा ही चार लोकतंत्रात्मक व्यवस्थेची लक्षणे मानली जातात. सार्वत्रिक मताधिकार व प्रतिनिधित्वाचे तत्व यामुळे समाजवादी विचारधारा अंगिकारून सभा संवाद चाहणाऱ्यांच्या विजयाचा, कालांतराने का होईना मार्ग खुला होऊ शकतो अशा शक्यतेबद्दल कार्ल काऊटस्की व त्याचे समकालीन विशेषतः युरोपीयन कम्युनिस्ट फार आशावादी होते. त्यामुळेच बोलशेव्हिक पक्षावर काऊटस्की प्रखर टिका करीत असे. संसदीय लोकशाहीचा काऊटस्की खंदा पुरस्कर्ता होता.

१.४ समकालीन नागरी समाजाची भूमिका :-

समकालीन संस्था, सामाजिक चळवळी व नागरी संघटनांविषयी उपलब्ध असलेल्या माहितीच्या आधारे हे स्पष्ट होते की जागतिक राजकारणात व अर्थकारणात महत्वाची भूमिका पार पाडत आहेत हे स्पष्ट होते. त्यातील काही प्रमुख बाबी पुढील मुद्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

१) सामाजिक न्यायाच्या प्रस्थापनेस मदत -

सामाजिक न्यायाच्या क्षेत्रात नागरी संघटनांनी महत्वाची भूमिका बजावली आहे. जागतिकीकरणामुळे असमानता वाढीस लागते. काहीना त्याचा कायदा होतो अहे तर काहीना त्याचा फटका बसला आहे. जागतिकीकरणामुळे गरीब व श्रीमंत देशातील असमानता वाढली आहे. शिवाय प्रत्येक देशांतर्गत श्रीमंत व गरीबांमधील दरी रुंदावली आहे हे अलीकडेच उपलब्ध झालेल्या काही माहितीवरून निर्विवादपणे सिद्ध झाले आहे. मानवी हक्क, कामगार व विकासाच्या क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या संस्थांनी याची विशेष दखल घेतली आहे. अनेक स्वयंसेवी संघटनांनी जागतिक बँक, जागतिक नाणेनिधी व जागतिक व्यापार संघटना सारख्या संघटनांच्या उदारमतवादी धोरणांविरोद्ध जन आंदोलन उभे करून निषेध व्यक्त करण्याचा प्रयत्न केला आहे. या संघटनांच्या या धोरणामुळे विकसनशील राष्ट्रांमधील दारिद्र्य वाढले आहे असे त्यांचे म्हणणे आहे.

जागतिक विषमता दूर करणे व सामाजिक न्यायाचा पुरस्कार करण्याच्या दृष्टिकोनातून पाहिले असता गरीब देशाचे कर्ज माफ करण्यासंबंधीचे नागरी संघटनांचे आंदोलन महत्वाचे ठरते. जी-८ आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी व जागतिक बँक या संघटनांवर आंदोलन महत्वाचे ठरते. जी-८, आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी व जागतिक बँक या संघटनांवर यासंबंधी दबाव आणला जात आहे. नवीन आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेच्या निर्मिती करिता ही संघटना विशेष प्रयत्न करीत आहे. या नव्या व्यवस्थेत

विकसनशील व मागास राष्ट्रांना विशेष स्थान असेल व त्यांना विकासाची संधी दिली जाईल. कर्जमाफीमुळे नवी व्यवस्था प्रत्यक्षात आणणे शक्य होईल. कर्ज माफी हा केवळ आर्थिक प्रश्न तो न्यायाचा प्रश्न आहे. असे त्यांचे म्हणणे आहे.

२) प्रशासनाचे लोकशाहीकरण :-

ज्या सामाजिक गटांना कुठेच प्रतिनिधित्व मिळत नाही अशा गटांचा आवाज जगासमोर मांडून नागरी संघटना महत्वाची भूमिका बजावत आहेत. या कार्यातून ते जागतिक लोकशाहीला एक प्रकारे चालना देत आहेत. जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी व जागतिक व्यापार संघटना या तीन प्रमुख आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या व्यवहारामध्ये लोकशाहीच्या तत्वांचा पुरस्कार करून त्यांच्या कारभारामध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी अनेक नागरी संघटना आंदोलन करीत आहेत. त्यांच्या मते या तीनही संस्था जगातील सर्व राष्ट्रांचे योग्य प्रतिनिधित्व करीत नाहीत, त्यांचे वर्तन बेजबाबदारपणे आहे, त्यांचा कारभार अपारदर्शी आहे. आंतरराष्ट्रीय अर्थ संस्थांनी आपल्या निर्णय प्रक्रियेत अधिकाधिक घटकांना सामावून घेतले पाहिजे अशी ही मागणी आहे. आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी या सर्व मुद्द्यांची व मागण्यांची दखल घेतली आहे. वाढत्या जागतिक दबावामुळे त्यांना दखल घ्यावी लागली आहे. त्यांनी नागरी संघटनांबरोबर या संदर्भात चर्चेला सुरुवात केली आहे. जबाबदारीचा मुद्दा लक्षात घेऊन जागतिक बँक व जागतिक नाणेनिधीने स्वतःच्या कार्याच्या स्वतंत्र लेखापरिक्षणासाठी स्वतंत्र यंत्रणा उभी करून सुरुवात केली आहे. या सर्व संस्थांनी आपला महत्वाचा दस्तऐवज सर्वाकरिता उपलब्ध करून दिला आहे.

३) विकासा संबंधित टीकात्मक व पर्यायी दृष्टीकोन :-

२० शतकाच्या शेवटच्या दोन दशकात सामाजिक न्याय, सहभाग, सबलीकरण, टिकाऊपणा या मुद्द्यांवर आधारीत विकासाच्या नव्या संकल्पना मांडल्या गेल्या. पर्यावरणवादी स्त्रीवादी व इतर तत्सम सामाजिक चळवळींनी या संकल्पना विकसित केल्या. उदा. भारतातील नर्मदा बचाव आंदोलन व चिपको आंदोलन, संयुक्त राष्ट्रांच्या विविध परिषदांना समांतर परिषदा आयोजित करणे हा नियमच होवून गेला आहे. जागतिक सामाजिक परिषद दरवर्षी भरवली जाते. कोपनहेगन येथे मार्च १९९५ मध्ये भरवलेल्या स्वयंसेवी संस्थांच्या शिखर परिषदेत आर्थिक उदारीकरणाचे धोरण नाकारण्यात आले आहे. उत्तर व दक्षिण गोलार्धातील शासनांनी स्वीकारलेल्या या धोरणांमुळेच जागतिक पातळीवर सामाजिक समस्या वाढल्या आहेत असे मत या शिखर परिषदेत मांडण्यात आले. समुदायांचा वाढता सहभाग, सामाजिक न्याय, सबलीकरण, स्वयंपूर्णता इ. तत्वांचा त्यांनी पुरस्कार केला.

४) संघटना व सल्लागाराची भूमिका :-

बालमजुरी, पर्यावरणाचा ऱ्हास, मानवी हक्कांचा भंग यासारख्या क्षेत्रात नागरी संघटनांनी महत्वाची भूमिका बजावलेली दिसते. नागरी समाजाच्या प्रयत्नामुळे जागतिक अर्थकारणात व राजकारणात मोठे बदल घडून आले. जसे की, बालमजुरी विरोधातील नागरी समाजाच्या कार्यामुळे अनेक राज्यांना बालमजुरी विरोधी कायदे संमत करावे लागले वा अस्तित्वात असणाऱ्या कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करावी लागली. नागरी संघटनांनी आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या धोरणावरही मोठा प्रभाव टाकला आहे. विविध दबाव तंत्रांचा सर्व पातळ्यांवर प्रयोग करून त्यांनी हे साध्य केले आहे. जागतिक व्यापारी संघटनेने बौद्धिक संपदा अधिकारांविषयी काही व्यापारी संघटनेने बौद्धिक संपदा अधिकारांविषयी काही व्यापारी करार केला. त्यामुळे जागतिक करावर औषधांच्या किंमती प्रचंड वाढल्या. त्याचा मोठा फटका विकसनशील राष्ट्रातील गरीब रुग्णांना बसला. एच.आय.व्ही. बाधित व तत्सम रोगांनी त्रस्त झालेल्या रुग्णांना माफक दरात औषधे मिळणे कठिन होऊन बसले. नागरी संघटनांनी यावर जगभर आवाज उठविला आहे.

५) विविध सेवांचा पुरवठा –

नागरी समाजाकडून जगभरात विविध सेवा पुरविल्या जातात. जगभरात स्वयंसेवी संस्था विविध जीवनावश्यक वस्तूंचा व सेवांचा पुरवठा करण्यातही महत्वाची भूमिका पार पाडताना दिसतात. अनेक प्रसंगामध्ये त्यांनी मानवी, कल्याणकारी व निकालासाठीची मदत पुरविली आहे. बऱ्याच वेळा राज्यांना ही काही ठिकाणी मदत पोहचवणे कठिण होते अशा परिस्थितीत व ठिकाणीही नागरी समाज पोहचतो.

६) संयुक्त राष्ट्रांमध्ये सल्लागाराचा दर्जा –

नागरी समाज संयुक्त राष्ट्रांमध्ये सल्लागाराची भूमिका प्रभाविपणे पार पाडताना दिसते. संयुक्त राष्ट्रांच्या जाहीरनाम्यातील ७१ व्या कलमामध्ये आर्थिक व सामाजिक परिषदेने निर्णय घेताना, ठराव करताना स्वयंसेवी संस्थांशी सल्लामसलत करावी अशी तरतूद करण्यात आली आहे. १९५० मध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या आर्थिक व सामाजिक परिषदेने निर्णय घेताना, ठराव करताना स्वयंसेवी संस्थांशी सल्लामसलत करावी अशी तरतूद करण्यात आली आहे. १९५० मध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या आर्थिक व सामाजिक परिषदेने तशा आशयाचा कायदा केला त्याप्रमाणे पुढील तीन प्रकारच्या संस्थांना मान्यता देण्यात आली आहे.

- १) परिषदेच्या कार्याशी थेट संबंधित काही मोजक्या संस्था
- २) विशिष्ट क्षेत्रात मान्यताप्राप्त अशा संस्था

- ३) इतर छोट्या संस्था १९५० नंतरच्या काळात नागरी समाजाने संयुक्तराष्ट्राच्या कार्यात सहभागी होऊन महत्वाचे कार्य पार पाडले आहे.

१.५ असंस्कृत समाज –

Uncivil Society या इंग्रजी शब्दाकरिता मराठी भाषेत पर्यायी शब्द म्हणून 'असंस्कृत समाज' अनाकलनीय समाज, अनासिक समाज असे शब्द योजले जातात. साधारणतः स्वतःच्या मूल्यांपेक्षा भिन्न मूल्ये जोपासणारे जे समूह असतात वा नागरी समाजाच्या सभ्यतेस जे आव्हान देणारे समूह, संस्कृती असतात त्यांच्या करिता 'असंस्कृत समाज' ही संज्ञा वापरली जाते. नागरी समाजामध्ये असणाऱ्या मुल्यांना ज्यावेळी समाजातील काही गट आव्हान निर्माण करतात त्यावेळी प्रस्थापित समाजातून त्यांना असंस्कृत समाज म्हणून घोषित केले जाते. सामान्यतः असंस्कृत समाज ही संज्ञा उदारमतवादी लोकशाही मुल्यांना आव्हान देणाऱ्या नागरी समाजाच्या विस्तृत श्रेणीचा भाग मानला जावा की नाही किंवा त्यांच्या दृष्टीने दुहेरी म्हणून वैचारिकदृष्ट्या वेगळा आहे. काही विचारवंताना या दोन संकल्पनांमध्ये भेद करणे शक्य नसल्याचे वाटते. पुतिन यावर भाष्य करताना म्हणतात, लोकशाही व नागरी समाज यांच्या उपयुक्त संबंधावर टिका करणे योग्य नव्हे.

नागरी समाजाने साम्यवादी गट व चळवळींना ही असंस्कृत समाजाचा घटक म्हणून प्रसूत केले होते. १९९१ साली सोव्हिएट रशियाचे विघटन झाल्यानंतर नागरी समाजास नवी आशा वाटत होती. विचारवंत, प्रसारमाध्यमे, सभ्य समाज यांनी याविषयीचा मोठा गाजावाजा केला होता. यामागे काही अनुभवजन्य कारणे होती व काही प्रमाणात निराशेची भावना होती. पोलंडमधील एकतेचा दशकभर चाललेला संघर्ष, हंगेरीतील डॅन्यूब सर्कलचे पर्यावरणीय निदर्शने किंवा पूर्व जर्मनी व झेकोस्लोव्हाकिया मधील अल्पकालीन निदर्शने या सर्वांनी सिव्हील सोसायटीची ताकद दाखवून दिली होती. विविध गटांच्या क्रियाकलापांना दिर्घकालीन संरचनात्मक सामायिक, आर्थिक अपयशाच्या व्यापक संदर्भात समजून घेणे आवश्यक ठरते.

पोलंड अपवाद करता कम्युनिस्ट शासनपद्धतीत शेवटच्या क्षणापर्यंत पूर्व युरोपमधील विरोधी चळवळी तुलनेने लहान व कमकुवत राहिल्या. तरीही नागरी समाजाने साम्यवादाच्या नाशात योगदान दिले व १९८९ च्या शेवटी संक्रमणावस्थेत महत्वाची भूमिका बजावली. एकंदरीत, असंस्कृत समाज वा सिव्हील सोसायटी ही संकल्पना कम्युनिस्ट राजवटींच्या कोसळण्यापासून ते इस्लामिक दहशतवादापर्यंत विकसित होत गेली आहे. उदारमतवादी लोकशाही, मानवी मूल्ये, जागतिक मानवी हक्क, स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व, यासारख्या तत्वांना नाकारणाऱ्या समाजास 'असंस्कृत समाज' असे संबोधन वापरले जाते.

१.७ आपण काय शिकलो ?

- प्र. १ ला. नागरी समाज संकल्पना स्पष्ट करा
- प्र. २ रा. नागरी समाजाच्या विकासावर निबंध लिहा
- प्र. ३ रा. नागरी समाजाची भूमिका सविस्तर लिहा
- प्र. ४ था. नागरी समाजाचे मूल्यमापन करा.
- प्र. ५ वा. असंस्कृत समाजावर टिप लिहा
- प्र. ६ वा. लोकशाही व नागरी समाज सहसंबंध स्पष्ट करा
- प्र. ७ वा. नागरी समाजाचे स्पर्धात्मक स्थान स्पष्ट करा
- प्र. ८ वा. नागरी समाज व असंस्कृत समाज यातील भेद स्पष्ट करा.

१.८ संदर्भ सूची

- १) भागवत महेश – समकालीन राजकारणातील महत्वाचे प्रश्न
- २) धनागरे द. ना. नागरी समाज राज्यसंस्था आणि लोकतंत्र
- ३) गर्गे स. मा. समाजशास्त्रीय कोश
- ४) कुलकर्णी अ. ना. आधुनिक राजकीय विचारप्रणाली
- ५) डोळे ना. य. राजकीय विचारांचा इतिहास

*****

नागरी समाज संघटना आणि राज्य

घटक रचना

- २.१ उद्दिष्टे
- २.२ नागरी समाज संघटना – व्याख्या
- २.३ नागरी समाज संघटना – उत्क्रांती
- २.४ वॉचडॉग्स
- २.५ CSOs आणि सेवा वितरण
- २.६ सारांश

२.१ उद्दिष्टे

जागतिक बँकेच्या म्हणण्यानुसार, नागरी समाज संस्थांमध्ये विविध प्रकारच्या संस्थांचा समावेश होतो, ज्यामध्ये समुदाय गट, गैर-सरकारी संस्था (एनजीओ), कामगार संघटना, स्वदेशी गट, परोपकारी संस्था, विश्वासावर आधारित संस्था, व्यावसायिक संघटना आणि फाउंडेशन यांचा समावेश होतो. सिव्हिल सोसायटी ही एक व्यापक संकल्पना आहे, ज्यामध्ये राज्य आणि बाजारपेठेबाहेर अस्तित्वात असलेल्या सर्व संस्था आणि संघटनांचा समावेश आहे.

२.२ नागरी समाज संघटना – व्याख्या

- नागरी समाज हा शब्द औपचारिक आणि अनौपचारिक अशा दोन्ही संस्थांना सूचित करतो आणि त्यात खाजगी क्षेत्र, मीडिया आणि इतर संस्थांचा समावेश होतो.
- वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरमच्या मते, नागरी समाज म्हणजे "कुटुंब, बाजार आणि राज्याबाहेरचा प्रदेश".
- युरोपियन युनियननुसार नागरी समाज म्हणजे "राज्याशी संबंधित किंवा व्यवस्थापित नसलेल्या व्यक्ती किंवा गटांद्वारे केलेल्या सर्व प्रकारच्या सामाजिक कृती".
- नागरी समाज म्हणजे नागरिकांच्या आवडी आणि महत्वाकांक्षेची स्वैच्छिक अभिव्यक्ती, सामायिक उद्दिष्टे, मूल्ये किंवा परंपरांद्वारे संघटित आणि एकत्रित आणि सामूहिक कृतीत एकत्रित केली जाते." - आफ्रिकन विकास मंडळ.

२.३ नागरी समाज संघटना – उत्क्रांती

नागरी समाजावरील भर १९८० च्या दशकापर्यंत पसरला आहे जेव्हा राजकीय शास्त्रज्ञ "प्रतिनिधित्वाच्या समस्ये" बद्दल बोलू लागले. जगभरातील नागरिक राजकीय पक्ष आणि

कामगार संघटनांपासून सामाजिक चळवळी, नागरिक गट आणि गैर-सरकारी संस्थांसारख्या 'नवीन' दृष्टिकोनाकडे वळले आहेत. १९७० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात भारतातील सर्व संस्थांच्या पतनाने अनेक जन-आधारित राजकीय चळवळी आणि तळागाळातील कृतींना जन्म दिला.

नागरी समाजात, जातीविरोधी चळवळ, लैंगिक न्यायासाठी लढा, नागरी स्वातंत्र्यासाठी लढा, निरोगी वातावरण, आणि हजारो गरीब आदिवासी आणि डोंगरी रहिवासी विस्थापित झालेल्या मेगा-डेव्हलपमेंट प्रकल्पांविरुद्ध, बालमजुरीविरुद्ध लढा, माहितीचा अधिकार, निवारा, प्राथमिक शिक्षण आणि अन्नसुरक्षा या सर्व गोष्टींचा फायदा झाला आहे. जनहित याचिका दाखल करून आणि न्यायिक सक्रियता याद्वारे नागरी समाज मजबूत झाला.

नागरी समाज संघटना – गरज

नागरिकांना त्यांच्या प्रतिनिधींचे काम तपासण्याचा अधिकार आहे. नागरी स्वातंत्र्यांचे उल्लंघन आणि नागरिकांना स्वीकार्य जीवनमान प्रदान करण्यात सरकारचे अपयश यासारख्या कृत्यांकडे लक्ष वेधण्यासाठी. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या अधिकाराचा एक भाग म्हणून, घटनेतील कलम १९ निषेध करण्याच्या लोकशाही अधिकाराची हमी देते. एखाद्या विशिष्ट कार्यात सहभागी होण्याचे स्वातंत्र्य केवळ राजकारण किंवा निवडणुकीपुरते मर्यादित नसावे. या अधिकाराशिवाय लोकशाही मृगजळ बनते. परिणामी, नागरी समाजाला राज्यापासून वेगळे मानले जाऊ शकत नाही.

नागरी समाज संघटनाची - गरज -

- १) नागरिकांना त्यांच्या प्रतिनिधींचे काम तपासण्याचा अधिकार आहे.
- २) नागरी स्वातंत्र्यांचे उल्लंघन आणि नागरिकांना स्वीकार्य जीवनमान प्रदान करण्यात सरकारचे अपयश यासारख्या कृत्यांकडे लक्ष वेधण्यासाठी.
- ३) अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या अधिकाराचा एक भाग म्हणून, घटनेचे कलम १९ निषेध करण्याच्या लोकशाही अधिकाराची हमी देते.
- ४) विशिष्ट कार्यात सहभागी होण्याचे स्वातंत्र्य राजकारण किंवा निवडणुकांपुरते मर्यादित नसावे.
- ५) या अधिकाराशिवाय लोकशाही मृगजळ बनते.
- ६) परिणामी, नागरी समाजाला राज्यापासून वेगळे मानले जाऊ शकत नाही.

प्रभावी प्रशासनासाठी नागरी समाज संस्थांचे कार्यात्मक योगदान-

- १) मानवी हक्कांचे उल्लंघन आणि सरकारी अपुरेपणा यासाठी वॉचडॉग म्हणून काम करा.
- २) लोकसंख्येच्या कमकुवत क्षेत्रांसाठी प्रवक्ता म्हणून कार्य करा.
- ३) अन्याय झालेल्या नागरिकांच्या वतीने आंदोलक म्हणून वागा.
- ४) नागरिकांचे हक्क, हक्क आणि कर्तव्ये तसेच लोकांवर सरकारच्या नाडीचे शिक्षक म्हणून वागा.

- ५) अधिकृत उपक्रमांद्वारे न पोहोचलेली ठिकाणे आणि लोकसंख्येपर्यंत सेवा देऊन सरकारला मदत करा.
- ६) कार्यक्रम किंवा धोरणाच्या समर्थनार्थ किंवा विरोधात जनमत तयार करण्यात मदत करणे.
- ७) माहितीचा अधिकार कायदे, ग्राहक संरक्षण कायदे, नागरिक सनद, व्हिसलब्लोअर संरक्षण, ई-सरकार, लोकशाही विकेंद्रीकरण, जनहित याचिका आणि इतर पद्धती त्यापैकी आहेत.

नागरी संघटनाची भूमिका-

- १) भारतासारख्या प्रचंड विकसनशील देशात सरकारने विकास प्रक्रियेत विविध त्रुटी सोडल्या आहेत. आधुनिक भारतात नागरी समाज ही पोकळी भरून काढण्याचा प्रयत्न करत आहे.
- २) नागरिकांना आरोग्यसेवा देण्यासाठी सरकारच्या प्रयत्नांना जोडणे आणि बाल आणि माता कुपोषणासारख्या समस्यांबद्दल जनजागृती वाढवणे
चाइल्डलाइन इंडिया फाऊंडेशन, वर्ल्ड व्हिजन आणि आरंभ इंडिया यासह अनेक गैर-सरकारी संस्थांनी (एनजीओ) बाल लैंगिक शोषणाबद्दल जागरूकता वाढवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.
- ३) भारतात, गेल्या २० वर्षांपासून पर्यावरण संवर्धनाच्या क्षेत्रात मोठ्या संख्येने NGO सहभागी झाल्या आहेत.
- ४) नागरिक समाज आणि प्रसारमाध्यमे भ्रष्टाचाराच्या धोक्यांबद्दल लोकांना शिक्षित करण्यासाठी, त्यांची जागरूकता वाढवण्यासाठी आणि त्यांना आवाज देऊन त्यांचा सहभाग सुरक्षित करण्यासाठी एकत्र काम करतात.
- ५) समित्यांवर काम करून आणि जापन सादर करून, नागरी समाज धोरण आणि प्रकल्प विकासावर प्रभाव टाकू शकतो.

नागरी संस्थांशी संबंधित समस्या --

- १) समस्या बहुआयामी आहे, आणि ती या क्षेत्राच्या "असंघटित" स्वरूपामुळे, नियामक चौकटींचा अभाव आणि भारतामध्ये विविध जबाबदाऱ्या, संरचना आणि आकाराच्या एक दशलक्षाहून अधिक स्वयंसेवी संस्था आहेत या वस्तुस्थितीमुळे वाढली आहे.
- २) नागरी समाज गट आणि त्यांचे निधी देणाऱ्यांना ओळखले जात आहे आणि त्यांना लक्ष्य केले जात आहे.
- ३) NGO ला नकारात्मक प्रकाशात आणण्यासाठी निधी थांबवला जातो, गुप्तचर अहवाल निवडकपणे प्रदान केले जातात आणि त्यांचे क्रियाकलाप वॉच लिस्टमध्ये ठेवले जातात.
- ४) सर्व नागरी समाज संस्था आपल्या समाजाच्या नैतिक विवेकाचे रक्षण करण्यासाठी काम करत नाहीत. काही केवळ सरकार किंवा इतरांकडून निधी मिळविण्यावर लक्ष केंद्रित करतात.

- ५) मीडियाच्या काही क्षेत्रांना त्यांच्या कॉर्पोरेट मास्टर्स आणि स्टारडमच्या लालसेने वारंवार घाबरवले जाते.
- ६) केंद्रीय गृह मंत्रालयाने नोव्हेंबर २०१६ मध्ये २५ एनजीओ परवाना नूतनीकरण अर्ज नाकारल्यामुळे काही एनजीओंना केंद्रीय गृह मंत्रालयाने देशाच्या सुरक्षेसाठी धोका म्हणून वर्गीकृत केले आहे.
- ७) ग्रीनपीस सारख्या एनजीओवर अनेक प्रकरणांमध्ये देशविरोधी असल्याचा आरोप करण्यात आला आहे.

नागरी संस्थांचे प्रकार--

- १) अशासकीय संस्था (एनजीओ), नागरी समाज संस्था (सीएसओ), आणि ना-नफा संस्था (एनपीओ) ज्यांची संरचित रचना किंवा क्रियाकलाप आहे आणि सामान्यतः नोंदणीकृत संस्था आणि गट आहेत:
- २) ऑनलाइन समुदाय आणि क्रियाकलाप, जसे की सोशल मीडिया समुदाय, "आयोजित" केले जाऊ शकतात परंतु त्यांच्याकडे भौतिक, कायदेशीर किंवा आर्थिक फ्रेमवर्क नाहीत.
- ३) ऑनलाइन आणि/किंवा सामूहिक कृती आणि/किंवा ओळखीच्या शारीरिक सामाजिक हालचाली
- ४) धार्मिक नेते, धर्म समुदाय आणि विश्वासावर आधारित संस्था या सर्व प्रक्रियेत सामील आहेत.
- ५) कर्मचाऱ्यांचे प्रतिनिधित्व कामगार संघटना आणि संघटना करतात.
- ६) सामाजिक उद्योजक जे सामाजिक आणि पर्यावरणीय उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी नाविन्यपूर्ण आणि/किंवा बाजाराभिमुख धोरणे वापरतात.
- ७) स्थानिक स्तरावर, तळागाळातील संस्था आणि उपक्रम
- ८) सदस्य लोकशाही पद्धतीने सहकारी संस्थांचे मालक आणि नियंत्रण करतात.
- ९) रेडिओ, टेलिव्हिजन, प्रिंट आणि इलेक्ट्रॉनिक मीडिया जे कॉर्पोरेशनच्या मालकीचे नाहीत
- १०) शेजारच्या किंवा समाजात रुजलेली युती
- ११) उच्च शिक्षण आणि संशोधन संस्था
- १२) स्वदेशी लोकांच्या संघटना

नागरी समाज आणि त्याच्या संस्था:-

कोणत्याही समाजाचा मुख्य घटक एक व्यक्ती आहे. म्हणून, सर्व गट आणि संघटनांनी व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी आणि त्याच्या हिताच्या प्राप्तीसाठी योगदान दिले पाहिजे.

नागरी समाज संस्था अनेक गटांमध्ये विभागल्या जाऊ शकतात:

- १) ज्या संस्थांमध्ये एखाद्या व्यक्तीला त्याच्या महत्त्वाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक असलेले सर्व काही मिळते, उदाहरणार्थ, अन्न, घर. या कामगार संघटना, औद्योगिक किंवा ग्राहक संघटना असू शकतात.

- २) संस्थांच्या दुसऱ्या गटामध्ये कुटुंब, चर्च, क्रीडा संस्था आणि सर्जनशील संघटनांचा समावेश होतो. त्यामध्ये, व्यक्ती त्याच्या आध्यात्मिक गरजा पूर्ण करते.
- ३) राजकीय पक्ष आणि चळवळी राज्यकारभाराची गरज भागवतात.
अशा प्रकारे, नागरिकांच्या सर्व हितसंबंधांची अंमलबजावणी नागरी समाजाच्या संस्थांद्वारे केली जाते. या अधिकारांची आणि स्वातंत्र्यांची सीमा ही त्याची मुख्य वैशिष्ट्ये आहेत.

समाज आणि राज्य यांच्यातील संबंध-

राज्य आणि नागरी समाज सतत संवादात असतात. समाज त्याच्या पुढाकार, प्रस्ताव, स्वारस्ये आणि आवश्यकतांसह राज्याकडे वळतो, बहुतेकदा समर्थन आवश्यक असते आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे भौतिक समर्थन.

राज्य, यामधून, अर्ध्या मार्गाने वेगवेगळ्या प्रकारे भेटते, हे असू शकतात:

- पुढाकार आणि त्यांचे समर्थन किंवा नापसंती यांचा विचार.
- संस्था किंवा संस्थांच्या विकासासाठी निधीचे वाटप

जवळजवळ कोणत्याही राज्यात, जनसंपर्क हाताळणाऱ्या पॉवर स्ट्रक्चर्समध्ये शक्तीची संस्था असते. हे नाते वेगवेगळ्या स्वरूपात असू शकते, उदाहरणार्थ, नवीन संस्थांची नोंदणी करणे आणि त्यांना सहाय्य प्रदान करणे, भौतिक समर्थनासाठी परिस्थिती निर्माण करणे.

विशेष संस्थांव्यतिरिक्त, समाज आणि राज्य यांच्यातील संपर्काचा आणखी एक प्रकार आहे. जेव्हा नागरी समाजाचे प्रतिनिधी हे सरकारमध्ये काम करणाऱ्या कमिशन, कौन्सिलचे सदस्य असतात. उदाहरणार्थ, समाजाच्या विकासासंबंधी मौल्यवान माहिती असलेले प्रतिनिधी, तज्ञ आणि संकुचित व्यावसायिक.

जर आपण समाज आणि राज्य यांच्या परस्परसंवादाचा तपशीलवार विचार केला तर आपण काही निष्कर्ष काढू शकतो:-

- १) वर्चस्वासाठी राजकीय सत्तेची इच्छा मर्यादित करण्याच्या प्रणालीमध्ये नागरी आणि कायदेशीर समाज हा एक शक्तिशाली आहे. त्यासाठी निवडणूक प्रचारात सहभाग घेतला जातो. तसेच स्वतंत्र माध्यमांच्या मदतीने जनमत तयार करणे
- २) नागरी समाजाला सरकारच्या पाठिंब्याची सतत गरज असते. म्हणूनच अनेक संस्थांचे प्रतिनिधी सरकारी संस्थांच्या कामात सक्रिय सहभाग घेतात. बहुतेक संस्था स्वयं-निर्मित आणि स्वतंत्र आहेत हे तथ्य असूनही, ते अजूनही विविध स्वरूपात राज्यांशी संवाद साधतात.
- ३) समाजाशी चांगले संबंध ठेवण्याची त्याला आस्था आहे.

नागरी समाजाची संकल्पना खूप व्यापक आणि महत्त्वाकांक्षी आहे, परंतु ती सरकारी संस्थांशी जवळचा परस्परसंवाद सूचित करते. लोकशाही राज्यासाठी हे अतिशय महत्त्वाचे आहे की हे संबंध विश्वासाह आणि जवळचे आहेत, आर्थिक आणि राजकीय स्थिरता हा एकमेव मार्ग आहे.

२.४ वॉचडॉग

CSOs ही लोकशाही आणि पारदर्शक असल्याची खात्री करण्यासाठी निर्णय प्रक्रियेचे बारकाईने पालन करतात. ते मंत्रालये आणि कार्यकारी एजन्सीद्वारे कायद्यांच्या अंमलबजावणीवर लक्ष ठेवतात, संसदेची इच्छा पाळली जाईल याची खात्री करणे. जर तुमचा कुत्रा वॉचडॉग म्हणून काम करत असेल, तर अनेकदा तुम्हाला घुसखोर, आग किंवा इतर शक्तींपासून काही प्रमाणात संरक्षण हवे असते ज्यामुळे तुमचे नुकसान होऊ शकते. वॉचडॉग संस्था समुदाय आणि त्याच्या सदस्यांना त्याच प्रकारचे संरक्षण देऊ शकते. माहिती गोळा करून आणि प्रसिद्ध करून आणि - काहीवेळा - थेट कारवाई करून, ते आरोग्य, आर्थिक सुरक्षा, पर्यावरण, समुदायाच्या जीवनाची गुणवत्ता आणि सार्वजनिक हितसंबंधित समस्या उघड आणि संबोधित करू शकते. हा विभाग वॉचडॉग म्हणून कार्य करणे म्हणजे काय यावर चर्चा करेल आणि वॉचडॉग कोणत्या प्रकारचा असावा आणि तुमच्या निवडलेल्या भूमिकेत कसे कार्य करावे या दोन्हीसाठी काही मार्गदर्शन प्रदान करेल.

वॉचडॉग म्हणजे काय?

या विभागाच्या संदर्भात, वॉचडॉग हा एक व्यक्ती किंवा समूह (सामान्यतः ना-नफा) असतो जो एखाद्या विशिष्ट घटकावर किंवा समुदायाच्या चिंतेच्या विशिष्ट घटकावर लक्ष ठेवतो आणि संभाव्य किंवा वास्तविक समस्या उद्भवल्यास समुदायाच्या सदस्यांना चेतावणी देतो. वॉचडॉग्स एका व्यक्तीच्या कृतींपासून ते अनेक राष्ट्रीय सरकारांच्या धोरणांपर्यंत कोणत्याही गोष्टीशी संबंधित असू शकतात. ते एक किंवा अनेक समस्यांचे निरीक्षण करू शकतात; त्यांची चिंता स्थानिक किंवा जागतिक...किंवा दोन्ही असू शकते.

वास्तविक वॉचडॉगप्रमाणेच, वॉचडॉग व्यक्ती आणि संस्था ते जे करतात त्यामध्ये भिन्नता असते. काहींसाठी, फक्त अलार्म वाजवणे हे ध्येय आहे. इतर समस्या टाळण्यासाठी त्यांची माहिती सक्रियपणे वापरण्याचा प्रयत्न करू शकतात. काही लोक प्रत्यक्षात समस्यांना सामोरे जातील, लोकहितासाठी किंवा समाजाच्या कल्याणासाठी धोका असलेल्या व्यक्ती किंवा संस्थांशी खटले किंवा इतर लढाईत प्रवेश करतील.

काही वॉचडॉग संस्था केवळ त्या कार्यावर लक्ष केंद्रित करतात, तर अनेकांचे इतरही उद्देश असतात आणि वॉचडॉगची भूमिका ते करत असलेल्या गोष्टींपैकी एक म्हणून समाविष्ट करतात. वॉचडॉगची भूमिका वकिलाच्या भूमिकेशी ओव्हरलॅप होते, परंतु बहुतेक वकिलीचा जोर म्हणजे एखाद्या कारणाची प्रगती किंवा विशिष्ट लोकसंख्या किंवा भौगोलिक क्षेत्रासाठी परिस्थिती सुधारणे. वॉचडॉग्सचा स्पष्ट उद्देश – त्यांना वॉचडॉग असे म्हणतात – संरक्षण आहे.

वॉचडॉग संस्था आणि व्यक्ती या संत्रीसारख्या असतात. ते शक्तिशाली शक्तींवर लक्ष ठेवतात - सरकार आणि विशिष्ट सरकारी संस्था आणि एजन्सी, कॉर्पोरेशन, संस्था, संस्था - त्यांची कार्ये आणि कृती सार्वजनिक हितास हानी पोहोचवू शकत नाहीत किंवा संघर्ष करणार नाहीत याची खात्री करण्यासाठी. जेव्हा त्यांना तो संघर्ष आढळतो, तेव्हा ते व्हिसल-ब्लोअर म्हणून काम करू शकतात, बेकायदेशीर किंवा इतर नकारात्मक कृती किंवा पद्धती लोकांच्या दृष्टीकोनातून उघड करतात आणि अशी अपेक्षा करतात की सार्वजनिक आक्रोशाचा परिणाम

म्हणून त्या प्रदर्शनामुळे योग्य उपाययोजना केल्या जातील. वैकल्पिकरित्या, काही वॉचडॉग लॉबिंग करू शकतात, काही प्रकारच्या थेट कारवाईमध्ये गुंतू शकतात किंवा कृती थांबवण्यासाठी न्यायालयात जाऊ शकतात किंवा समुदाय किंवा त्याच्या सदस्यांना धोक्यात आणणारी किंवा अन्यथा हानी पोहोचवणारी परिस्थिती बदलू शकतात.

वॉचडॉगची उदाहरणे लहान-शहरातील रहिवासी आणि प्रत्येक सिलेक्टबोर्ड आणि टाउन बोर्ड मीटिंगमध्ये उपस्थित राहणाऱ्या आणि काळजीपूर्वक नोंदी घेणाऱ्यांपासून ते सर्व शाळा समिती आणि उपसमितीच्या बैठकांमध्ये उपस्थिती असलेल्या मोठ्या शहरातील शाळा सुधार संस्थेपर्यंत असू शकतात. काही व्यक्ती किंवा संस्था एकल कॉर्पोरेशन पर्यावरणात बेकायदेशीरपणे प्रदूषक पसरत नाही किंवा कामावर भेदभाव करत नाही याची खात्री करण्यासाठी निरीक्षण करू शकतात. इतर लोकांच्या भल्याशी विसंगत असलेल्या कोणत्याही निर्णय किंवा पद्धतींपासून बचाव करण्यासाठी राज्य सरकारी एजन्सी किंवा राज्य विधानमंडळावर बारीक नजर ठेवू शकतात.

मोठ्या प्रमाणावर, कॉमन कॉज, अॅम्नेस्टी इंटरनॅशनल, पत्रकारांचे संरक्षण करण्यासाठी समिती, ग्रीनपीस आणि कॉर्पोरेट वॉच यासारख्या संस्था यू.एस. आणि इतर फेडरल सरकारांच्या नैतिकता आणि पद्धतींवर, जागतिक कॉर्पोरेशनवर किंवा जगभरातील पर्यावरणीय समस्यांवर लक्ष ठेवतात. तेथे वॉचडॉग आहेत जे ग्राहकांच्या समस्या, आरोग्य, विविध व्यवसायातील सदस्यांची पात्रता, मीडियामधील निष्पक्षता, घरासारख्या क्षेत्रातील भेदभाव आणि इतर असंख्य विषयांवर लक्ष ठेवतात. थोडक्यात, तुम्ही स्थानिक, राज्य, संघराज्य किंवा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर वॉचडॉग असू शकता; आपण जवळजवळ कोणत्याही समस्यांचे निरीक्षण करू शकता; आणि तुम्ही तुमचे लक्ष जवळपास कोणत्याही व्यक्ती, गट, संस्था, क्षेत्र (व्यवसाय, सरकार, शिक्षण, इ.) किंवा समाजाच्या भौतिक, सामाजिक, आर्थिक किंवा राजकीय कल्याणावर काही परिणाम करणाऱ्या संस्थांकडे निर्देशित करू शकता, राज्य, राष्ट्र किंवा जग.

हे सर्व पाहता, आपण कोणत्या प्रकारचे वॉचडॉग असावे? हे अनेक घटकांवर अवलंबून असते.

- तुमच्याकडे कोणती संसाधने आहेत? लक्षात ठेवा, संसाधनांमध्ये केवळ पैसाच नाही तर लोक आणि त्यांची कौशल्ये आणि कलागुण, वेळ, जागा इ. यांचा समावेश होतो. वॉचडॉग म्हणून काम करण्यासाठी खूप वेळ लागतो, अचूक माहिती पटकन मिळवण्याची क्षमता, संवाद आणि परस्पर कौशल्ये आणि, जर तुम्ही पुन्हा कोर्टात जाण्याची किंवा वॉचडॉग व्यवसायात दीर्घकाळ राहण्याची योजना, योग्य लोक आणि योग्य रक्कम.
- इथल्या संसाधनांमध्ये केवळ काम करण्याची कौशल्ये असलेल्या लोकांचाच समावेश नाही, तर ऊर्जा, उत्साह आणि इच्छाशक्ती यांचा समावेश होतो, अनेकदा प्रचंड निराशेचा सामना करताना, दीर्घ कालावधीत. उदाहरणार्थ, अॅम्नेस्टी इंटरनॅशनल, जे जगभरातील मानवी हक्कांच्या उल्लंघनांचे दस्तऐवजीकरण करते, जवळजवळ ५० वर्षांपासून त्यावर आहे. त्याच्या अहवालांनी लक्ष वेधले आहे आणि काहीवेळा गैरवर्तन थांबवले आहे, नवीन अत्याचार जवळजवळ दररोज उद्भवतात. एका ठिकाणी छळ

थांबला की दुसऱ्या ठिकाणी सुरु होतो. वॉचडॉग म्हणून काम करणे हे अशा लोकांसाठी काम नाही जे जलद आणि सहज परिणामांची अपेक्षा करतात किंवा ज्यांना अडथळ्यांना तोंड देत पुढे जाण्यात अडचण येते.

- तुमचे सक्रियतेचे तत्वज्ञान काय आहे? जर तुमचा विशिष्ट राजकीय किंवा सामाजिक अजेंडा असेल, तर तुम्ही परिस्थितीची वस्तुस्थिती जाणून घेण्याचा प्रयत्न करत असल्यापेक्षा तुम्ही वेगळ्या पद्धतीने वागणे निवडू शकता. काही अतिशय प्रभावी वॉचडॉग तटस्थ राहण्यासाठी मागे वाकतात. इतर लोक माफी मागत नाहीत कारण ते एखाद्या कारणासाठी किंवा राजकीय स्थानाचे वकील आहेत. दोन्हीपैकी कोणत्याही भूमिकेसाठी युक्तिवाद करणे आवश्यक आहे, परंतु तुम्ही जो निर्णय घ्यायचे ते तुम्हाला तुमच्या वॉचडॉग क्रियाकलापांशी कसे संपर्क साधायचे हे निर्धारित करण्यात मदत करेल.
- तुम्ही काय किंवा कोणाला पाहत आहात? जर तुमची चिंता स्थानिक शाळा समितीच्या कार्यप्रदर्शनाची असेल, तर तुम्हाला त्याचे प्रभावीपणे निरीक्षण करण्यासाठी नोटपॅड आणि पेन्सिलसह कमी संख्येपेक्षा जास्त स्वयंसेवकांची आवश्यकता नाही. तुमची चिंता जगभरातील मानवी हक्कांची असल्यास, तुम्हाला माहितीचा मागोवा ठेवण्यासाठी प्रचंड संसाधनांची आवश्यकता असेल. शाळा समितीवर प्रभाव पाडण्यासाठी तुम्ही अधिक सक्रिय होऊ शकता. बदल घडवून आणण्यासाठी तुमच्या निष्कर्षांचा वापर करणाऱ्या जगभरातील इतर संस्थांवर मानवाधिकार सक्रियता अवलंबून राहावी लागेल.
- तुमचे विरोधक आहेत का आणि ते कोण आहेत? तुमचे विरोधक जितके मोठे आणि सामर्थ्यवान असतील तितके ते समर्थन करत असलेल्या क्रियाकलाप किंवा धोरणांचे निरीक्षण करणे कठीण होईल. ते न्यायालयांद्वारे तुमचे क्रियाकलाप थांबवण्याचा प्रयत्न करू शकतात किंवा तुमचा माहितीचा प्रवेश बंद करू शकतात. तुम्हाला कदाचित माहिती मिळवण्यासाठी खूप वेळ आणि पैसा खर्च करावा लागेल आणि तुम्हाला प्रत्येक नवीन कोपऱ्यात अडथळे सापडतील.
- तुमचे ध्येय काय आहेत? हा एक अल्प-मुदतीचा प्रकल्प आहे किंवा असे काहीतरी आहे जे अनेक वर्षे चालू ठेवण्याची गरज आहे? तुम्ही विशिष्ट, ठोस परिणाम - एखाद्या विशिष्ट कारखान्याच्या औद्योगिक कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्याच्या पद्धतीत बदल, उदाहरणार्थ - किंवा काहीतरी मोठे आणि कमी-परिभाषित - वंचितांसाठी आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थितीत सुधारणा करण्याचे लक्ष्य आहे का? तुमचे ध्येय आणि त्याची व्यवहार्यता तुम्हाला कोणत्या प्रकारचा वॉचडॉग असावा हे ठरविण्यात मदत करू शकते.
- कारवाई करण्यासाठी तुम्ही सर्वोत्तम व्यक्ती किंवा संस्था आहात का? वॉचडॉग म्हणून, तुमचे पहिले कार्य म्हणजे समुदायाच्या सदस्यांना हानी पोहोचवणाऱ्या किंवा सार्वजनिक हिताच्या विरुद्ध असलेल्या कृती आणि धोरणांवर लक्ष ठेवणे आणि त्यांचे लक्ष वेधणे. असे इतर गट असू शकतात ज्यांचे कार्य विशेषतः अशा कृती आणि धोरणे राबवणाऱ्या संस्था किंवा सरकारी संस्थांना आव्हान देणे आहे. त्या गटांना तुमच्यापेक्षा

अधिक प्रभावीपणे कारवाई करण्याचा अनुभव, पाठबळ आणि कर्मचारी असू शकतात, जर ते तुम्ही प्रदान करू शकत असलेल्या माहितीने सज्ज असतील.

त्याच टोकनद्वारे, इतर वॉचडॉग संस्था असू शकतात ज्या आधीच तुम्ही गोळा करत असलेली माहिती गोळा करण्याचे चांगले काम करत आहेत. तसे असल्यास, वॉचडॉग बनणे तुमच्यासाठी चांगली कल्पना असू शकत नाही आणि जे आधीच त्यात गुंतलेले आहेत त्यांच्यासाठी सोडले जाऊ शकते.

सामान्य क्षेत्रे/संस्था जे वॉचडॉग निरीक्षण करतात

सरकार

वर नमूद केलेल्या स्थानिक शाळा मंडळापासून ते राष्ट्रीय सरकारे आणि संयुक्त राष्ट्रांपर्यंत सर्व स्तरांवर सरकारचे निरीक्षण करणाऱ्या वॉचडॉग संस्था आहेत. यूएस मध्ये, उदाहरणार्थ, कॉंग्रेसनल अकाउंटॅबिलिटी प्रोजेक्ट यूएस कॉंग्रेस आणि संपूर्ण कॉंग्रेसच्या सदस्यांच्या क्रियाकलापांवर लक्ष ठेवतो. सरकारी उत्तरदायित्व प्रकल्प संपूर्णपणे यूएस सरकारकडे पाहतो.

स्थानिक स्तरावर, सरकारी निरीक्षण सोपे असू शकते. आम्ही आधीच स्थानिक शाळा समितीवर लक्ष ठेवण्याच्या शक्यतेचा उल्लेख केला आहे. इतर स्थानिक वॉचडॉग कदाचित झोनिंग आणि/किंवा नियोजन मंडळे, आरोग्य मंडळ, सीवर कमिशन किंवा जलसंपत्ती मंडळ, भांडवल नियोजन समिती – कोणत्याही स्थानिक सरकारी संस्थांशी संबंधित असू शकतात, कारण त्यांचे सर्व निर्णय करदात्यांनी घेतलेले असतात. 'पैसा आणि संपूर्ण समाजावर कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे परिणाम होतो.

कॉर्पोरेशन आणि व्यवसाय

वॉचडॉग संपूर्ण व्यवसाय क्षेत्राचे निरीक्षण करू शकतात, त्यातील विशिष्ट क्षेत्रांवर विशेष लक्ष देऊ शकतात (उदाहरणार्थ, तंत्रज्ञान कंपन्या), किंवा विशिष्ट कॉर्पोरेशनच्या क्रियाकलापांवर लक्ष केंद्रित करू शकतात. कॉर्पोरेट वॉच आणि कॉर्पोरेट अकाउंटॅबिलिटी प्रोजेक्ट बहुराष्ट्रीय कॉर्पोरेशनच्या कामांची प्रसिद्धी करतात.

मीडिया

यूएस मध्ये, मीडिया वॉचडॉग आहेत – त्यापैकी बरेच – राजकीय स्पेक्ट्रमच्या दोन्ही टोकांना आहेत. FAIR (रिपोर्टिंगमध्ये निष्पक्षता आणि अचूकता), मीडियाला उदारमतवादी बाजूने प्रामाणिक ठेवण्याचा प्रयत्न करते. मीडिया रिसर्च सेंटर हे त्याचे पुराणमतवादी समकक्ष आहे.

मीडिया वॉचडॉगचा आणखी एक प्रकार आहे ज्याची चिंता म्हणजे वृत्तपत्र स्वातंत्र्य. कमिटी टू प्रोटेक्ट जर्नालिस्ट्स, ही एक यूएस-आधारित संस्था आहे जी जगभरातील पत्रकारांवरील धमक्या आणि हिंसाचार आणि मुक्त पत्रकारांवर प्रकाश टाकते, हे एक उदाहरण आहे. सत्य वार्ताकन करण्याच्या प्रयत्नात अटक करण्यात आलेल्या, धमक्या दिल्या गेलेल्या, निर्दयीपणे किंवा मारल्या गेलेल्या पत्रकारांच्या दुर्दशेची प्रसिद्धी करणे आणि जगभरातील प्रेस स्वातंत्र्याचा प्रचार करणे हे त्याचे कार्य आहे.

पर्यावरण

ग्रीनपीस आणि फ्रेंड्स ऑफ द अर्थ इंटरनॅशनल सारख्या जागतिक संस्थांपासून ते सेंट्रल मॅसेच्युसेट्समधील मिलर्स रिव्हर वॉटरशेड कौन्सिल आणि मोट्या, टोरंटो-आधारित लेक ओंटारियो कीपरसारख्या स्थानिक गटांपर्यंत जगभरात पर्यावरण पाळणारे डॉग्स आहेत.

ग्रीनपीससारखे यापैकी बरेच गट थेट कारवाईत गुंतले होते (अनेक वर्षांपूर्वी, फ्रान्स सरकारने ग्रीनपीसच्या पॅसिफिकमधील अणुबॉम्ब चाचण्यांमध्ये व्यत्यय आणण्याचा प्रयत्न केल्याच्या रागात, ग्रीनपीस जहाज रेनबो वॉरियर बुडवले.) इतर, सिएरा क्लब सारखे, पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी आणि पुढील पर्यावरणीय उद्दिष्टांसाठी वकिली आणि कायदेशीर कारवाईचा वापर करतात. काही एका मुद्द्यावर लक्ष केंद्रित करतात - स्वच्छ हवा, लुप्तप्राय प्रजाती किंवा पुनर्वापर - तर इतर, सिएरा क्लब सारख्या, पर्यावरणीय समस्यांच्या श्रेणीकडे लक्ष देतात.

मानवी हक्क

१९४८ मध्ये युनायटेड नेशन्सच्या मानवी हक्कांच्या सार्वत्रिक घोषणापत्राच्या प्रकाशनासह, आणि २००६ मध्ये U.N. मानवाधिकार परिषद बनलेल्या मानवी हक्कांवरील U.N. उच्च आयोगाची स्थापना आणि त्यानंतर १९६० च्या सुरुवातीस ऍम्नेस्टी इंटरनॅशनलची स्थापना झाली. , आधुनिक मानवी हक्क चळवळ अस्तित्वात आली. सध्या जगभरात अनेक संस्था मानवाधिकार वॉचडॉग म्हणून काम करत आहेत. निर्धाराने गैर-राजकीय ऍम्नेस्टी इंटरनॅशनल विवेकाच्या कैद्यांच्या वतीने आपले कार्य चालू ठेवते. ह्युमन राइट्स वॉच, जे १९७० च्या दशकात मानवी हक्कांवरील हेलसिंकी करारातून विकसित झाले, जगभरातील मानवी हक्क उल्लंघनाकडे लक्ष वेधते. फिजिशियन फॉर ह्युमन राइट्स यूएसए आणि त्याचे आंतरराष्ट्रीय समकक्ष डॉक्टरांच्या प्रवेशाचा आणि ज्ञानाचा वापर करून विशेषतः शारीरिक शोषण आणि छळ यांचा समावेश असलेल्या मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाकडे लक्ष वेधण्यासाठी.

काही वॉचडॉग संस्थांचा स्पष्ट राजकीय अजेंडा असताना, ऍम्नेस्टी इंटरनॅशनल हे वॉचडॉगचे प्रमुख उदाहरण आहे जे कोणत्याही राजकीय आवडीची भूमिका बजावत नाही. १९७७ मध्ये अल्पावधीत, संस्थेला नोबेल शांतता पारितोषिक देण्यात आले, ज्यावर तत्कालीन उजव्या विचारसरणीच्या अर्जेन्टिना सरकारने सोव्हिएत KGB साठी आघाडी असल्याचा आरोप केला आणि अमेरिकन CIA द्वारे स्थापन आणि वित्तपुरवठा केल्याचा सोव्हिएट्सचा आरोप होता.

द्वेष गट

यू.एस. मध्ये, सदरन पॉव्हर्टी लॉ सेंटर हे समूहांच्या क्रियाकलापांबद्दल एक नियमित गुप्तचर अहवाल प्रकाशित करते जे इतरांना विशेषतः त्यांच्या श्रद्धा, त्यांची वांशिक किंवा वांशिक पार्श्वभूमी किंवा इतर वैशिष्ट्यांमुळे ज्यासाठी ते जबाबदार नाहीत अशा हिंसेसाठी लक्ष्य करतात. ६०० हून अधिक संस्थांपैकी SPLC मॉनिटरमध्ये Ku Klux Klan, Aryan Nation आणि विविध कृष्णवर्णीय फुटीरतावादी गट आणि श्वेत-वर्चस्ववादी मिलिशिया यांचा समावेश आहे.

अमेरिकन स्वातंत्र्य आणि नागरी हक्क

दोन्ही पुरोगामी संस्था, जसे की पीपल फॉर द अमेरिकन वे, आणि अमेरिकन व्हॅल्यूज आणि ख्रिश्चन कोलिशन सारख्या पुराणमतवादी संस्था त्यांना मूळ अमेरिकन मूल्ये म्हणून जे पाहतात त्याचे संरक्षण करण्यासाठी वॉचडॉग म्हणून काम करतात. स्वातंत्र्याच्या घोषणा आणि संविधानाचा मसुदा तयार झाल्यानंतर दोन शतकांहून अधिक काळ उलटूनही ही मूल्ये कशाची आहेत यावरील वादविवाद अजूनही अस्थिर आहे, राजकीय विश्वाच्या कानाकोपऱ्यातील गट - अराजकवादी, पुरोगामी आणि उदारमतवादी ते डावीकडील केंद्रवादी. पुराणमतवादी, उदारमतवादी आणि उजवीकडे हुकूमशाही - त्यांना वाटते की वॉचडॉगच्या भूमिकेसाठी त्यांना पुरेसा धोका आहे.

सार्वजनिक सुरक्षा

नॅशनल सेफ्टी कौन्सिल संशोधन करते आणि आरोग्य आणि औषध, अग्निरोधक आणि सज्जता, अपघात, आणीबाणी आणि आपत्ती आणि वाहन चालवणे यासारख्या सार्वजनिक सुरक्षिततेची संबंधित अशा क्षेत्रांवर लोकांना अहवाल आणि माहिती जारी करते.

ग्राहक व्यवहार

बेटर बिझनेस ब्युरो आणि बेटर बिझनेस ब्युरो फॉर चॅरिटीज आणि देणगी यांसारखे ग्राहक वॉचडॉग गट आणि कन्झ्युमर प्रोडक्ट सेफ्टी कमिशन, यूएस सरकारी एजन्सी, ग्राहकांना सुरक्षित, विश्वासार्ह, उपयुक्त आणि अशा उत्पादनांचा आणि सेवांचा प्रवेश आहे याची खात्री करण्याचा प्रयत्न करतात. वाजवी किंमतीत. ते चेतावणी देतात, उदाहरणार्थ, लहान मुलांसाठी धोकादायक असलेल्या खेळण्यांबद्दल, आणि त्यांचे सुरुवातीचे निषेध हे आताच्या सामान्य लेबलिंग पद्धतीसाठी जबाबदार आहेत जे स्पष्ट करते की विशिष्ट खेळणी एका विशिष्ट वयापेक्षा कमी वयाच्या मुलासाठी धोकादायक का असू शकते. यूएस मधील ग्राहक गटांनी खरेदीदारांना अनुवांशिकरित्या अभियंता आणि विकिरणित अन्न, टेलिफोन विक्री घोटाले आणि असुरक्षित उपकरणे याबद्दल सावध केले आहे.

सामान्य जनता चांगली

कॉमन कॉज आणि राल्फ नाडर-स्थापित पब्लिक सिटिझन सार्वजनिक समस्यांचा अंतर्भाव करतात. ते सरकार, व्यवसाय, पर्यावरण आणि सार्वजनिक हित धोक्यात असलेल्या इतर कोणत्याही क्षेत्रांचे निरीक्षण करतात.

- **वॉचडॉग म्हणून का वागावे?**
- तुम्ही किंवा तुमची संस्था वॉचडॉग म्हणून का वागू इच्छिता अशी अनेक कारणे आहेत. त्यांच्यापैकी बहुतेकांना योग्य गोष्टी करणे आणि समाजाची सेवा करणे हे करावे लागते, परंतु आम्ही येथे सूचीबद्ध केलेली पहिली गोष्ट कदाचित सर्वात शक्तिशाली आहे आणि सर्वात वॉचडॉग क्रियाकलापांच्या मागे आहे.

स्वार्थ. बऱ्याचदा, एखादा गट वॉचडॉग म्हणून काम करण्यास सुरवात करतो कारण त्याला महत्त्वाची वाटणारी एखादी गोष्ट धमकावली जात आहे किंवा त्याला जे काही घडले आहे ते

घडत नाही. उदाहरणार्थ, पर्यावरणावर लक्ष ठेवणाऱ्या संस्थांचे सदस्य घराबाहेरचा आनंद लुटण्याची शक्यता आहे; स्वतःला करदात्यांच्या हक्कांचे रक्षण करणारे म्हणून पाहणाऱ्या संस्थांचे सदस्य सहसा त्यांच्या स्वतःच्या कर बिलांच्या आकाराबद्दल चिंतित असतात. शिवाय, त्यात काहीही चुकीचे नाही. इतरांसाठीही महत्त्वाच्या असलेल्या गोष्टींबद्दल लोकांना उत्कटतेने बनवण्यासाठी स्वार्थ कृती करू शकते आणि शेवटी, ते स्वतःला इतरांच्या हितसंबंधांइतकीच काळजी घेतात.

- **ज्यांच्याकडे थोडे राजकीय किंवा आर्थिक सामर्थ्य आहे त्यांचे रक्षण करणे आणि ती शक्ती कशी मिळवायची आणि कशी वापरायची हे शिकण्यास मदत करणे.** बऱ्याचदा, राजकारणी, कॉर्पोरेशन आणि इतर लोक ज्यांच्याकडे फार कमी आहेत त्यांच्या खर्चावर ते वापरणे निवडतात. आर्थिक अडचणीच्या पहिल्या चिन्हावर कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबांना लाभ देणाऱ्या आरोग्य आणि मानवी सेवा कार्यक्रमांसाठी निधी कमी केला जातो. धूर ढेकर देणारे पॉवर प्लांट, महामार्ग, विमानतळ आणि सांडपाणी प्रक्रिया करणारे संयंत्र बहुधा कमी उत्पन्न असलेल्या किंवा अल्पसंख्याक शेजारच्या परिसरात असतात. वॉचडॉग गट अशा लोकांच्या वतीने बोलू शकतो ज्यांनी स्वतःसाठी कधी आणि कसे बोलावे हे जाणून घेण्याचे कौशल्य अद्याप प्राप्त केलेले नाही, त्या कौशल्यांचे मॉडेल बनवू शकतो आणि त्या लोकसंख्येतील नवोदित नेत्यांची नियुक्ती करू शकतो, जेणेकरून ते स्वतःचे वॉचडॉग म्हणून काम करू शकतात.
- **नागरिकांना त्यांच्या समुदायात आणि त्यांच्या जगात काय चालले आहे याची जाणीव ठेवण्यासाठी.** कदाचित वॉचडॉगचे प्राथमिक कार्य इतरत्र उपलब्ध नसलेली माहिती गोळा करणे आणि प्रदान करणे आहे. ते जे काही अहवाल देतात त्यापैकी बरेच काही केवळ निर्धारित केलेल्या खोदकामातून किंवा व्हिसलब्लोअर्सकडून शिकले जाते जे प्रेस किंवा अधिकृत तपासकर्त्यांशी बोलत नाहीत. परिणामी, ते सहसा लोकांना अशा गोष्टींबद्दल माहिती देण्यास सक्षम असतात ज्या सरकार, व्यवसाय किंवा इतरांना माहित नसतात. लोकशाहीमध्ये, त्यांचे नेते आणि इतर शक्तिशाली लोक काय करत आहेत आणि सामाजिक वास्तव काय आहे हे नागरिकांना समजणे महत्त्वाचे आहे. वॉचडॉग लपविलेले सरकारी किंवा कॉर्पोरेट चुकीचे किंवा अक्षमता प्रकट करू शकते, एक महत्त्वाची, परंतु दुर्लक्षित, समुदाय समस्या दर्शवू शकते जी निराकरणासाठी ओरडते किंवा विशिष्ट गट किंवा व्यक्तींवरील अन्यायकारक किंवा अन्यायकारक वागणूक हायलाइट करू शकते. अशा प्रकारे ते लोकांना समजण्यासाठी आवश्यक असलेली माहिती देते आणि परिस्थिती सुधारण्यास सुरुवात करते.
- **ज्यांच्याकडे पैसा किंवा सत्ता किंवा कनेक्शन आहे त्यांच्यापेक्षा समाजाच्या हातात सत्ता राखणे.** लोकशाही समाजात, राजकीय सत्ता, व्याख्येनुसार, नागरिकांवर अवलंबून असते. तथापि, बऱ्याच प्रकरणांमध्ये, ती शक्ती बहुतेक लोकांना लक्षात न घेता, प्रभावशाली लोकांच्या एका लहान गटाद्वारे गृहीत धरली जाते जे सहसा त्यांच्या स्वतःच्या हेतूसाठी वापरतात. एक वॉचडॉग, अशी परिस्थिती उघड करून, एखाद्या समुदायाला, किंवा राष्ट्रासाठी, ती शक्ती राखणे किंवा त्यावर पुन्हा दावा करणे आणि प्रत्येकजण समान नियमांनुसार खेळत असल्याची खात्री करणे शक्य करू शकतो.

- **समाजाला आर्थिक किंवा सामाजिकदृष्ट्या महाग पडू शकणारे वॉचडॉग टाळण्यासाठी.** दुरुस्त करणे आवश्यक असलेल्या परिस्थितीकडे लक्ष वेधून, वॉचडॉग एखाद्या समुदायाला खटला, पर्यावरणीय स्वच्छता, वांशिक संघर्ष, किंवा इतर परिणाम टाळण्यास मदत करू शकतो जे महाग किंवा अगदी विनाशकारी असू शकतात.
- **सामाजिक न्याय आणि सामाजिक बदलांना प्रोत्साहन देण्यासाठी.** वॉचडॉग अॅक्टिव्हिटी प्रत्येकाशी न्याय्यपणे वागले जाईल, समाजातील सर्व सदस्यांना त्यांना आवश्यक ते मिळेल याची खात्री देण्यात मदत होऊ शकते आणि समाजाला राहण्यासाठी एक चांगले ठिकाण बनवण्यासाठी बदलाची गरज लोकांना समजते आणि समर्थन देतात.
- **लोकशाही आदर्श राखण्यासाठी.** थॉमस जेफरसन यांनी लिहिले असेल किंवा नसेलही कदाचित "जाणकार नागरिक हा लोकशाहीचा आधार आहे." (कोणालाही त्या अवतरणाचा नेमका स्रोत सापडला नाही.) तथापि, त्याने १८२० मध्ये, दीर्घ, घटनात्मक आणि विचारशील जीवनाच्या शेवटी लिहिले: "मला समाजाच्या अंतिम शक्तींचे कोणतेही सुरक्षित ठेव माहित नाही. पण लोक स्वतः; आणि जर आम्हांला वाटत असेल की ते योग्य विवेकबुद्धीने त्यांचे नियंत्रण ठेवण्यासाठी पुरेसे ज्ञानी नाहीत, तर उपाय त्यांच्याकडून घेणे नाही तर त्यांच्या विवेकबुद्धीची माहिती देणे हा आहे." दुसऱ्या शब्दांत, लोकशाहीचे जतन सर्व नागरिकांद्वारे तिच्या अधिकारांचा वापर करण्यावर अवलंबून असते. त्या शक्तींचा वापर करण्यासाठी त्यांच्याकडे ज्ञान आणि माहिती नसेल असे वाटत असेल, तर उपाय म्हणजे त्यांना ते ज्ञान आणि माहिती मिळेल याची खात्री करणे. वॉचडॉगच्या कर्तव्याचा एक चांगला भाग म्हणजे ते कार्य करणे.
- **साधा न्याय.** काहीवेळा, एखाद्या विशिष्ट घटकाची - सरकारी संस्था, एखादी संस्था, एखादी संस्था, एक सामाजिक गट - हे अगदी चुकीचे असते. हे उघडपणे इतरांना हानी पोहोचवू शकते, अप्रामाणिकपणे इतरांना तसे करण्यास प्रवृत्त करत आहे, इतरांच्या खर्चावर स्वतःला समृद्ध करत आहे किंवा व्यक्ती, गट किंवा संपूर्ण समुदायाला हानी पोहोचवणाऱ्या परिस्थिती सुधारण्यास जाणूनबुजून नकार देत आहे. वॉचडॉग त्याची क्रिया किंवा निष्क्रियता उघड करू शकतात, सार्वजनिक तपासणीच्या प्रकाशापर्यंत ते धरून ठेवू शकतात आणि त्यामुळे झालेल्या हानीसाठी ते उत्तर देते हे पाहू शकतात.

वॉचडॉग म्हणून कोणी काम करावे?

वॉचडॉग संस्था आहेत - अॅम्नेस्टी इंटरनॅशनल हे एक उत्तम उदाहरण आहे - ज्यांची स्थापना विशेषतः त्या हेतूने करण्यात आली होती. इतरही आहेत - उदाहरणार्थ, सिएरा क्लब - जे इतर उद्देशांसाठी स्थापन केले गेले होते आणि तरीही ते पूर्ण करतात, परंतु वॉचडॉग कार्य करतात. किंबहुना, अजेंडा असलेल्या कोणत्याही संस्थेमध्ये तिच्या भूमिकांपैकी एक म्हणून वॉचडॉग असणे आवश्यक आहे.

काही संस्था आणि व्यक्ती ज्यांच्यासाठी किमान काही काळ वॉचडॉग म्हणून काम करणे योग्य असू शकते त्यात हे समाविष्ट आहे:

- विशिष्ट समस्येशी संबंधित एजन्सी किंवा संस्था. एखाद्या पर्यावरणीय संस्थेने अतिपरिचित प्रदूषण करणाऱ्यांवर लक्ष ठेवणे किंवा औषधांच्या किमतीवर लक्ष ठेवण्यासाठी मोठ्या वकिलांच्या गटाने लक्ष ठेवणे अर्थपूर्ण ठरेल.
- समस्या किंवा स्थितीमुळे प्रभावित झालेले लोक किंवा त्यांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या संस्था. जे लोक इंग्रजी व्यतिरिक्त इतर भाषा बोलणारे आहेत, किंवा इंग्रजी म्हणून दुसरी किंवा इतर भाषा (ESOL) प्रोग्राम म्हणून काम करतात अशा परिस्थितीत अर्जदार नोकरी करू शकतो की नाही याला भाषा खरोखरच कारणीभूत नाही अशा परिस्थितीत भेदभावासाठी जागरूक असू शकतात.
- व्यावसायिक संस्था. वकिलांच्या नैतिकतेची छाननी करून राज्य बार असोसिएशन वॉचडॉग म्हणून काम करू शकतात; बेटर बिझनेस ब्युरो, एक व्यावसायिक संस्था, अनैतिक किंवा अक्षम व्यवसायांबद्दल समुदायाला सतर्क करते.
- सामान्य लोकहिताचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या संस्था. आम्ही वर कॉमन कॉज आणि पब्लिक सिटिझन सारख्या गटांचा उल्लेख केला आहे, जे देशभरात कार्यरत आहेत. राज्य जनहित संशोधन गट राज्य पातळीवर सार्वजनिक हितावर लक्ष ठेवतात. तुलनेने काही संस्था स्थानिक पातळीवर मल्टी-इश्यू वॉचडॉग म्हणून प्रारंभ करतात, तर काही कालांतराने त्या भूमिकेत विकसित होतात.
- धोरणे, पद्धती आणि कृतींच्या आर्थिक परिणामांशी संबंधित एजन्सी, संस्था आणि व्यक्ती. करदात्यांच्या संघटना - ज्या कमी करांसाठी मोहीम राबवतात आणि ज्या अधिक वाजवी किंवा अधिक करांसाठी मोहीम चालवतात त्या दोन्ही - सामान्यतः सरकारी कचरा आणि त्यांना आर्थिक अधिकारांच्या उल्लंघनासाठी डोळे उघडे ठेवतात. युनियन त्यांच्या सदस्यांच्या आर्थिक सुरक्षा आणि अधिकारांचे रक्षण करण्याचा प्रयत्न करतात आणि नियोक्त्यांच्या निर्णयांच्या आर्थिक परिणामांकडे काळजीपूर्वक लक्ष देतात.
- जे अल्पसंख्याक गटांचे सदस्य आहेत किंवा अल्पसंख्याक हितसंबंधांचे प्रतिनिधित्व करतात आणि त्यांच्याशी भेदभाव होणार नाही आणि त्यांच्या समस्यांकडे दुर्लक्ष केले जाणार नाही किंवा विसरले जाणार नाही हे सुनिश्चित करू इच्छितात. नागरी हक्क संस्था, अँटी-डिफेमेशन लीग, अतिपरिचित वांशिक संस्था आणि लेस्बियन/गे समर्थन संस्था ही सर्व उदाहरणे येथे आहेत.
- जे लोक लोकशाही आदर्शांच्या देखभालीशी संबंधित आहेत. लोकांसाठी अमेरिकन वे, [ब्रिटिश] कॉमनवेल्थ मिनिस्ट्रियल ऍक्शन ग्रुप, सॅन फ्रान्सिस्को-आधारित ग्लोबल एक्सचेंज आणि न्यूयॉर्क-आधारित फ्रीडम हाऊस या सर्व लोकशाही राज्याशी संबंधित वॉचडॉग संस्था आहेत. सार्वजनिकरित्या निधी मिळवून देणाऱ्या निवडणुका मिळविण्यासाठी किंवा प्रामाणिक आणि सक्षम सरकारची खात्री देण्यासाठी काम करणाऱ्या छोट्या संस्था स्थानिक पातळीवर समान जागा भरू शकतात.

वरील उदाहरणे बहुतेक संस्थांची असली तरी, लक्षात घ्या की एखाद्या व्यक्तीला वॉचडॉग म्हणून काम करणे देखील शक्य आहे. ती व्यक्ती अनेकदा स्वयं-नियुक्त असते, आणि एखाद्या विशिष्ट समस्येबद्दल उत्कटतेने, आणि कधीकधी तज्ञांच्या ज्ञानाने प्रेरित असते. स्थानिक पातळीवर, ती समस्या उद्यानाची देखभाल, किंवा लैंगिक शिक्षण, किंवा शहराची आर्थिक मदत, किंवा खड्डे दुरुस्तीची असू शकते – तुम्ही कोणत्याही स्थानिक समस्येवर वॉचडॉग असू शकता.

वैयक्तिक वॉचडॉग अत्यंत प्रभावी असू शकतात, कारण ते त्यांच्या उत्कटतेने आणि ज्ञानामुळे, ते त्यांच्या कारणासाठी घालवलेल्या वेळेसह. त्यांना - आणि कधीकधी - चुकीची माहिती किंवा अडथळा आणणारे, सामुदायिक विक्षिप्त म्हणून देखील पाहिले जाऊ शकते जे प्रत्येकाच्या मानेमध्ये वेदना करतात. तुम्ही वैयक्तिक वॉचडॉगची भूमिका घेतल्यास, तुमच्याकडे तुमचे तथ्य सरळ असल्याची खात्री करा आणि तुम्ही जे निरीक्षण करत आहात ते लोकांसाठी किंवा सार्वत्रिक हितासाठी महत्त्वाचे आहे. (एखाद्या संकटात सापडलेल्या कीटकांना किंवा माशांच्या प्रजातींना जिवंत ठेवणे हे लोकहिताच्या दृष्टीने लोकप्रिय किंवा पाहिले जाऊ शकत नाही, परंतु त्याच्या बाजूने एक कायदेशीर आणि महत्त्वाचा युक्तिवाद करणे आवश्यक आहे. विटांच्या रंगाचे निरीक्षण करण्यासाठी समान केस करणे कठीण आहे. नवीन पादचारी मॉलमध्ये वापरले जाते.)

वॉचडॉग म्हणून कधी काम करावे?

बहुतेक धोरण-संबंधित क्रियाकलापांप्रमाणे, वॉचडॉग म्हणून कार्य करणे ही अशी गोष्ट आहे जी जवळजवळ प्रत्येकाने सतत केली पाहिजे. परंतु जसे काही लोक आणि गट आहेत जे इतरांपेक्षा वॉचडॉग म्हणून अधिक प्रभावी असू शकतात, काही वेळा वॉचडॉग क्रियाकलाप विशेषतः योग्य आणि उपयुक्त असतात.

- **जेव्हा तुम्ही कायदे किंवा नियम स्थापित करू किंवा बदलू इच्छित असाल.** तुम्ही समर्थन करत असलेल्या बदलासाठी युक्तिवाद वाढवण्यासाठी वॉचडॉग क्रियाकलाप येथे उपयुक्त आहे. उदाहरणार्थ, एखादी कॉर्पोरेशन आपल्या भागधारकांची फसवणूक करत आहे किंवा फसवणूक करत आहे हे तुम्ही दाखवू शकत असल्यास, असे होऊ नये म्हणून तुम्ही आमदार किंवा अधिकाऱ्यांना कठोर कायदे करण्यासाठी पटवून देऊ शकता.

यू.एस. कॉॅंग्रेसने, एनरॉन, वर्ल्डकॉम आणि इतर कॉर्पोरेशन्सच्या अपयशासह संदिग्ध सौदे आणि लेखा घोटाळ्यांच्या पार्श्वभूमीवर, लेखा उद्योगाचे नियमन करण्यासाठी आणि सीईओ आणि कॉर्पोरेट बोर्डांना त्यांच्या कॉर्पोरेशनच्या व्यवहारांसाठी अधिक जबाबदार धरण्यासाठी नवीन कायदे केले. या कायद्याला कारणीभूत असलेली बरीचशी माहिती सार्वजनिक आणि खाजगी वॉचडॉग संस्थांनी उघड केली आहे.

- **जेव्हा एखादा नवीन प्रकल्प किंवा उपक्रम सुरू होत असेल किंवा सुरू होणार असेल आणि तुम्हाला त्याच्या प्रभावाबद्दल शंका असेल.** तुम्हाला काळजी वाटेल की प्रस्तावित हॉस्पिटल विलीनीकरणामुळे विमानसलेल्यांची काळजी कमी होईल किंवा नवीन व्यवसायाचा पर्यावरणावर अंदाजापेक्षा खूप जास्त परिणाम होईल. तुमचे

वॉचडॉगिंग तुम्ही बरोबर असल्याचे दाखवत असल्यास, नकारात्मक परिणाम टाळण्यासाठी तुम्ही प्रकल्प थांबवू शकता किंवा बदलू शकता.

- **जेव्हा तुमचा विश्वास असेल की सार्वजनिक हित धोक्यात आले आहे.** जेव्हा कायदे किंवा नियम एखाद्या व्यक्तीच्या किंवा लहान गटाच्या फायद्यासाठी कार्य करतात तेव्हा उर्वरित समुदायाच्या खर्चावर; जेव्हा एखादी संस्था समाजाच्या आरोग्य, सुरक्षितता, आर्थिक कल्याण किंवा सामाजिक स्थिरतेला धोका निर्माण करणाऱ्या पद्धतींमध्ये गुंतलेली असते; जेव्हा धोरणे एखाद्या विशिष्ट गटाचे हक्क किंवा हितसंबंध धोक्यात आणतात, विशेषतः वंचित असलेल्या - यापैकी कोणतीही एक वॉचडॉगची जबाबदारी स्वीकारण्यासाठी, समुदायाच्या सर्वोत्तम हितांचे रक्षण करण्यासाठी चांगली वेळ आहे.
- **जेव्हा एखादी संस्था किंवा व्यक्ती - सरकार किंवा सरकारी अधिकारी, कॉर्पोरेशन किंवा उद्योग, पोलिस विभाग, मानवी सेवा कार्यक्रम इत्यादी - भूतकाळात अविश्वासार्ह असल्याचे सिद्ध झाले आहे.** नागरी पुनरावलोकन मंडळे - परिभाषेनुसार वॉचडॉग्स - बऱ्याचदा पोलिस विभागांवर लक्ष ठेवण्यासाठी स्थापन केले जातात ज्यांना क्रूरता, वर्णद्वेष किंवा अधिकाराच्या इतर गैरवापरांना प्रवण असल्याचे दर्शविले गेले आहे.
- **जेव्हा तुम्हाला वास्तविक, नियोजित किंवा संभाव्य हानिकारक किंवा शंकास्पद कृती किंवा पद्धतींबद्दल माहिती मिळते.** अशा प्रकरणांमध्ये, तुम्ही शिकता - एखाद्या व्हिसल-ब्लोअरकडून, विश्वासार्ह स्रोताकडून किंवा तुमच्या स्वतःच्या तपासातून - की नैतिक किंवा कायदेशीर गैरवर्तन घडले आहे, की स्थापित प्रक्रियांचे पालन केले जात नाही, किंवा काही प्रकारचे अन्याय झाले आहेत किंवा होण्याची शक्यता आहे. घडणे ही एक उत्कृष्ट परिस्थिती आहे जिथे वॉचडॉग अंधकारमय पद्धतींवर प्रकाश टाकू शकतो आणि लोकांचा गैरवापर रोखू शकतो.
- **जेव्हा लोकशाही प्रत्यक्षात किंवा संभाव्य आक्रमणाखाली असते.** जेव्हा एखादी राजकीय मशीन राजकीय प्रक्रियेवर नियंत्रण मिळविण्याची धमकी देते, जेव्हा लोकांच्या समूहाला त्यांचे घटनात्मक अधिकार नाकारले जात असतात किंवा जेव्हा एखादा लॉबीस्ट किंवा लहान गट किंवा खोल खिसे आणि कनेक्शन असलेली व्यक्ती शॉट्स कॉल करत असल्याचे दिसते तेव्हा वॉचडॉग हताशपणे आवश्यक
- **जेव्हा साधा न्याय त्याची मागणी करतो.** कधीकधी, कुदळीला कुदळ म्हणणारे कोणीतरी असणे आवश्यक असते. जेव्हा चुकीचे कृत्य किंवा निंदनीय अन्याय आव्हानात्मक नसतो, तेव्हा एक वॉचडॉग अन्यायाविरुद्ध सर्वोत्तम संरक्षण असू शकतो.

तुम्ही वॉचडॉग म्हणून कसे वागता?

आता तुम्ही वॉचडॉग बनण्याचे ठरवले आहे आणि तुम्हाला कोणत्या प्रकारचे वॉचडॉग बनायचे आहे हे ठरवले आहे, पुढे काय आहे? अगदी थोडे, जसे घडते. मानवी वॉचडॉग असणे हे कुत्र्यासारखे सोपे नाही. उन्हात झोपणे किंवा कचरावेचकांवर भुंकणे फारच कमी आहे. तुम्हाला समस्या आणि तुम्ही ज्या घटकांशी संबंधित आहात त्याबद्दल तुम्हाला बरेच काही

माहित असणे आवश्यक आहे, माहितीसाठी सतत जागरूक रहा आणि नंतर ती माहिती मिळाल्यावर काहीतरी प्रभावी करा.

नागरी समाज
संघटना आणि राज्य

२.५ CSOs आणि सेवा वितरण

विकसनशील देशांमधील सेवा वितरणातील CSOs च्या ऑपरेशनल अनुभवांवर धडे घेण्यासाठी साहित्याचा एक मोठा समूह आधीच आहे. विकासातील CSOs च्या भूमिकेच्या अलीकडील प्रभाव अभ्यासांचे विशेष महत्त्व आहे. १९९६ पर्यंतच्या NGO वर लक्ष केंद्रित केलेल्या अभ्यासाचे मुख्य निष्कर्ष, OECD/DAC NGO मूल्यांकन संश्लेषण अभ्यास (Riddell, १९९७) मध्ये विश्लेषित केले आहेत. या अलीकडील CSO मूल्यमापनांची अतिरिक्त पुनरावलोकने Fowler (१९९९) आणि Biekart (१९९८) मध्ये आढळू शकतात. CSO सेवा वितरण प्रकल्प हे या अभ्यासात समाविष्ट असलेल्या CSO क्रियाकलापांचे प्रमुख प्रकार आहेत. उदाहरणार्थ, डॅनिश एनजीओ इम्पॅक्ट स्टडी आफ्रिका, आशिया आणि लॅटिन अमेरिकेतील ४५ प्रकल्पांच्या पुनरावलोकनावर आधारित आहे, त्यापैकी २० सामाजिक सेवा प्रदान करण्याशी संबंधित आहेत, १० उत्पन्न किंवा उत्पादक क्षमता सुधारण्याशी संबंधित आहेत आणि १५ नागरी समाजासाठी संस्थात्मक समर्थनाशी संबंधित आहेत. (ओकले, १९९९). शिवाय, रॉबिन्सन आणि व्हाईटिस (१९९७) हा एक महत्त्वाचा अभ्यास आहे, जो सेवा तरतुदीमध्ये CSO च्या विशिष्ट भूमिकेचे विश्लेषण करतो. हा अभ्यास दक्षिणेतील CSO सेवा तरतुदीच्या दस्तऐवजीकरणाच्या विस्तृत पुनरावलोकनावर आधारित आहे. तो असा युक्तिवाद करतो की CSOs एक महत्त्वाची भूमिका बजावत असताना, विशेषतः जेथे राज्य तरतूद कमकुवत आहे आणि खाजगी क्षेत्र अधिक चांगल्या गोष्टींची पूर्तता करते, तेथे CSO क्षेत्राद्वारे प्रदान केलेल्या सेवांमध्ये अनेक सामान्य कमतरता आहेत. यामध्ये हे समाविष्ट आहे: मर्यादित कव्हरेज; परिवर्तनीय गुणवत्ता; हौशी दृष्टीकोन; उच्च कर्मचारी उलाढाल; प्रभावी व्यवस्थापन प्रणालींचा अभाव; खराब खर्च प्रभावीता; समन्वयाचा अभाव; आणि बाह्य सहाय्यावरील अवलंबित्वामुळे खराब टिकाऊपणा. या आणि इतर अभ्यासांचे निष्कर्ष गरीबांपर्यंत पोहोचणारे अनेक निकष, सेवांची गुणवत्ता, कार्यक्षमता आणि किमतीची परिणामकारकता आणि टिकावूपणा या संदर्भात मिश्रित आहेत. या आणि इतर मुद्द्यांवर खाली चर्चा केली आहे.

गरीबांपर्यंत पोहोचतो

विकसनशील देशांमधील गरीब लोकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी CSOs सार्वजनिक क्षेत्रापेक्षा अधिक प्रभावी असल्याचे मानले जाते. खरंच, CSO क्षेत्राद्वारे निधी चॅनेल करण्याचे बरेच औचित्य त्यांच्याकडे चांगले ट्रॅक रेकॉर्ड असल्याच्या आधारावर आहे. तथापि, अलीकडील एनजीओ प्रभाव अभ्यास आणि मूल्यमापन हे सूचित करण्यासाठी थोडे पुरावे प्रदान करतात की विकास सहाय्य सर्वात गरीब लोकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी CSO प्रत्यक्षात सरकारपेक्षा अधिक प्रभावी आहेत. तरीही एक सामान्य, सार्वत्रिक नसल्यास, निदान सेवा तरतुदीच्या क्षेत्रात सीएसओने लक्षणीय प्रगती केली आहे. उदाहरणार्थ, ओईसीडी/डीएसी एनजीओ मूल्यांकन संश्लेषण अभ्यासाचा निष्कर्ष: गरीबांच्या जीवनावर होणारे परिणाम लक्षणीयरीत्या बदलत आहेत, ज्यात 'महत्त्वपूर्ण फायद्यांपासून' फारसा फरक पडल्याचा फारसा पुरावा नाही. तथापि, लाभार्थींना गरिबीतून बाहेर काढण्यासाठी सर्वोत्तम प्रकल्पही अपुरे आहेत हे सर्व

मान्य करतात. बहुतांश स्वयंसेवी संस्थांचे प्रकल्प गरिबांपर्यंत पोहोचतात (परंतु बहुतेकदा सर्वात गरीब नसतात), जरी लक्ष्य गट आणि इतरांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीचे विश्लेषण दुर्मिळ असल्याचे दिसून येते: बहुतेक स्वयंसेवी संस्था, केवळ लहानच नाहीत, कोणत्याही सिद्धांतावर काम करत नाहीत किंवा गरिबीचे विश्लेषण (रिडेल एट अल., १९९७:xi). डॅनिश एनजीओ इम्पॅक्ट स्टडी, डॅनिश एनजीओ-समर्थित हस्तक्षेपांचा गरिबीवर काय परिणाम झाला याचे मूल्यांकन करण्यासाठी, दारिद्र्य निर्मूलन आणि दारिद्र्य कमी करणे यातील फरक ओळखतो. गरीब लोकांना उद्देशून सेवा वितरण प्रकल्पांचा मूलभूत आरोग्य सेवा, शिक्षण आणि पाणीपुरवठा सेवा पुरवून गरीब लोकांच्या गरजा पूर्ण करण्यावर महत्त्वपूर्ण प्रभाव पडतो, असे ठोस पुरावे मिळाले आहेत. परंतु दीर्घकालीन दारिद्र्य कमी करण्यासाठी या प्रयत्नांमुळे उत्पन्नाची पातळी देखील सुधारू शकते असे सुचविणारे फारसे पुरावे नाहीत (ओकले, १९९९). त्याचप्रमाणे Biekart (१९९८), मध्य अमेरिकेतील NGO प्रभाव अभ्यासाच्या त्याच्या पुनरावलोकनात, NGO च्या हस्तक्षेपामुळे गरिबी कमी होते याचा फारसा पुरावा नसतानाही, ते गरीबांना सेवा देण्याच्या क्षेत्रात सामान्यपणे चांगले काम करतात. तथापि, तो असा निष्कर्ष काढतो की गरीब आणि सर्वात उपेक्षित गटांना सेवा वितरीत करण्यात ते राज्यापेक्षा चांगले आहेत की नाही हे सांगण्यासाठी अद्याप कमी पुरावे आहेत. रॉबिन्सन आणि व्हाईट (१९९७) द्वारे हायलाइट केलेल्या CSO सेवा तरतुदीतील एक कमतरता म्हणजे मर्यादित कव्हेरेज -CSO गरीब लोकांना सेवा देण्याचे उद्दिष्ट ठेवू शकतात परंतु त्यांच्या कार्याचे प्रमाण मर्यादित आहे आणि परिणामी अनेक लोकांना त्यांचा फायदा होत नाही. . CSOs साठी गंभीर समस्या आहेत, प्रथम, अधिक लोकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी CSO हस्तक्षेप कसे वाढवायचे आणि दुसरे, सेवा तरतुदीमध्ये CSO आणि सरकार यांच्यातील समन्वय कसा सुधारायचा. CSOs समन्वयासाठी कुप्रसिद्धपणे कमकुवत आहेत. सेवा तरतुदीच्या संबंधात, तथापि, CSOs एकमेकांच्या प्रयत्नांची नक्कल करत नाहीत किंवा त्यांचे सर्व प्रयत्न एकाच भौगोलिक भागात केंद्रित करत नाहीत याची खात्री करण्यासाठी हे आवश्यक आहे.

तरतुदीची गुणवत्ता

अलिकडच्या वर्षात सेवा तरतुदीमध्ये CSOs च्या भूमिकेत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्यामुळे CSOs च्या उच्च-गुणवत्तेच्या सेवा देण्याच्या क्षमतेवर प्रश्न निर्माण होतात. तथापि, विकसनशील देशांकडून असे काही पुरावे नाहीत ज्यावर CSOs राज्यापेक्षा चांगल्या दर्जाच्या सेवा देऊ शकतात की नाही याबद्दल एक सामान्य विधान केले जाऊ शकते. रॉबिन्सन आणि व्हाईट (१९९७) यांनी नमूद केले आहे की आरोग्य सेवेतील राज्य तरतुदीतील त्रुटींकडे लक्ष वेधणारे अनेक अभ्यास असूनही, CSOs द्वारे प्रदान केलेल्या आरोग्य सेवांच्या गुणवत्तेवर काही अभ्यास झाले आहेत. ग्रीन आणि मॅथियास (१९९७) हे देखील लक्षात घेतात की राज्यापेक्षा उच्च-गुणवत्तेची आरोग्य सेवा प्रदान करणाऱ्या सीएसओची प्रकरणे सामान्यतः संसाधनांमध्ये जास्त प्रवेशामुळे आहेत, कोणत्याही आंतरिक तुलनात्मक फायद्यासाठी नाही. ते निदर्शनास आणतात की संवाद देखील सत्य आहे आणि जेव्हा CSOs साठी निधीची पातळी कमी होते तेव्हा गुणवत्ता पातळी देखील घसरते. सेवांच्या वितरणासाठी आणि गुणवत्तेसाठी कर्मचाऱ्यांची तांत्रिक क्षमता आणि प्रेरणा हेही महत्त्वाचे मुद्दे आहेत. तथापि, पुन्हा राज्य आणि CSO क्षेत्र यांच्यात सामान्य तुलना करणे कठीण आहे. OECD अभ्यासाचा एक सामान्य निष्कर्ष असा आहे की CSOs ज्या विशिष्ट क्षेत्रांमध्ये किंवा

उपक्षेत्रांमध्ये प्रकल्प हाती घेतात ज्यामध्ये त्यांनी लक्षणीय अनुभव आणि कौशल्य निर्माण केले आहे ते सर्वात यशस्वी ठरतात. एकात्मिक ग्रामीण विकास प्रकल्पांसारखे अधिक व्यापक, जटिल हस्तक्षेप हाती घेण्यात ते कमी यशस्वी झाले आहेत. डॅनिश एनजीओ इम्पॅक्ट स्टडीने समान निष्कर्षापर्यंत पोहोचले, हे लक्षात घेतले की डॅनिश एनजीओ सामान्यतः सूक्ष्म स्तरावर मूलभूत सेवा प्रदान करण्यात मजबूत होते परंतु अधिक जटिल विकास हस्तक्षेपांमध्ये कमी यशस्वी होते. हे अंशतः कर्मचाऱ्यांच्या तांत्रिक क्षमतेची संबंधित आहे आणि अभ्यासात असे आढळून आले की अनेक डॅनिश एनजीओ आणि त्यांचे भागीदार विकास हस्तक्षेपांच्या अनेक सैद्धांतिक, पद्धतशीर आणि ऑपरेशनल पैलूंवर मजबूत नव्हते. तथापि, विशेष सेवा वितरण प्रकल्पांमध्ये स्थापित पार्श्वभूमी असलेल्या स्वयंसेवी संस्था - जसे की अंध किंवा कुष्ठरोगी लोकांसाठी उपचार किंवा शाळेचे नूतनीकरण - या क्षेत्रांमध्ये मजबूत तांत्रिक क्षमता आहे.

कार्यक्षमता आणि खर्च परिणामकारकता

सेवा तरतुदीमध्ये CSO चा सहभाग वाढवण्याचे केंद्रीय औचित्य हे आहे की ते राज्य क्षेत्रापेक्षा अधिक कार्यक्षम आणि प्रभावी असल्याचे समजले जाते. उदाहरणार्थ, ग्रीन आणि मॅथियास लक्षात घेतात की CSO क्षेत्राच्या अधिक कार्यक्षमतेसाठी चार सामान्यतः प्रगत युक्तिवाद आहेत: तज्ञांचा अनुभव, अधिक योग्य व्यवस्थापन संरचना आणि कमी खर्चाच्या संरचना, क्षेत्रीय लवचिकता आणि कर्मचारी प्रेरणा (१९९७:५४). तरीही, त्यांच्या संशोधनाच्या आधारावर, ते प्रश्न करतात की CSOs आरोग्य सेवा प्रदान करण्यात राज्यापेक्षा अधिक कार्यक्षम का आहेत याची काही आंतरिक कारणे आहेत का आणि महत्त्व लक्षात घ्या.

बाह्य आणि अंतर्गत घटकांच्या जटिल श्रेणीचे ज्याचे कार्यक्षमतेचे मूल्यांकन करण्यापूर्वी विश्लेषण करणे आवश्यक आहे. सर्वसाधारणपणे, सेवा तरतुदीमध्ये CSOs च्या कार्यक्षमतेबद्दल ठोस निष्कर्ष काढण्यास आम्हाला अनुमती देणारे पुरेसे पुरावे नाहीत. OECD अभ्यास (Riddell et al., १९९७) नोंदवतो की डेटाच्या कमतरतेमुळे CSOs च्या खर्च प्रभावीतेचे पद्धतशीरपणे मूल्यांकन करणे कठीण आहे. या अभ्यासात पुनरावलोकन केलेल्या विविध मूल्यांकनांमधून काढलेले एकमेव ठोस निष्कर्ष म्हणजे CSO प्रकल्प अधिक किफायतशीर ठरू शकतात कारण ते लहान असतात आणि एकाच क्षेत्रावर केंद्रित असतात. याउलट, मोठ्या राज्य-संचालित बहुक्षेत्रीय कार्यक्रमांना खूप जास्त ओव्हरहेडची आवश्यकता असते आणि ते कमी कामगिरीसाठी अधिक असुरक्षित असतात. परंतु हा निष्कर्ष त्यांच्या संबंधित ऑपरेशन्सच्या स्केलशी संबंधित आहे आणि CSO मूळतः अधिक कार्यक्षम आहेत की नाही याबद्दल थोडेसे सांगतात. कार्यक्षमतेचा न्यायनिवाडा करताना एक मोठी समस्या अशी आहे की CSOs ने त्यांच्या ऑपरेशन्सच्या किमती परिणामकारकतेचे विश्लेषण किंवा परीक्षण केलेले दिसत नाही किंवा कार्यक्षमता कशी सुधारली जाऊ शकते याचा शोध लावला आहे. डॅनिश एनजीओ इम्पॅक्ट स्टडीमध्ये हे विशेषतः स्पष्ट आहे, जे अहवाल देते की अभ्यासात समाविष्ट असलेल्या ४५ प्रकल्पांपैकी फक्त एका प्रकल्पाने त्यांच्या ऑपरेशन्सच्या कार्यक्षमतेवर ठोस पुरावे दिले आहेत. यामुळे एनजीओ कार्यक्षमतेचे सामान्य मूल्यांकन करणे इम्पॅक्ट स्टडीसाठी जवळजवळ अशक्य झाले. शिवाय, रॉबिन्सन आणि व्हाईट (१९९७) आरोग्य सेवा क्षेत्रातील CSO कार्यक्षमतेचे गंभीर विश्लेषण प्रदान करतात. त्यांच्या साहित्याच्या विस्तृत पुनरावलोकनामध्ये, ते CSO च्या कार्यक्षमतेतील

अनेक सामान्य कमकुवतपणा ओळखतात. उदाहरणार्थ, त्यांनी टांझानियामध्ये केलेल्या एका तपशीलवार अभ्यासाचा उल्लेख केला ज्यामध्ये एनजीओ आरोग्य सेवा सुविधांमध्ये अनेक अकार्यक्षमता आढळून आली, विशेषतः काही पोहोच सुविधा; कोल्ड स्टोरेज अपयश; आरोग्य सेवा कर्मचाऱ्यांची खराब कामगिरी; कमी तांत्रिक कार्यक्षमता; आणि अप्रशिक्षित किंवा अपर्याप्त प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांचा रोजगार (गिलसन एट अल., १९९४). आणखी एक समस्या अशी आहे की CSO आरोग्य सेवा तरतुदीसाठी व्यवस्थापन प्रणाली अनेकदा कमकुवत असतात, अस्थिर संस्थात्मक संरचना आणि उच्च वैयक्तिक नेतृत्व. बाह्य निधी आणि प्रवासी कर्मचारी यांच्यावर अवलंबित्वामुळे कार्यक्षमतेची समस्या सातत्य नसल्यामुळे आणि निधी अनेकदा केवळ मर्यादित कालावधीसाठी आणि विशिष्ट प्रकल्पांसाठी उपलब्ध असतो. रॉबिन्सन आणि व्हाईट यांनी CSO आणि राज्य-चालित आरोग्य सेवांच्या कार्यक्षमतेच्या तुलनात्मक अभ्यासाच्या अभावावर देखील भाष्य केले. भारतात केलेल्या काही उपलब्ध अभ्यासांपैकी एक असे आढळून आले की दोन क्षेत्रांद्वारे प्रदान केलेल्या सेवांच्या किमती वस्तुतः सारख्याच होत्या (बर्मन आणि रोज, १९९६).

CSO सेवांची शाश्वतता

CSOs समोरील गंभीर समस्यांपैकी एक म्हणजे सेवा तरतुदीची शाश्वतता. राज्य कर आकारणीतून मूलभूत स्तरावरील निधी निर्माण करण्यास सक्षम आहे - जरी हे लहान असले तरी सीएसओ सहसा अनुदान किंवा करारांवर अवलंबून असतात. CSOs वर आंतरराष्ट्रीय देणगीदारांकडून त्यांचे हस्तक्षेप शाश्वत असल्याचे दर्शविण्यासाठी दबाव वाढत आहे. तरीही विविध NGO मूल्यमापन आणि प्रभाव अभ्यासातील पुरावे असे सूचित करतात की CSO प्रकल्प क्वचितच टिकाऊ असतात आणि त्यांना दीर्घकालीन निधीची आवश्यकता असते. हा शोध आश्चर्यकारक नसला तरी, चिंतेची बाब म्हणजे CSOs वर शाश्वत उपक्रम राबविण्यासाठी देणगीदारांच्या दबावामुळे सेवा तरतुदीसाठी गरीब लोकांना लक्ष्य करण्याची त्यांची क्षमता कमी होऊ शकते. या संदर्भात अभ्यासातून समोर आलेल्या पुराव्याचा एक स्पष्ट तुकडा ठेवणे आवश्यक आहे. असे आहे की ज्यांचे बहुसंख्य लाभार्थी अतिशय गरीब आहेत अशा प्रकल्पांसाठी आर्थिक स्थिरता येण्याची शक्यता कमी आहे. जर देणगीदारांनी आग्रह धरला की एनजीओ प्रकल्पांना आर्थिक स्थिरता प्राप्त करण्याची संधी असेल तरच निधी दिला जाईल, तर यामुळे सर्वात गरीब लोकांना मदत करण्यापासून दूर जाण्याचा एनजीओवर दबाव वाढेल (रिडेल एट अल., १९९७:२३). डॅनिश एनजीओ इम्पॅक्ट स्टडीने असेच निष्कर्ष काढले होते, ज्यामध्ये असे आढळून आले की काही प्रकरणांमध्ये डॅनिश एनजीओने निधी दिलेले प्रकल्प आर्थिकदृष्ट्या शाश्वत असले पाहिजेत असा DANIDA चा आग्रह त्यांच्या कामाच्या गरिबीच्या फोकसशी विसंगत होता. सामाजिक सेवा क्षेत्रामध्ये अनेक प्रकल्प अशा सेवा पुरवत आहेत ज्यात पूर्वीपासूनच कमी संसाधने असलेल्या राष्ट्रीय सेवांमध्ये समाकलित होण्याची शक्यता कमी आहे. जरी अशा सेवा 'किंमत पुनर्प्राप्ती' सारख्या पर्यायांचा विचार करतात, तरीही ते संघर्ष करत राहतात आणि त्यांच्या सेवांचा गरीबी फोकस पाहतात. सामाजिक सेवा वितरण क्षेत्रात डॅनिश स्वयंसेवी संस्थांकडून खूप महत्वपूर्ण कार्य केले जात आहे जे त्यांच्या समर्थनावर निर्णायकपणे अवलंबून आहे (ओकले, १९९९:५३). विशेषतः, असा युक्तिवाद केला जाऊ शकतो की "खर्च पुनर्प्राप्ती" ही संकल्पना आर्थिकदृष्ट्या उपेक्षित भागात वास्तववादी नाही, जर गरीब लोकांना मूलभूत सेवांच्या प्रवेशापासून वगळले जाणार नाही. रॉबिन्सन अँड व्हाईट (१९९७) अनेक अहवालांचा संदर्भ देते जे सुचविते की

आरोग्य सेवा सेवांमध्ये वापरकर्ता शुल्काचा परिचय गरीब लोकांसाठी निराशाजनक असू शकतो. तथापि, भारत हा अपवाद आहे, जेथे CSOs द्वारे प्रगतीशील शुल्क रचना लागू केल्याने सर्वात गरीब लोकांना शुल्कातून सूट दिली जाते. मर्यादित संसाधने असलेल्या लोकांसाठी सेवा तरतूद राखण्यासाठी, वापरकर्ता शुल्क भरण्यास अक्षम, CSOs ला इतर स्रोतांकडून दीर्घकालीन निधी वचनबद्धतेची आवश्यकता असते. तथापि, बाह्य निधी स्रोतांवर अवलंबून राहण्याची एक महत्त्वाची समस्या ही आहे की ते सहसा मर्यादित कालावधीचे असतात, ज्यामुळे CSOs ला दीर्घकालीन नियोजन करणे अशक्य होते. अशा परिस्थितीमुळे स्वातंत्र्य गमावले जाऊ शकते आणि देणगीदाराने लादलेले संभाव्य निर्बंध देखील होऊ शकतात (ग्रीन आणि मॅथियास, १९९७:१४७). निधी आणि अवलंबित्व यांच्यातील तणाव ही बहुतेक CSO साठी एक सामान्य कोंडी आहे आणि दाता-CSO संबंधांमध्ये मोठ्या धोरणात्मक बदलांशिवाय सोडवणे सोपे नाही.

सरकारी तरतूदीशी संबंध

रॉबिन्सन आणि व्हाईटिस (१९९७) अभ्यासाचा एक प्रमुख निष्कर्ष असा होता की CSOs ची एक अंगभूत कमकुवतता ही आहे की ते राष्ट्रीय आणि प्रादेशिक दोन्ही स्तरांवर कार्य करण्यासाठी एक संपूर्ण फ्रेमवर्क प्रदान करण्यास अक्षम आहेत. हे केवळ राज्यच करू शकते. आरोग्य सेवेतील CSOs च्या अलीकडील अभ्यासाने या निष्कर्षाला बळकटी दिली आहे. ग्रीन आणि मॅथियास (१९९७) हे आव्हान देतात की ते स्वीकारलेले शहाणपण मानतात की आरोग्य सेवा तरतूदीमध्ये CSOs चा राज्यापेक्षा तुलनात्मक फायदा आहे. त्यांचा असा युक्तिवाद आहे की काही CSO ला वैयक्तिक CSO म्हणून तुलनात्मक फायदा असू शकतो, परंतु हे संपूर्ण CSO क्षेत्राला लागू होत नाही. आरोग्य सेवेमध्ये CSOs क्षेत्राच्या अनेक कमतरता आहेत, त्यापैकी सर्वात मोठी म्हणजे ते स्पष्ट आरोग्य सेवा धोरण आणि नियमन प्रदान करण्यात अक्षम आहेत. ही जबाबदारी राज्याची आहे. त्यांचा असा युक्तिवाद आहे की आरोग्य सेवेच्या वाढत्या खाजगीकरणाच्या संदर्भात, स्वयंसेवी किंवा व्यावसायिक क्षेत्राद्वारे, राज्याने एक संपूर्ण फ्रेमवर्क प्रदान करणे अत्यावश्यक आहे ज्यामध्ये आरोग्य सेवा तरतूदीमध्ये CSOs च्या भूमिकेबद्दल स्पष्ट धोरण आहे. रॉबिन्सन आणि व्हाईट (१९९७) पुढे असा युक्तिवाद करतात की केवळ राज्य आणि सीएसओ एकमेकांना पूरक असू शकत नाहीत, परंतु त्यांच्यामध्ये प्रभावी कामकाजाचे संबंध विकसित करून "सिनेर्जी" तयार केली जाऊ शकते. उत्तम सेवा तरतूद सुनिश्चित करण्यासाठी प्रत्येक पक्षाची संबंधित शक्ती आणि जबाबदाऱ्यांचा वापर करण्यावर आधारित भागीदारी ही यातील मुख्य गोष्ट आहे. याच्या उदाहरणांमध्ये CSO आरोग्य सेवा सेवांसाठी राज्य निधीचा समावेश होतो - जसे की भारतात, जेथे सरकार CSO ला स्वदेशी लोकांच्या उपचारासाठी अनुदान देते किंवा बोत्सवानामध्ये, जेथे सरकार CSO आरोग्य सेवा सुविधांच्या आवर्ती खर्चाचा समावेश करते आणि राज्य संपर्क साधते. CSOs बोलिव्हियाप्रमाणेच सरकार-अनुदानीत सामुदायिक पाणीपुरवठा कार्यक्रम राबवतील. राज्याने हे सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे की एक सुसंगत धोरण आराखडा आहे आणि ते सेवा तरतूदीसाठी बहुतेक निधी प्रदान करते. CSOs, त्यांच्या भागासाठी, सर्जनशीलता, नावीन्य आणि मजबूत समुदाय दुवे आणू शकतात जे सेवांचे वितरण सुधारण्यासाठी "उत्प्रेरक" भूमिका बजावू शकतात. CSOs ला देखील धोरण बनवण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी होण्याची गरज आहे. असे संबंध विकसित करणे हे घटकांच्या जटिल श्रेणीवर अवलंबून असते आणि सरकार, CSO आणि देणगीदारांसाठी धोरणात्मक

दीर्घकालीन प्राधान्य असले पाहिजे. सेवा तरतुदीच्या संदर्भात राज्य आणि नागरी समाज संस्थांमधील परस्परसंबंधांचे सर्वात आव्हानात्मक अलीकडील विश्लेषण म्हणजे टेंडलरिस (१९९७) ईशान्य ब्राझीलमधील Cearा राज्याचा अभ्यास. तिच्या युक्तिवादाचा गाभा, व्यापक प्रायोगिक संशोधनावर आधारित, हे आहे की चांगले नगरपालिका सरकार हे केंद्र सरकार (राज्य स्तरावर), स्थानिक सरकार (महापालिका स्तरावर) आणि नागरी समाज यांच्यातील त्रि-मार्गी संबंधांचे परिणाम आहे. तिने "प्रचलित विकास शहाणपण" नाकारले जे गृहीत धरते की मजबूत नागरी समाज ही चांगल्या सरकारची पूर्वअट आहे आणि असा युक्तिवाद करते की चांगल्या स्थानिक सरकारची मागणी करण्यासाठी नागरी समाजाची क्षमता निर्माण करण्यात केंद्र सरकारने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. तिच्या संशोधनाच्या आधारावर, ती असे सुचवते की CSOs राज्यापेक्षा सामाजिक सेवा प्रदान करण्यात चांगले आहेत याचा कोणताही पुरावा नाही. उदाहरणार्थ, ग्रामीण सार्वजनिक आरोग्य सेवा कार्यक्रमाच्या संबंधात, राज्याच्या आरोग्य विभागाने Cear मधील आरोग्य सेवा क्षेत्रातील कोणत्याही CSOs पेक्षा अधिक "विकेंद्रित, लवचिक आणि "ग्राहक-सहानुभूती" पद्धतीने प्रतिबंधात्मक सेवा वितरित केल्या. राज्य आरोग्य सेवा कार्यक्रमातील अनेक सुधारणा CSO कार्यक्रमांच्या यश आणि चुका या दोन्हीमधून शिकल्यामुळे झाल्या. Tendler असा निष्कर्ष काढतो की [१]त्याच्या NGO अनुभवाने या सार्वजनिक क्षेत्रातील आरोग्य सुधारकांना भरीव शिक्षण दिले होते, परंतु अशा प्रकारे नाही की जे सरकारच्या विरोधात आणि NGOs च्या गृहीत अंतर्भूत वैशिष्ट्यांची पुष्टी करते (१९९७:४७). टेंडलरच्या मते, स्थानिक सरकारमधील सुधारणा केवळ नागरी समाजाच्या मागण्यांवर अवलंबून नसून सक्रिय केंद्र सरकारवर अवलंबून होत्या. उदाहरणार्थ, दुष्काळ निवारण कार्यक्रमाच्या संदर्भात, राज्य सरकारने नोकऱ्या आणि बांधकाम प्रकल्प कुठे जायचे हे ठरवण्याचे महापौरांचे अधिकार काढून घेतले. ही जबाबदारी एका राज्य प्रतिनिधीकडे हस्तांतरित करण्यात आली ज्याने प्रकल्पांना निधी देण्यासाठी कठोर निकष लागू केले, ज्याने "स्थानिक प्रतिष्ठित" च्या हितासाठी वापरले जाणारे प्रकल्प अक्षरशः बंद केले. आरोग्य सेवा क्षेत्रात, स्थानिक अधिकाऱ्यांनी त्यांच्या स्वतःच्या राजकीय हेतूसाठी अशा कामगारांचा वापर केल्यामुळे, राज्य सरकारने नगरपालिका-आधारित आरोग्य सेवा एजंट्सची नियुक्ती करणे आणि त्यांना काढून टाकणे आणि कामगार वर्तनासाठी नियम तयार केले. CSOs ने स्थानिक सरकारची कामगिरी सुधारण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली असताना, टेंडलरने असा युक्तिवाद केला की केंद्र सरकारने नागरी समाजाच्या बळकटीकरणाला पाठिंबा दिला. हे तीन मुख्य मार्गांनी केले: प्रथम, सार्वजनिक माहिती मोहिमेद्वारे स्थानिक नागरिकांना सूचित करण्यासाठी की त्यांनी स्थानिक सरकारकडून काय अपेक्षा ठेवल्या पाहिजेत जेणेकरून त्यांच्या कामगिरीचे अधिक चांगले निरीक्षण करावे; दुसरे, विस्तार सेवांना परवानगी देऊन कृषी आणि लघु व्यवसाय व्यक्ती किंवा वैयक्तिक कंपन्यांद्वारे न देता केवळ उत्पादक संस्थांद्वारे प्रदान केले जातील; आणि तिसरे, नागरी समाजाच्या प्रतिनिधींनी नगरपालिका स्तरावरील निर्णय घेणाऱ्या संस्थांमध्ये सहभागी होण्याचा आग्रह धरून.

CSOs आणि क्षेत्रव्यापी दृष्टिकोन करार

CSO क्षेत्रामध्ये गेल्या दशकातील एक प्रमुख प्रवृत्ती म्हणजे सेवांच्या वितरणासाठी सरकार आणि आंतरराष्ट्रीय देणगीदारांकडून CSO ला करारनामे देणे. दक्षिणी सीएसओच्या पारंपारिकपणे नॉर्दर्न एनजीओसोबत झालेल्या दीर्घकालीन भागीदारी करारापेक्षा हा निधी

संबंधाचा मूलभूतपणे वेगळा प्रकार आहे. कराराचा दृष्टिकोन विवादास्पद आहे आणि विकसनशील देशांमधील CSO क्षेत्रावर त्याचा महत्त्वपूर्ण परिणाम झाला आहे. INTRACis डायरेक्ट फंडिंग स्टडी (१९९८) दक्षिणी CSOs वर अधिकृत मदत निधीचा प्रभाव तपासतो. एकीकडे, थेट निधीने काही CSO ला मोठ्या प्रमाणात सेवा वितरण कार्यक्रमांचे विशेषीकरण, विस्तार आणि व्यवस्थापन करण्याची संधी दिली. अभ्यासासाठी मुलाखत घेतलेल्या काही पेरुव्हियन CSO प्रतिनिधींनी या पैलूवर जोर दिला. दुसरीकडे, इतर CSOs ने दावा केला की बहुतेक अधिकृत निधी अशा संस्थांकडे गेला ज्यांनी CSOs म्हणून नोंदणी केली असली तरी, व्यावसायिक सेवा प्रदाते म्हणून कार्यरत आहेत जे काही क्षेत्रांमध्ये राज्य आणि खाजगी उद्योग या दोघांनाही मागे टाकू शकतात. या नवीन निधी ट्रेंडबद्दल तीन मुख्य चिंता होत्या: i हे नवीन CSO राजकीयदृष्ट्या वादग्रस्त मुद्द्यांमध्ये गुंतण्यास तयार नव्हते आणि स्वयंसेवी, तळागाळातील नेटवर्कशी त्यांचा फारसा संपर्क नव्हता; ii काही अधिक प्रस्थापित CSOs कराराच्या परिणामी अधिक नोकरशाही आणि व्यावसायिक बनले होते (पेरूमधील काही CSOs मध्ये चिंता निर्माण झाली होती); आणि iii यामुळे तळागाळातील लोकांच्या पाठिंब्याच्या आधारे ते त्यांच्या मूळ मतदारसंघापासून दूर गेले. केनिया आणि बांगलादेशातही असेच निष्कर्ष आढळून आले. अभ्यासाचा निष्कर्ष असा आहे की: निधीचे स्वरूप स्वयंसेवी संस्थांनी विकसित केलेल्या उपक्रम आणि कल्पनांसाठी अनुदानाच्या तरतुदीपासून, मदत एजन्सी देऊ इच्छित असलेल्या सेवा देण्यास इच्छुक असलेल्या स्वयंसेवी संस्थांना करारासाठी निविदा काढण्याकडे सरकत आहे. याचा परिणाम असा झाला आहे की या क्षेत्राचा आकार अतिशय विकृत झाला आहे, एनजीओच्या झपाट्याने वाढीसह ज्यांचा उद्देश मदत एजन्सीद्वारे आवश्यक असलेल्या सेवा प्रदान करणे हा आहे. या अभ्यासाचे पुरावे असे सूचित करतात की विशिष्ट प्रकारच्या एनजीओ क्रियाकलापांच्या निवडक निधीमुळे नागरी समाजाचे स्वरूप आणि स्वरूप पूर्णपणे विकृत झाले आहे (INTRAC, १९९८:७७). उदाहरणार्थ, केनिया केस स्टडीमध्ये, ओसोडोने असे नमूद केले आहे की त्याच प्रवृत्तीमुळे "कमी विकसित क्षमता असलेल्या लहान स्वयंसेवी संस्थांना निधीची पातळी कमी होत आहे आणि त्यानंतर कमी होत आहे तसेच देणगीदारांच्या पसंतीच्या क्षेत्राबाहेर कार्यरत असलेल्या एनजीओ" (ओसोडो आणि मत्सवई), १९९८). सोभन (१९९७) यांनी त्यांच्या बांगलादेश अभ्यासात असाच निष्कर्ष काढला आहे, "एक मजबूत एनजीओ क्षेत्र हे सशक्त नागरी समाजाचे समानार्थी असणे आवश्यक नाही" अशी टिप्पणी केली. बऱ्याच CSO कार्यकर्त्यांसाठी चिंतेची बाब अशी आहे की स्थानिक CSO आता अधिकृत सहाय्य संस्थांच्या वतीने सेवा वितरण करार करण्यावर अवलंबून आहेत आणि यामुळे वकिली आणि प्रचार कार्य करण्याची त्यांची क्षमता कमी होते. जरी सीएसओ क्षेत्र आकाराच्या दृष्टीने प्रचंड वाढले असले तरी, त्याच्या स्वातंत्र्याशी तडजोड केली गेली आहे आणि यामुळे देणगीदार आणि सरकारांसाठी पर्यायी विकास अजेंडा प्रदान करण्यासाठी सीएसओच्या क्षमतेत सुधारणा झालेली नाही. काही विकसनशील देशांमधील आणखी एक प्रवृत्ती म्हणजे सेवा वितरणासाठी CSOs ला करारबद्धतेवर आधारित राष्ट्रीय-स्तरीय कार्यक्रमांची स्थापना. उदाहरणार्थ, जागतिक बँक अनेक देशांमध्ये ग्रामीण पाणीपुरवठ्यासाठी या दृष्टिकोनाला प्रोत्साहन देते. वॉटरएडच्या वतीने घाना आणि नेपाळमधील या कार्यक्रमांचा अभ्यास करण्यात आला आणि मुख्य निष्कर्षांचे येथे पुनरावलोकन केले गेले आहे (क्लेटन, १९९९). १९९४ मध्ये, जागतिक बँकेच्या पाठिंब्याने, घाना सरकारने सामुदायिक पाणी आणि स्वच्छता क्षेत्रासाठी राष्ट्रीय धोरण स्वीकारले. नवीन धोरणाचे प्रमुख धोरण म्हणजे अंमलबजावणीची प्राथमिक जबाबदारी

खाजगी क्षेत्राला देण्यात आली आहे. अंमलबजावणीसाठी कंत्राटे खाजगी क्षेत्र आणि CSOs यांना स्पर्धात्मक बोलीच्या आधारावर दिली जातात. याउलट, सरकारची भूमिका थेट अंमलबजावणी करणाऱ्यांकडून एका सूत्रधारकडे वळली. या धोरणाच्या अंमलबजावणीसाठी कम्युनिटी वॉटर अँड सॅनिटेशन एजन्सी (CWSA) ची स्थापना करण्यात आली आणि ती या क्षेत्राचे निरीक्षण, मूल्यमापन आणि व्यवस्थापन करण्यासाठी जबाबदार आहे. नेपाळमध्ये ग्रामीण पाणीपुरवठ्यासाठी एक राष्ट्रीय कार्यक्रम देखील आहे ज्यामध्ये CSO चा समावेश आहे. ग्रामीण पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता निधी विकास मंडळाची स्थापना १९९६ मध्ये शाश्वत आणि किफायतशीर मागणीच्या नेतृत्वाखालील ग्रामीण पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता सेवांना प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने करण्यात आली. थेट प्रकल्प राबविण्याऐवजी, निधी मंडळ CSOs आणि समुदायांना ग्रामीण पाणी आणि स्वच्छता प्रकल्प हाती घेण्यासाठी निधी प्रदान करते. CSOs प्रकल्प निधीसाठी स्पर्धात्मक बोली लावतात. वॉटरएड अभ्यासाने घाना आणि नेपाळमधील ग्रामीण पाणीपुरवठ्यात सामील असलेल्या CSO वर कराराच्या दृष्टिकोनाचे अनेक नकारात्मक प्रभाव ओळखले. i प्रथम, दोन्ही देशांमध्ये CSOs ने तक्रार केली की त्यांना CWSA किंवा फंड बोर्डशी धोरणात्मक संवाद आणि वकिली करण्याची संधी दिली गेली नाही, परंतु त्यांना फक्त अंमलबजावणी करणारे म्हणून पाहिले गेले. सेवा वितरीत करण्यासाठी करार करताना, CSOs देणगीदार संस्थांच्या धोरणात्मक उद्दिष्टांची पूर्तता करत होते, त्यांच्या स्वतःच्या कल्पना आणि अजेंडा विकसित करण्याऐवजी आणि त्यांच्यासाठी निधी शोधण्याऐवजी. ii दुसरे, करारांवर अवलंबित्वाची समस्या देखील स्पष्ट होती आणि अनेक CSO च्या टिकाऊपणावर प्रश्न उपस्थित केला. दोन्ही देशांमध्ये, लहान स्थानिक CSOs, जे मूळतः वचनबद्ध व्यक्तींनी स्वैच्छिक आधारावर स्थापन केले होते, ते आता फंड बोर्ड किंवा CWSA साठी करार करण्यात पूर्णपणे गढून गेले आहेत. बऱ्याच जणांना व्यवस्थापनाची प्रक्रिया बोजड वाटली आणि त्यांनी त्यांच्या कराराच्या आवश्यकता पूर्ण करण्यासाठी संघर्ष केला. सध्याचे अवलंबित्व सेक्टरमधील सहकार्याऐवजी CSOs दरम्यान करारासाठी स्पर्धेला प्रोत्साहन देते. iii तिसरे, CSOs वर त्यांचे करार कार्यक्षमतेने अंमलात आणण्यासाठी अधिकाधिक व्यावसायिक बनण्याचा दबाव आहे आणि यामुळे समुदायांसोबत जवळचे, दीर्घकालीन संबंध विकसित करण्यात वेळ घालवण्याच्या त्यांच्या इच्छेचा विरोध झाला आहे. CSOs ला सर्वात उपेक्षित लोक आणि समुदायांना प्राधान्य देणे कठीण होऊ शकते, करारांमध्ये सामुदायिक रोख योगदानावरील कठोर आवश्यकता लक्षात घेता. iv चौथी, कंत्राटी पद्धतीची एक मोठी समस्या ही आहे की CSOs ला एक ब्लूप्रिंट दिली जाते जी त्यांना समुदाय स्तरावर प्रकल्प अंमलबजावणीसाठी पाळावी लागते. याचा अर्थ असा की या CSO ची प्राथमिक जबाबदारी कराराद्वारे आवश्यक असलेले सर्व आउटपुट वितरित करणे आहे. स्थानिक मालकी आणि टिकाऊपणा सुनिश्चित करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या स्थानिक परिस्थितींच्या प्रतिसादात त्यांचा दृष्टिकोन स्वीकारण्याचे स्वातंत्र्य त्यांना दिले जात नाही. सेवा तरतुदीचे करार करणाऱ्या CSOs चा प्रश्न गुंतागुंतीचा राहण्याची शक्यता आहे. कराराचा दृष्टिकोन CSOs ला पर्यायी निधी स्रोत उपलब्ध करून देतो, यामुळे क्षेत्राची एकूण वाढ झाली आहे, CSO ला क्षेत्रीय कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीत प्रमुख भूमिका बजावण्यास सक्षम केले आहे आणि या क्षेत्राचा व्यावसायिक विकास वाढला आहे. सैद्धांतिकदृष्ट्या असे कोणतेही कारण नाही की CSOs करार करू शकत नाहीत त्याच वेळी तळागाळातील उपक्रमांना समर्थन देतात आणि अधिक राजकीयदृष्ट्या संवेदनशील मुद्द्यांवर वकिली आणि लॉबिंगचे कार्य करतात. तथापि, क्षेत्रातील पुरावे सूचित करतात की व्यवहारात हे CSOs साठी संतुलन

राखणे कठीण आहे. करारांद्वारे प्रदान केलेल्या संधींना प्रतिसाद देणे आणि स्वातंत्र्य राखणे आणि विकासाच्या मुद्द्यांवर गंभीर आवाज देणे हे CSO साठी मोठे आव्हान राहणार आहे.

राजकीय प्रभावासाठी सेवा तरतुदीचा वापर?

सेवा वितरण सीएसओना स्थानिक पातळीवर सकारात्मक राजकीय प्रभाव पाडण्याची संधी देऊ शकते. मागील विभागामध्ये असे दिसून आले आहे की CSO क्षेत्रात सेवा तरतुदीमध्ये CSO च्या वाढत्या भूमिकेमुळे स्वातंत्र्य गमावले जाईल आणि गरीब आणि उपेक्षित लोकांच्या बाजूने वकील म्हणून त्यांच्या स्थानाशी तडजोड होईल. वर नमूद केल्याप्रमाणे, स्पर्धात्मक करार व्यवस्थांमध्ये CSOs च्या वाढत्या सहभागामुळे विशेष अस्वस्थता आहे. तरीही सेवा वितरणासह CSO प्रकल्पाच्या कामाच्या राजकीय परिणामकारकतेचे प्रतिपादन चार्लटन आणि मे (१९९५) यांनी केले आहे. त्यांचा असा युक्तिवाद आहे की CSO प्रकल्पाच्या कामाकडे पूर्णपणे आर्थिक किंवा व्यवस्थापकीय कार्य म्हणून पाहण्याऐवजी, लोकशाहीकरण प्रक्रियेचा भाग होण्याची क्षमता असलेली राजकीय घटना म्हणून पाहण्याची आवश्यकता आहे. विकास प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीदरम्यान, जसे की सेवा तरतुदी, जेव्हा धोरण तयार करण्याच्या टप्प्यावर न होता संसाधन वाटपावरून मोठे राजकीय संघर्ष होतात. शिवाय, धोरण तयार करण्यापेक्षा अंमलबजावणीबाबत निर्णय घेण्यात नागरी सहभाग वाढवण्याच्या अधिक संधी आहेत. बहुसंख्य लोकांसाठी, धोरण तयार करणे हे त्यांच्या जीवनाशी दुर्गम, दुर्गम आणि असंबद्ध म्हणून पाहिले जाते; आणि अशा प्रक्रियांमध्ये गरिबांच्या हिताचे प्रतिनिधित्व करण्याची यंत्रणा कमकुवत आहे. तरीही अंमलबजावणी स्तरावर लोक आणि विकेंद्रित राज्य संस्था यांच्यातील इंटरफेसमध्ये हे तंतोतंत आहे की गरीबांच्या हिताचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी आणि निर्णय घेण्यात त्यांचा सहभाग सुलभ करण्यासाठी NGO आणि नागरी समाजातील इतर संस्था आवश्यक आहेत. शिवाय, चार्लटन आणि मे यांनी असा युक्तिवाद केला की एनजीओ सरकारच्या सहकार्याने आणि त्यांच्या स्वतःच्या प्रकल्पाच्या अंमलबजावणीमध्ये योग्यता आणि समानतेची उदाहरणे देऊन सकारात्मक प्रभाव पाडू शकतात. सेवांच्या अंमलबजावणीच्या स्तरावर राज्यासोबत गुंतून राहून सार्वजनिक क्षेत्रातील व्यवस्थापन सुधारण्यासाठी CSOs "उत्प्रेरक" म्हणून काम करू शकले आहेत की नाही हे दाखवण्यासाठी सध्या फारसे पुरावे नाहीत. CSOs निश्चितपणे स्थानिक पातळीवर राजकीय प्रभावाची क्षमता शोधू शकतात. तथापि, त्यांनी काही संदर्भात, स्थानिक प्राधिकरणांना कमी करण्याचा धोका देखील ओळखला पाहिजे. हे विशेषतः काही आफ्रिकन देशांमध्ये घडते जेथे आंतरराष्ट्रीय स्वयंसेवी संस्थांनी कमकुवत संसाधने असलेल्या स्थानिक प्राधिकरणांद्वारे प्रदान केलेल्या कार्यक्रमांपेक्षा खूप मोठ्या कार्यक्रमांना निधी दिला आणि अंमलात आणला आणि स्थानिक संदर्भात खूप शक्ती आणि प्रभाव वापरल्याबद्दल टीका केली गेली (क्लेटन, १९९८).

CSO वर सरकारी कायदा

सेवा तरतुदीमध्ये CSOs च्या वाढत्या भूमिकेचा एक सकारात्मक परिणाम म्हणजे CSO संबंधी सरकारी कायद्यात सुधारणा. विशेषतः ज्या देशांमध्ये सीएसओसाठी जागा पूर्वी मर्यादित किंवा प्रतिबंधित होती अशा देशांमध्ये ही परिस्थिती आहे. CSOs सेवा तरतुदीत वाढीव भूमिका बजावू लागल्याने, पूर्वी त्यांच्याबद्दल संशय असलेल्या सरकारांनी त्यांच्या

योगदानाची कदर केली आहे. इजिप्तमध्ये सरकारी अविश्वास आणि सीएसओवर नियंत्रण ठेवण्याची परंपरा होती. तरीही वाढती लोकसंख्या, शहरीकरण, असमानता आणि बेरोजगारी यांना प्रतिसाद म्हणून सेवा तरतुदीवरील खर्चात सरकारी कपातीच्या वेळी, सीएसओने सेवा तरतुदीत मोठी भूमिका बजावण्यासाठी पाऊल उचलले आहे. या संदर्भात त्यांची भूमिका सरकारने मान्य केली आहे. यामुळे अद्याप कायद्यात कोणताही बदल झाला नसला तरी, अधिकृत राजकीय प्रवचनात CSOs बद्दल अधिक सहानुभूतीपूर्ण दृष्टिकोन आहे आणि सरकारने अधिक संघटनांना नोंदणी करण्याची परवानगी दिली आहे आणि सेवा तरतुदीमध्ये CSOs ला आपला पाठिंबा वाढवला आहे, विशेषतः आरोग्य सेवा क्षेत्र आणि कमी उत्पन्न असलेल्या लोकांसाठी निर्देशित कार्यक्रमांमध्ये (कंदिल, १९९८). त्याचप्रमाणे, थायलंडमध्ये, जिथे भूतकाळात सरकारने CSO क्रियाकलाप प्रतिबंधित केले होते, तेथे CSO बद्दल सरकारची वृत्ती सैल होत आहे. वंचित गटांसाठी आरोग्य सेवा, शिक्षण आणि सामाजिक कल्याणाच्या तरतुदीमध्ये CSOs ला खूप मोठी भूमिका देणाऱ्या धोरणातील बदलाच्या प्रतिसादात हे घडले आहे (Pongsapich, १९९८). टांझानिया सरकारने प्रस्तावित केलेल्या नवीन एनजीओ धोरणात सरकारी दृष्टिकोनातील हा बदल स्पष्टपणे दिसून येतो. नवीन धोरणाचा मुख्य उद्देश स्वयंसेवी संस्थांना समाविष्ट करणारे कायदे सुधारणे आणि एकत्रित करणे हा आहे, परंतु ते विकासातील स्वयंसेवी संस्थांच्या भूमिकेबद्दल वर्तमान सरकारच्या धारणा देखील दर्शवते. धोरणामुळे NGO बद्दलच्या सरकारच्या दृष्टीकोनात एक मोठा बदल घडून आला आहे कारण नंतरचे पूर्वी अनावश्यक मानले जात होते कारण सरकार तळागाळातील सर्व आवश्यक सेवा प्रदान करेल. नवीन धोरण असे सांगते की सरकार आता एनजीओना टांझानियाच्या विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावणारे भागीदार म्हणून पाहते. तथापि, धोरण हे देखील स्पष्ट करते की सरकार एनजीओना सेवा प्रदाते म्हणून महत्त्व देते कारण ते सरकारच्या विकासाच्या प्रयत्नांना समर्थन देणारी आवश्यक संसाधने आणि कौशल्ये आणतात (क्लेटन, १९९८). एकंदरीत, सेवा प्रदाते म्हणून CSOs वरील निर्बंध किती प्रमाणात शिथिल केले आहेत हे अद्याप स्पष्ट नाही कारण त्यांच्यासाठी धोरण तयार करण्यात आणि विवादास्पद मुद्द्यांवर वकिली करण्यात गुंतण्यासाठी अधिक राजकीय जागा मिळेल. सरकार सामान्यतः CSOs ला सेवा तरतुदीसाठी काही भार उचलण्यास उत्सुक असतात, परंतु अधिक राजकीय भूमिका घेण्याबद्दल ते कमी उत्साही असतात. असे असले तरी, अनेक देशांतील पुरावे असे सूचित करतात की CSO राष्ट्रीय आणि स्थानिक पातळीवर राजकीय भूमिका बजावण्यासाठी सेवा वितरणात त्यांचा सहभाग वापरत आहेत. हे स्पष्टपणे एक दिशा आहे ज्याकडे काही CSO पुढे जाण्याचा प्रयत्न करीत आहेत.

CSOs and Co-optation

Co-optation फिलीप सेल्झनिक यांनी तयार केलेली संज्ञा, विशेषतः औपचारिकपणे लोकशाही किंवा समिती-शासित संस्था आणि प्रणालींमध्ये आढळणाऱ्या राजकीय प्रक्रियेचा संदर्भ देण्यासाठी, विरोधाचे व्यवस्थापन करण्याचा एक मार्ग म्हणून आणि त्यामुळे स्थिरता आणि संस्था गैर-निर्वाचित बाहेरील लोकांना त्यांच्या उच्च दर्जाच्या, तज्ञांचे ज्ञान किंवा आवश्यक वचनबद्धता किंवा उद्दिष्टे धोक्यात आणण्याची संभाव्य क्षमता या कारणास्तव औपचारिक किंवा अनौपचारिक शक्ती देऊन 'सहभागी' केले जाते.

१९४९ मध्ये प्रख्यात शैक्षणिक फिलिप सेल्झनिक यांनी "को-ऑप्शन" हा शब्द तयार केला होता. त्यांनी राजकीय प्रक्रियेचे वर्णन करण्यासाठी हा वाक्यांश वापरला ज्याद्वारे बाहेरील लोकांना स्वसंरक्षणाची कृती म्हणून संघटनेत किंवा समितीमध्ये सहनियुक्त केले गेले कारण त्या बाहेरच्या लोकांना एकतर विशिष्ट ज्ञान होते जे संस्थेच्या विरोधात वापरले जाऊ शकते किंवा ते काही ठिकाणी संघटनेला विरोध करत होते. मार्ग सरकारमधील सहकार, उदाहरणार्थ, विरोधी पक्षाच्या समर्थकांना तुमच्या स्वतःच्या राजकीय पक्षात आणणे समाविष्ट असू शकते.

को-ऑप्शन स्वतः औपचारिक किंवा अनौपचारिक असू शकते, परंतु त्यात क्वचितच सह-निवड केलेल्या व्यक्तीला कोणतीही वास्तविक शक्ती देणे समाविष्ट असते. बहुतेक वेळा, सहकारी निवडलेल्या व्यक्तीला सहभाग सामायिक करण्याची परवानगी असते परंतु निर्णय घेण्यामध्ये सामायिक करत नाही. माहितीच्या प्रवाहावर काटेकोरपणे नियंत्रण ठेवून समिती नवीन सदस्याला घट्ट पकडीत ठेवू शकते.

या नवीन घटकांना नेतृत्व रचनेत सामावून घेतल्याने (सहकारी निवडणे) समितीच्या मूळ धोरणांना कोणत्याही प्रकारे कमजोर न करता विरोधाचा धोका टाळण्यास मदत करते. त्यामुळे समिती अधिक स्थिर होऊ शकते. को-ऑप्शन सहसा असे घडते जेव्हा एखाद्या संस्थेला कायदेशीरपणा नसतो किंवा एखाद्या प्रकारे तिच्या वातावरणाशी संबंध नसतो.

सहसा, कर्मचाऱ्याला कोणतीही वास्तविक शक्ती किंवा सहभाग दिला जात नाही. व्यवसायाने तिला तिच्या विशेष कौशल्य संचासाठी सहकारी निवडले नाही आणि तिला तिचा सल्ला नको आहे. तिची भूमिका फक्त कार्यक्रमांला मान्यता देणे आणि इतर विरोधकांना बदल स्वीकारण्यास पटवणे ही आहे.

लवकरच किंवा नंतर, सहनियुक्त कर्मचाऱ्याला कळू शकते की ती अधिकार नसलेल्या स्थितीत आहे आणि तिला कदाचित वापरलेले वाटू शकते. हे विशेषतः खरे आहे जेव्हा बदल कार्यक्रमांमध्ये अवांछित परिणामांचा समावेश असतो जसे की नोकरी गमावणे, बडतर्फ करणे, नोकरी बदलणे आणि यासारखे.

२.६ सारांश

राज्य म्हणजे निव्वळ शासन नव्हे; तो एक राजकीय समुदाय देखील आहे. ग्राम्सी काय म्हणतात, नागरी समाजाची दृश्यमान राजकीय घटना, ज्यामध्ये राज्यकर्ता वर्ग आपले वर्चस्व राखतो आणि ज्यांच्यावर तो राज्य करतो त्यांची संमती मिळविण्याचे मार्ग ज्याद्वारे तो व्यवस्थापित करतो अशा सर्व क्रियाकलापांचा समावेश असतो. दुसऱ्या शब्दांत, नागरी समाजातील शक्तीच्या नोडल पॉइंट्सवर विसंबलेल्या संस्था आणि पद्धतींचा हा एक संकुल आहे. हे एक सामाजिक नाते आहे आणि जसे की, ती सामाजिक निर्मितीची संहिताबद्ध शक्ती आहे.

नागरी समाजात राजकीय, सामाजिक आणि नागरी हक्क, कायद्याचे राज्य, प्रातिनिधिक संस्था, सार्वजनिक क्षेत्र आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे अनेक संघटनांचा समावेश आहे.

राज्य आणि नागरी समाज या दोन संकल्पना कालांतराने विकसित होत गेल्या आणि त्यांच्यासोबत त्यांची वैशिष्ट्येही विकसित झाली. ते एकमेकांच्या नात्यात उभे राहिले आहेत, प्रत्येकाने दुसऱ्याला अनुरूप मूल्य दिले आहे. राजकीय अर्थव्यवस्था आणि उदारमतवादाच्या उदयाने नागरी समाजाला एक निश्चित अर्थ प्राप्त झाला, विशेषतः राज्याच्या संबंधात.

राज्य आणि नागरी समाज यांचा एकमेकांशी जवळचा संबंध आहे. नागरी समाजाशिवाय राज्याची कल्पना करता येत नाही आणि राज्याशिवाय नागरी समाजाचा विचार करता येत नाही. दोघे एकात्मिक संबंधांमध्ये अस्तित्वात आहेत. लोकशाही व्यवस्थेत राज्य नागरी समाजाचे रक्षण करते आणि नागरी समाज राज्याला बळकट करतो. हुकूमशाही राजवटीत राज्य नागरी समाजावर नियंत्रण ठेवते.

नागरी समाज संघटनांचे कारवाईचे/क्रति ठिकाण

घटक रचना

- ३.१ धर्म
- ३.२ मीडिया
- ३.३ बाजारपेठा

३.१ धर्म

नागरी समाजाच्या स्वरूपावर आणि धर्माच्या स्वरूपावरही शतकानुशतके चर्चा होत आहे. अलीकडे, नागरी समाजाच्या संकल्पनेमध्ये नवीन स्वारस्य असल्याचे दिसते. धर्म नेहमीच चर्चेत असतो, परंतु जेव्हा नागरी समाज आणि धर्म यांच्यातील संबंध येतो तेव्हा आपण जुन्या वादाकडे परत जातो. हे नाते संदर्भानुसार नवीन रूप धारण करते आणि समीकरणात तिसरा घटक, म्हणजे संघर्ष, जोडून, संबंध खरोखरच गुंतागुंतीचे बनतात.

धर्म म्हणजे काय?

धर्माचे मूळ आणि स्वरूप हे समाजशास्त्रीय आहे. धर्म ही अशी गोष्ट आहे जी समाजात आणि लोकांमध्ये घडते. बर्जर धर्माची व्याख्या 'मानवी उपक्रम ज्याद्वारे पवित्र विश्वाची स्थापना होते' अशी संक्षिप्तपणे व्याख्या केली आहे. मानवजाती पवित्रीकरणाच्या प्रक्रियेद्वारे पवित्र अर्थाने विश्व निर्माण करते. धर्म ज्या पद्धतीने व्यक्त केला जातो, तो मात्र सांस्कृतिकदृष्ट्या ठरलेला असतो. याचा परिणाम म्हणजे धार्मिक बहुलतावादी वातावरण ज्यामध्ये समाजात विविध सांस्कृतिक पार्श्वभूमी असलेल्या विविध धर्मांचा समावेश होतो.

Sundermeier यांनी धर्माची व्याख्या लोकांचे सांप्रदायिक उत्तर म्हणून केली आहे जेव्हा ते अतींद्रिय गोष्टींना सामोरे जातात आणि जे नैतिकता आणि संस्कारांमध्ये व्यक्त केले जाते. या अभिव्यक्तीचा नागरी समाजातील धर्माच्या कार्यावर परिणाम होतो. खाली संघर्षाच्या परिस्थितीबाबत नागरी समाजात धर्माच्या भूमिकेवर चर्चा करताना आम्ही धर्माच्या नैतिक योगदानाकडे परत येऊ.

अतिक्रमणाच्या चकमकीला मिळालेल्या प्रतिसादाची सांप्रदायिकता मान्य करून, सुंदरमीयर (१९९९) धर्माच्या समाजशास्त्रीय स्वभावाशी सहमत आहे. तथापि, मानवजातीने धार्मिक लक्ष केंद्रीत केले नाही असे सूचित करून सुंदरमीयर बर्जरपेक्षा वेगळे आहे; अतींद्रिय मानवतेपासून स्वतंत्रपणे अस्तित्वात आहे. बर्जरच्या मते, मानवजात घटकांना पवित्र वर्ण देऊन धार्मिक केंद्रबिंदू निर्माण करते. पवित्र क्षेत्र ओलांडते, आणि त्याच वेळी, मानवांचा समावेश होतो

हे तयार केलेले क्षेत्र प्रक्रियांद्वारे संस्थात्मक बनते ज्याला बर्जर बाह्यकरण आणि उद्दिष्ट म्हणतात. मनुष्य वास्तविकतेला (पवित्र) अर्थ लावतो म्हणून, नवीन विश्वाची निर्मिती होते.

काही काळानंतर ही रचना वस्तुनिष्ठ होते आणि तिला स्वतःचे जीवन मिळते; मानवनिर्मित रचना एक संस्था बनते. संस्थेचे नियम, कायदे, निश्चित संरचना आहेत आणि त्यांची देखभाल करणे आवश्यक आहे. संस्था मानवतेपासून स्वतंत्रपणे अस्तित्वात आहे आणि मानवी वर्तन आणि निर्णय नियंत्रित करण्यास प्रारंभ करते. धर्म हा त्याच्या स्थापन केलेल्या स्वयंसेवी संघटनांचा एक भाग आहे जो नागरी समाज बनवतो.

संस्था म्हणून धर्माच्या वैशिष्ट्यांबद्दल, धर्माचे घटक मध्यवर्ती आणि स्वेच्छेने म्हणून ओळखतात. नागरी समाजाचा भाग असला तरी, धर्म हा केवळ सार्वजनिक क्षेत्राशी किंवा राज्याच्या किंवा अर्थव्यवस्थेच्या संरचनेशी संबंधित नाही. धर्म सुई जनरीस आहे. शिवाय, धर्माशी संबंध ऐच्छिक आहे. व्यक्तींना तो धर्म निवडण्याचे स्वातंत्र्य आहे. नागरी समाज विविध धर्मांची विविधता प्रदान करतो ज्यातून व्यक्ती निवडू शकतात. धार्मिक बहुलवादी समुदायाची तुलना बाजाराच्या परिस्थितीशी करते जिथे धर्म व्यक्तीचे लक्ष वेधण्यासाठी स्पर्धा करतात.

धर्म आणि नागरी समाज यांच्यातील संबंध वेगवेगळी रूपे घेतात. काही वेळा, धर्म आणि नागरी समाज यांच्यातील संबंध प्रतिकूल स्वरूपाचे (संस्कृतीविरुद्ध धर्म) धारण करतात, जिथे दोन स्वायत्त संस्था एकमेकांना नष्ट करण्याचा प्रयत्न करतात. जेव्हा धर्म आणि नागरी समाज एकमेकांना वश करण्याचा प्रयत्न करतात तेव्हा या संबंधाचे वर्णन विध्वंसक आहे (संस्कृतीच्या वर धर्म). धर्म आणि संस्कृती एकमेकांना संभाव्य धोका म्हणून पाहतात. या पॉवर प्लेची ओळख फौकॉल्ट यांनी केली आहे, ज्यांना नागरी समाज हे सत्तेच्या संघर्षाद्वारे निर्धारित केले जाते असे वाटते; नागरी समाज हे शक्ती संबंधांचे एक जटिल नेटवर्क आहे. हेबरमास देखील याची पुष्टी करतो जेव्हा त्याला नागरी समाज समजतो की सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये सामाजिक समस्यांवरील सामाजिक प्रतिक्रिया हवेशीर करण्याच्या उद्देशाने उत्स्फूर्तपणे तयार झालेल्या संघटनांचा समावेश होतो. येथे दोन प्रमुख संकल्पना आहेत पॉवर (ज्याला हॅबरमास 'प्रतिक्रिया' म्हणतात) आणि समूहीकरण (ज्याला फौकॉल्टचे 'नेटवर्क' आणि हॅबरमासचे 'असोसिएशन' म्हणतात). या सत्तासंघर्षामुळे संघर्ष होऊ शकतो.

तरीही, काही वेळा, धर्म आणि नागरी समाज यांच्यातील नातेसंबंधाचे स्वरूप अधिक आश्वासक असते (संस्कृतीत धर्म).

धर्म हा समाजात प्रतिनिधित्व केलेल्या संस्कृतीचा प्रचार आणि वाहून नेतो आणि जसे की, समाजाची प्रतिमा आहे. जेव्हा समाजात एकच धर्म असतो तेव्हा हे मुख्यतः घडते.

धर्माचे नुसते मूळ आणि स्वरूप यामुळे संघर्षाची शक्यता निर्माण होते. धर्म म्हणजे पवित्र जगाची निर्मिती असो (बर्जरच्या मते) किंवा ज्या माध्यमांद्वारे मानवतेला आधीच अस्तित्वात असलेल्या अतींद्रिय जगाची जाणीव होऊ शकते (सुंदरमीयरच्या मते), धर्म वास्तविकतेची भिन्न व्याख्या तयार करतो. हे फरक, आटोक्यात न ठेवल्यास, संभाव्य स्फोटक परिस्थिती निर्माण करतात.

नागरी समाजात संघर्ष आणि धर्माची भूमिका

आता नागरी समाज आणि धर्म यांच्यातील संबंध समजून घेण्यासाठी मैदान तयार केले गेले आहे, केंद्रीय प्रश्न शिल्लक आहेत: या परस्परसंवादावर संघर्षाचा काय परिणाम होतो?

संघर्ष सिद्धांत

संघर्ष म्हणजे काय याचे थोडक्यात वर्णन येथे आवश्यक आहे. धर्माचा समाजावर केवळ सकारात्मक कार्य आणि परिणाम होत नाही; तो, काही वेळा, असमानता, वेदना आणि अपराधीपणाला कारणीभूत ठरणारा गुन्हेगार असू शकतो. संघर्ष म्हणजे शांतता आणि सौहार्दाची अनुपस्थिती आवश्यक नाही, तर ती एकमेकांच्या संबंधात पक्षांची स्थिती समजून घेण्याची आणि निर्धारित करण्याची प्रक्रिया आहे. मतभेदांचा परिणाम म्हणून संघर्ष समजून घेणे हे संघर्षाची सर्वात संभाव्य समज असेल. संघर्षाचे कारण हक्क आणि स्थितीच्या उल्लंघनामध्ये देखील असू शकते. संघर्ष वेगवेगळ्या शैलींमध्ये देखील हाताळला जाऊ शकतो; तथापि, शैली संघर्षाच्या घटकासह गोंधळून जाऊ नये. आक्रमकता, विद्रोह, हिंसाचार आणि सशस्त्र संघर्ष या संघर्ष हाताळण्याच्या इतक्याच शैली आहेत ज्याप्रमाणे सुस्ती, निष्क्रियता, अलगाव आणि शांतता आहे. नागरी समाजात धर्मासंबंधीचा संघर्ष विविध रूपे घेऊ शकतो.

धर्म आणि नागरी समाज यांच्यातील संघर्ष

या दृष्टिकोनानुसार धर्म नागरी समाजाचा शत्रू बनतो. मार्क्सने धर्माच्या उपशामक आणि चुकीच्या दिशादर्शक प्रभावाचे वर्णन केले, फायदा मिळवण्यासाठी किंवा स्वार्थ साधण्यासाठी समाजाच्या धर्माने केलेल्या हेराफेरीचा संदर्भ देत. धर्म आणि नागरी समाज संघर्षात आहेत कारण ते सामुदायिक जीवन हुकूम करण्यासाठी सत्ता मिळविण्याच्या संघर्षात गुंतलेले आहेत.

समाजातील संघर्षाच्या संभाव्यतेमध्ये धर्मच योगदान देतो. हे सूचित करते की धर्म समुदायांवर विभाजनकारी प्रभाव टाकून समाजांमध्ये आणि समाजांमध्ये संघर्ष कसा निर्माण करू शकतो. म्हणून तो असा निष्कर्ष काढतो की धर्माकडे सहिष्णुता आणि शांततेसाठी एक शक्तिशाली शक्ती म्हणून पाहिले जाऊ नये. काही समुदायांमध्ये धर्म आणि त्याचे नेते समाजातील वैयक्तिक वर्तनाचे नियमन करण्यासाठी सत्तेसाठी संघर्ष करू शकतात आणि अंतिम परिणाम असा होतो की नागरी समाज धर्माच्या गुलाम बनतो. युटोपियन भविष्य धर्माने तयार केले आहे, नागरी समाजाने नाही. संघर्ष किंवा संघर्ष अशा प्रकारे समाजाच्या खांद्यावरून धर्माचे ओझे फेकून देऊ शकते, कारण मुक्त समाजाला संघटनेवर निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य आहे.

संघर्षाची दुसरी घटना अशी असू शकते जिथे धर्म हा संघर्षाचा अपराधी किंवा भडकावणारा नसून, मुक्तिदाता, स्वातंत्र्यसैनिक किंवा न्यायाधीशाची भूमिका घेतो. न्याय आणि स्वातंत्र्य पुनर्संचयित करण्यासाठी धर्म अन्यायग्रस्तांच्या बरोबरीने संघर्ष करतो. या प्रकरणात, धर्म एकतर राज्याशी संघर्षात समाजाच्या बाजूने असू शकतो किंवा संघर्षात समाजातील संघटनांच्या एका बाजूला असू शकतो.

नागरी समाजातील विविध संघटनांमधील संघर्ष

संघर्ष प्रामुख्याने नागरी समाजाच्या बहुलवादाचा परिणाम म्हणून उद्भवतो. समाजामध्ये वेगवेगळ्या धार्मिक समजुती आणि उपजीविकेच्या विविध माध्यमांतील लोकांचा मोठा फरक असतो, सर्व एकाच समाजात एकत्र राहण्याचा प्रयत्न करतात. नेमकी हीच विविधता संघर्षाची शक्यता निर्माण करते.

वेगवेगळ्या धर्मांच्या उपलब्धतेच्या संदर्भात समाजाची तुलना बाजाराच्या परिस्थितीशी केली जाऊ शकते. अनुयायांची संख्या वाढवण्यासाठी धर्म हे एकमेकांशी संघर्षात असतात. समाजासाठी मर्यादित संसाधने उपलब्ध आहेत आणि समाजातील सदस्यांचे लक्ष आणि समर्थन यासाठी धर्म स्पर्धा करतात. ही स्पर्धा धर्मांमधील संघर्षाचा एक प्रकार आहे, ही एक घटना आहे जिला 'आंतरधर्मीय संघर्ष' म्हणून संबोधतात. धर्म सत्तेसाठी स्पर्धा करतात आणि परिणामी संघर्ष धर्मांच्या वैधता आणि सत्य दाव्याच्या आकलनातून उद्भवतो. धर्मांद्वारे व्यक्त केलेली अनन्यवादी आणि विशिष्ट वृत्ती संघर्षाचे समर्थन करते. इतर धर्मांना असत्य, हास्यास्पद किंवा अवैध म्हणून सिद्ध करून धर्म समाजात अधिक सामर्थ्य मिळवू शकतो. धर्मांमध्ये शांतता आणि एकोपा राखण्यासाठी धर्मांचे स्पष्ट धर्मशास्त्र स्थापित करणे आवश्यक आहे.

धर्म आणि राज्य यांच्यातील संघर्ष

मानवी इतिहासात अशी अनेक उदाहरणे आहेत की धर्माने सामाजिक कारण हाती घेतले आणि राजकीय रचनेच्या विरोधात भूमिका मांडली. सामाजिक अन्यायाबद्दल धर्मांची प्रतिक्रिया समर्थनीय, विरोधी किंवा तटस्थ असू शकते. या भिन्न पोजिशन्समुळे पुन्हा आंतरधर्मीय संघर्ष होऊ शकतो. राज्य संरचना देखील सामाजिक अन्यायात योगदान देऊ शकते. गरिबी, दडपशाही, भेदभाव आणि समाजाची हेराफेरी ही सर्व उदाहरणे आहेत जिथे धार्मिक गटांना न्याय पुनर्संचयित करण्याच्या संघर्षात भाग घेणे बंधनकारक वाटते. जेव्हा धर्म संघर्षाबद्दल अज्ञानी असतो तेव्हा तो अन्याय टिकवून ठेवणारा गुन्हेगार असण्याइतकाच दोषी असतो.

राज्य आणि समाज यांच्यातील संघर्षामुळे नागरी समाजातील राज्य आणि विशिष्ट संघटनांमध्ये संघर्ष देखील होईल. हे संघर्षांच्या उभ्या रेषेसारखे असेल कारण राज्य आणि संघटना एकमेकांच्या दिशेने श्रेणीबद्ध स्थितीत उभे असतात. परंतु जेव्हा समाजातील मुक्त सहवासाचे गट एकमेकांशी संघर्षात उभे असतात तेव्हा समाजातील समाजांमध्ये संघर्ष देखील होऊ शकतो. हे संघर्षांच्या क्षैतिज रेषा म्हणून स्पष्ट केले जाऊ शकते कारण संघटना नंतर एकमेकांच्या बरोबरीने उभ्या राहतील.

धार्मिक गटांमध्ये संघर्ष

जॉनस्टोन यांनी ही घटना 'अधार्मिक संघर्ष' म्हणून ओळखली. संघर्षाचा हा प्रकार एका धर्मात घडतो जिथे एकतर सिद्धांत आणि पद्धतींच्या वेगवेगळ्या व्याख्यांशी संबंधित मतभेद असू शकतात किंवा समाजाच्या सांस्कृतिक प्रभावांमुळे एका धर्माच्या अनुयायांमध्ये फूट पडते. अशा अनेक संघर्ष परिस्थिती वेगवेगळ्या दृष्टीकोनांमुळे निर्माण होतात. जॉनस्टोन दोन मुख्य गट ओळखतो जे एका धर्मात घर्षण निर्माण करतात: उदारमतवादी आणि पुराणमतवादी. बऱ्याचदा, धर्माचे उदारमतवादी सदस्य त्यांच्या विश्वासातील अधिक पुराणमतवादी अनुयायांना विरोध करतात. उदारमतवाद आणि पुराणमतवाद हे सामाजिक जागतिक दृश्यांशी संबंधित दोन दृष्टीकोन आहेत.

नागरी समाजात धर्माची भूमिका

नागरी समाज संघटनांचे
कारवाईचे/क्रति ठिकाण

आपण विचारू इच्छितो त्याप्रमाणे धर्म समाजासाठी आणि समाजासाठी काय करतो? हर्बर्ट च्या मते, एक उत्तर म्हणजे गेल्या तीन दशकांत नागरी समाजात धर्माने बजावलेली भूमिका दोन वेगळ्या भागात विभागणे:

ज्या समाजांमध्ये राज्य या सेवा प्रदान करण्यास अक्षम किंवा इच्छुक नाही तेथे शिक्षण आणि/किंवा कल्याणकारी कार्ये प्रदान करणे

राजकीय दडपशाहीविरुद्ध बोलणे किंवा कृती करणे किंवा राज्याद्वारे राजकीय संस्थांचे नुकसान करणे.

हर्बर्ट लोकशाहीकरण प्रक्रियेच्या बाबतीत नागरी समाजातील धर्माच्या भूमिकेबाबत जो निष्कर्ष काढतो, तो असा की धर्माचा दुहेरी परिणाम होऊ शकतो: तो एकतर सामाजिक विभाजन किंवा सामाजिक एकात्मता आणू शकतो. धर्म सभ्यतेमध्ये योगदान देऊ शकतो का या प्रश्नाचे उत्तर देऊन तत्वतः याची पुष्टी करतो. त्याचा निष्कर्ष परिस्थितीनुसार 'होय आणि नाही' असा संदिग्ध आहे. नागरी समाजातील धर्माच्या राजकीय भूमिकेबद्दल, वुथनो सूचित करते की स्व-शासनाच्या स्वयंसेवी तळांच्या पुनर्बांधणीत आणि देखभालीमध्ये धार्मिक समुदायांनी कशी भूमिका बजावली. तरीही, सरतेशेवटी, बर्जर म्हणतो की धर्म कदाचित केवळ सभ्यतेलाच हानी पोहोचवू शकतो, कारण धर्म हा समाजांमध्ये विभाजन करणारा घटक बनतो. धर्म विभाजित करतो किंवा सकारात्मक शब्दात सांगायचे तर धर्म ही सहिष्णुता आणि शांततेसाठी एक शक्तिशाली शक्ती नाही. या कल्पनेने हर्बर्ट असा निष्कर्ष काढला की धर्म खरोखरच नागरी समाजासाठी धोका असू शकतो. वुथनो धर्माच्या या विभाजित शक्तीचे उदाहरण देऊन अनेक धर्मांनी त्यांचे पूर्वीचे अधिकार आणि समाजातील प्रमुख स्थान परत मिळविण्याच्या प्रयत्नांचा संदर्भ देऊन आणि त्यामुळे प्रत्यक्षात संघर्ष निर्माण केला. तथापि, बर्जर येथे हर्बर्टने ओळखल्याप्रमाणे नागरी समाजातील धर्माच्या भूमिकेच्या (म्हणजेच राजकीय दडपशाहीच्या विरोधात बोलणे) दुसऱ्या स्तराचा संदर्भ देतो की नाही हे स्पष्ट नाही. धर्म खरोखरच केवळ नागरी समाजाचे नुकसान करू शकतो का? बर्जरने सूचित केल्याप्रमाणे कदाचित हे राजकीय आघाडीवर खरे असेल.

नैतिकतेचा प्रदाता म्हणून धर्म

हर्बर्टने ओळखलेल्या नागरी समाजातील धर्माच्या या दोन भूमिकांमध्ये तिसरा महत्त्वाचा पैलू जोडला गेला पाहिजे: धर्म नागरी समाजाला नैतिक संरचना प्रदान करतो. हे मात्र काही नवीन नाही. हेगेलने आधीच सामाजिक जीवनाचा आधार म्हणून नैतिकतेचे महत्त्व सूचित केले आहे. समाजातील नैतिक निर्मिती प्रक्रियेत धर्माचा सहभाग दर्शवून याची साक्ष देतो. समाजाने कसे वागले पाहिजे यासाठी सिव्हिल सोसायटीला खरोखरच एक नियमात्मक कार्य आवश्यक आहे. मानवजातीला नैतिक मूल्यांची गरज आहे. बर्जरच्या म्हणण्यानुसार धर्म प्रासंगिक बनतो, कारण धर्म हा खाजगी जीवनात अशा नैतिकतेचा प्रदाता बनतो.

समाजात आवश्यक असलेल्या योग्य मूल्यांबद्दल, ज्युर्गेन्समेयर (२००५:६) सूचित करतात की धर्म प्रामाणिकपणा, न्याय, न्याय, सहिष्णुता आणि आदर या काही मूल्यांना प्रोत्साहन देतो. ही मूल्ये समाजाच्या देखरेखीसाठी आवश्यक आहेत. नागरी समाजातील संघर्षाबाबत

धर्माला दिलेली भूमिका नंतर संघर्षात असलेल्या नैतिक समुदायासाठी मूल्ये प्रदान करणे असेल.

धर्माला इतर कोणतेही कार्य सोपवणे म्हणजे धर्माला न्यायाधीश बनवणे किंवा ज्याच्या विरुद्ध सत्य आणि न्याय मोजला जातो त्याचे मोजमाप करणे होय. ज्या क्षणी समाजातील संघर्षाच्या परिस्थितीत धर्म शांतता निर्माण करणारा किंवा पंच बनतो तेव्हा त्याला बाजू निवडणे आवश्यक असते. अन्यायकारक, असत्य किंवा बेकायदेशीर कृत्य करणारा आक्रमक, भडकावणारा किंवा गुन्हेगार कोण होता आणि कोण बळी, पीडित, अत्याचारित किंवा नुकसान झाले? अशा घटनांमध्ये निर्णय व्यक्तिनिष्ठ असतील, ज्यामुळे कोणता धर्म उपाय ठरतो, कोणाकडे सत्य आहे, काय कायदेशीर आहे, काय न्याय्य आहे अशा मुद्द्यांवर कधीही न संपणारे वादविवाद होऊ शकतात? बर्जरने ज्याचा संदर्भ दिला आहे अशा प्रकारे धर्म हानी आणि सामाजिक विभाजनास कारणीभूत ठरेल. म्हणून धर्माने वस्तुनिष्ठ स्थिती राखली पाहिजे, किंवा बर्गर त्याला 'मध्यवर्ती' स्थिती म्हणतात, सार्वजनिक क्षेत्र आणि राज्य आणि अर्थव्यवस्थेच्या संरचनांमध्ये कुठेतरी उभी राहिली पाहिजे. या बिनधास्त स्थितीतून धर्म समाजाला नैतिक रचना देऊ शकतो.

तथापि, जेव्हा समाजातील धार्मिक बहुलता लक्षात घेतली जाते तेव्हा समस्या गहन होते. मग प्रश्न असा होतो: कोणत्या धर्माचा नैतिक संच आदर्श म्हणून स्वीकारला पाहिजे? धर्माच्या जागतिकीकरणाच्या घटनेवर चर्चा करताना एक उपाय प्रदान करतो. तो सुचवतो की जागतिकीकृत धर्माची सामूहिक मूल्ये पुरेशी असतील. जगभरातील नैतिक समुदाय धर्मांमधील सर्वात मोठ्या समान मूल्यांवर सहमत होईल.

बहुसंख्यतेची समस्या पुढे नैतिकतेसाठी नैतिक प्रदाते म्हणून धर्माच्या योगदानाचा उपयोग करून सोडवता येऊ शकते, कारण धर्म समाजासाठी लागू असलेले नियम कसे ठरवायचे याच्या पद्धतीवर सहमत आहेत. धर्म स्वतःच समाजाला त्याचे अस्तित्व ओलांडण्याचे आवाहन बनतो आणि चांगल्या जीवनशैलीसाठी संघर्ष करतो - cf. कीनची (१९९८:६) आदर्श-प्रकारची सूचना. धर्म समाजातील नैतिक वर्तनास प्रोत्साहन देतो कारण तो समाजाला मानवजातीचे रक्षण करणाऱ्या, मानवी वर्तनाचा न्याय करणाऱ्या उच्च शक्तीच्या (पवित्र विश्व) वस्तुनिष्ठ अस्तित्वाची आठवण करून देतो. या अर्थाने, नागरी समाजातील धर्माचे स्थान सेलिग्नन (१९९२) यांनी उत्तम प्रकारे वर्णन केले आहे:

अशा प्रकारे नागरी समाजाची कल्पना सामाजिक व्यवस्थेच्या अनेक नैतिक आदर्शांना मूर्त रूप देते, ज्यावर मात केली नाही तर, किमान वैयक्तिक हित आणि सामाजिक हिताच्या विरोधाभासी मागण्यांशी सुसंवाद साधला जातो.

म्हणून धर्म हा मापदंड सेट करतो ज्याच्या विरुद्ध नागरी समाज संघर्षावर मात करण्यासाठी स्वतःचे प्रयत्न मोजतो.

धर्म आणि नागरी समाजावरील चर्चा समाजशास्त्राच्या प्रवचनांतर्गत येते. सामाजिक एकात्मतेमध्ये नागरी समाज भूमिका बजावते आणि म्हणून ते अनेक स्वायत्त घटकांनी बनलेले आहे असे समजू नये. हे देखील खरे नाही की नागरी समाज एक एकसंध अवयव म्हणून कार्य करतो ज्यासाठी अंतर्गत भाग वेगळे केले जाऊ शकत नाहीत. विविध संघटनांच्या

संघटना आणि सहभागासाठी वातावरण निर्माण करण्याच्या क्षमतेद्वारे नागरी समाज अधिक प्रभावीपणे समजला जातो.

नागरी समाज संघटनांचे
कारवाईचे/क्रति ठिकाण

नागरी समाजामध्ये अनेक प्रकारच्या संस्था असतात ज्यांच्याशी व्यक्ती स्वेच्छेने संबद्ध असतात. धर्म हा समाजात अस्तित्वात असलेल्या मुक्त संघटनांपैकी एक आहे, जो समाजातील संघटना किंवा राज्य आणि नागरी समाज यांच्यातील बाजू निवडण्याऐवजी स्वायत्तपणे एक मध्यवर्ती श्रेणी म्हणून कार्य करतो. धर्माचे कार्य युटोपियन स्वरूपाचे आहे; त्याद्वारे, आदर्श-प्रकारच्या सादरीकरणद्वारे समाजाला अस्तित्वाच्या चांगल्या मार्गाची आठवण करून दिली जाते. समाजात, प्रतिस्पर्धी संघटनांमध्ये किंवा राज्य आणि नागरी समाज यांच्यात संघर्ष झाला पाहिजे, धर्म नैतिक अखंडता प्रदान करतो ज्यानुसार संघर्ष सोडवला जातो. धार्मिक शिकवणी प्रतिबिंबित व्हावीत अशा प्रकारे व्यक्तींना सामाजिक जीवनात सहभागी होण्यासाठी धर्म नैतिक निर्मिती प्रदान करतो (Paeth २००८:१२९).

धर्मही सभ्यतेला प्रोत्साहन देतो. नागरी जीवनाचा एक भाग म्हणजे समाजातील गरजूंची काळजी घेणे आणि धार्मिक संघटना या संदर्भात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. समुदायांमध्ये सामाजिक सेवा प्रदान करण्यात धार्मिक संघटना ज्या प्रमाणात भाग घेतात ते समाजाच्या नैतिक मानकांचे तसेच सामाजिक जबाबदारीच्या जागरूकतेचे स्तर प्रतिबिंबित करतात. या संदर्भात, धार्मिक गटांची अनेक उदाहरणे आहेत जे गरजू लोकांना सामाजिक सवलत देतात: पिण्याचे शुद्ध पाणी पुरवण्यापासून ते समाजातील HIV-पॉझिटिव्ह सदस्यांना समुपदेशन करण्यापर्यंत. या मानवतावादी कृती केवळ एक किंवा दोनच नव्हे तर विविध धर्मांद्वारे सुरू केल्या जातात.

सभ्यता ही संघर्षाची अनुपस्थिती नसून योग्य, सभ्य पद्धतीने मतभेद सोडवणे आहे. वास्तविकतेच्या वेगवेगळ्या व्याख्यांमुळे समाजात मतभेद होतात. वास्तविकता समजून घेण्यासाठी मॅट्रिक्स एक जागतिक दृश्य आहे. भिन्न जागतिक दृश्ये एकत्र असू शकतात, तरीही भिन्न जागतिक दृश्ये अनुसरण करणाऱ्या व्यक्ती वास्तविकतेच्या (अर्थाची प्रणाली) मोठ्या प्रमाणात भिन्न व्याख्यांसह समाप्त होऊ शकतात आणि परिणामी संघर्षाच्या परिस्थितीत येऊ शकतात. नागरी समाजाचे स्वरूपच बहुलतावादी आहे त्यामुळे कल्पनांच्या शक्यतांची विस्तृत श्रेणी निर्माण करते. या फरकांना कसे वागवले जाते यासाठी धर्म नैतिकता प्रदान करतो. धार्मिक बहुलतावादी समुदायामध्ये, धर्म त्यांचे जागतिक दृष्टिकोन इतरांसमोर आदरपूर्वक आणि सहिष्णु रीतीने मांडतात. विविध धर्मांचे अनुयायी एकत्रितपणे सुव्यवस्थित समाज राखण्याची सामूहिक जबाबदारी पार पाडतात. सुचवितो की समाजात सुसंवाद राखण्यासाठी विशिष्टता आणि असहिष्णुतेचा दावा मागे घेण्याची जबाबदारी धर्माची आहे, तर बर्गरने ओळखले की धर्म हे क्षेत्र कसे प्रदान करतो जिथे व्यक्तींना त्याचा भाग वाटू शकतो एक मोठी अर्थ प्रणाली.

मतभेद सोडवण्यासाठी आवश्यक असलेली प्राथमिक नैतिक तत्त्वे म्हणजे परस्पर आदर, जबाबदारी आणि जबाबदारी. जवळ राहणाऱ्या व्यक्तींसाठी आदर ही एक मूलभूत आवश्यकता आहे आणि इतरांचे मतभेद आणि त्यांचे स्वतःचे मत असण्याचे अधिकार मान्य करणे अशी त्याची व्याख्या केली जाऊ शकते. मानवांची देखील सहमानवांच्या कल्याणाची जबाबदारी असते आणि हे विशेषतः नागरी समाजात खरे आहे, जिथे समाजाचे कल्याण वैयक्तिक

हितसंबंधांवर अवलंबून असते. जबाबदारीबरोबर जबाबदारी जाते. समाजातील प्रत्येक सदस्याला समाजातील सहकारी सदस्यांशी कशा प्रकारे वागणूक दिली जाते आणि समाजाचे वातावरण कसे व्यवस्थापित केले जाते याबद्दल जबाबदार असणे आवश्यक आहे.

या टीकेतून समाजासाठी एक नवीन (पोस्टमॉडर्न) घोषवाक्य जन्माला येईल. फ्रेंच राज्यक्रांतीदरम्यान उदयास आलेल्या घोषवाक्याच्या आधारे, ज्याने नागरी समाजात एक नवीन सुरुवात देखील केली होती, 'लिबर्टे, égalité, आणि fraternité' या घोषणेची जागा नागरी समाजावर धर्माच्या आवाहनाने बदलली जाऊ शकते: आदर, जबाबदारी आणि जबाबदारी.

३. २ मीडिया

हे युनिट शांतता निर्माण करण्यामध्ये नागरी समाज आणि मीडिया या दोघांची भूमिका आणि नागरी समाजातील माध्यमांची भूमिका समजून देते. हे युनिट स्पष्ट करते की प्रसारमाध्यमे नागरी समाजाला समाजाला प्रभावित करणाऱ्या समस्या आणि समस्यांवर मुक्तपणे चर्चा करण्यासाठी, गुंतण्यासाठी आणि चर्चा करण्यासाठी कसे व्यासपीठ प्रदान करतात. मीडिया आणि नागरी समाज या दोन्ही सामाजिक आणि राजकीय घडामोडींच्या जवळपास सर्वच बाबींमध्ये अतिशय महत्त्वाच्या एजन्सी म्हणून उदयास आले आहेत. ते निर्णय घेण्यास आणि धोरण तयार करण्यास उत्तेजन देतात आणि प्रभावित करतात. प्रसारमाध्यमे आणि नागरी समाज हे पूरक आणि पूरक देखील आहेत. ते आंतरराज्यीय आणि आंतरराज्य संघर्षांच्या प्रकरणांमध्ये संघर्ष व्यवस्थापन आणि तोडगा काढण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. विशेषतः शीतयुद्ध संपल्यानंतर आणि माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात त्यांची भूमिका लक्षणीय बनली आहे. या दोघांच्या विविध पैलूंवर आपण चर्चा करू.

मास मीडिया

मास मीडिया ही तंत्रज्ञानाची साधने आहेत ज्याद्वारे जगभरात पसरलेल्या लाखो लोकांपर्यंत माहिती संप्रेषित आणि प्रसारित केली जाऊ शकते. जनसंवाद माध्यमांद्वारे होतो. जनसंवाद ही माहिती, कल्पना, दृष्टिकोन, मनोरंजन आणि संदेश मोठ्या प्रमाणात आणि वैविध्यपूर्ण प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचवण्याची प्रक्रिया आहे ज्यासाठी त्या उद्देशाने विकसित केलेल्या माध्यमांचा वापर केला जातो. मास मीडियाचे स्थूलमानाने खालील श्रेणींमध्ये वर्गीकरण करता येईल.

प्रिंट, इलेक्ट्रॉनिक आणि न्यू मीडिया

मुद्रित माध्यमांमध्ये वर्तमानपत्रे, मासिके, जर्नल्स, पोस्टर्स, पुस्तके आणि कोणत्याही छापील साहित्याचा समावेश असतो जो लोकांमध्ये प्रसारित करण्यासाठी प्रकाशित केला जातो. इलेक्ट्रॉनिक मीडिया, ज्याला ब्रॉडकास्ट मीडिया म्हणूनही ओळखले जाते, त्यात रेडिओ, टेलिव्हिजन, चित्रपट, व्हिडिओ, डीव्हीडी आणि जनसामान्यांपर्यंत माहिती पोहोचविण्याचे सर्व इलेक्ट्रॉनिक माध्यम यांचा समावेश होतो. नवीन माध्यम म्हणजे इंटरनेट, मोबाईल तंत्रज्ञान, DVD आणि सोशल मीडिया जे लाखो लोकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी वर्ल्ड-वाइड वेब वापरतात. मास मीडिया - वृत्तपत्रे, दूरदर्शन, रेडिओ, चित्रपट आणि इंटरनेट - यांचा नागरी

समाजावर प्रचंड प्रभाव आहे. प्रसारमाध्यमे राज्य आणि नागरी समाज यांच्यात मध्यस्थ म्हणून काम करतात आणि नागरिकांना सार्वजनिक महत्वाच्या मुद्द्यांवर वादविवाद आणि चर्चा करण्यासाठी आणि तर्कसंगत सहमती विकसित करण्यासाठी व्यासपीठ प्रदान करते.

सार्वजनिक क्षेत्र

जर्गेन हॅबरमास यांनी 'द स्ट्रक्चरल ट्रान्सफॉर्मेशन ऑफ द पब्लिक स्फेअर' (१९६२) या पुस्तकात 'सार्वजनिक क्षेत्र' ही संकल्पना स्पष्ट केली आहे. प्रसारमाध्यमांना आज सार्वजनिक क्षेत्राचा एक महत्वाचा घटक मानला जातो जो नागरी समाजाला वादविवाद आणि विविध कल्पना मांडण्यासाठी जागा प्रदान करतो आणि असे करताना राज्याच्या निर्णयांवर प्रभाव टाकतो. सार्वजनिक क्षेत्र हे नागरी समाज आणि राज्य यांच्यामध्ये अस्तित्वात असलेली काल्पनिक जागा आहे. हॅबरमाससाठी, 'मीडिया ही सार्वजनिक क्षेत्राची प्रख्यात संस्था आहे' कारण ती नागरिकांच्या तर्कशुद्ध वादविवादाची सोय करते. सार्वजनिक क्षेत्राचा प्रमुख घटक असलेला प्रसारमाध्यमे समाजाचे विविध दृष्टिकोन मांडण्यासाठी जागा उपलब्ध करून देण्यात महत्वाची भूमिका बजावतात आणि त्याद्वारे धोरणांवर प्रभाव टाकण्याचा प्रयत्न करतात. सार्वजनिक क्षेत्राची संकल्पना १९८९ मध्ये हॅबरमास यांनी मांडली होती ज्यामध्ये व्यक्ती आणि गट मुक्तपणे चर्चा करण्यासाठी आणि सामाजिक समस्या ओळखण्यासाठी एकत्र येऊन चर्चा करू शकतात आणि त्या चर्चेद्वारे राजकीय कृतीवर प्रभाव टाकतात. राजकीय जीवनात मास मीडियाच्या भूमिकेत सार्वजनिक क्षेत्राच्या संकल्पनेचा बराच संदर्भ आहे. सर्वसाधारणपणे, सार्वजनिक क्षेत्र एक काल्पनिक 'स्पेस' संदर्भित करते जे अधिक किंवा कमी स्वायत्त आणि खुले मैदान किंवा सार्वजनिक वादविवादासाठी मंच प्रदान करते. जागेत प्रवेश विनामूल्य आहे आणि संमेलन, संघटना आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याची हमी दिली जाते. हॅबरमासच्या मते, माहिती आणि प्रभावशाली जनमताद्वारे सरकारवर अंकुश ठेवणे ही सार्वजनिक क्षेत्राची महत्वाची भूमिका होती. सार्वजनिक क्षेत्र सार्वजनिक सदस्यांमधील किंवा त्यांच्याद्वारे सुरू केलेल्या दृश्यांच्या सक्रिय देवाणघेवाणीकडे निर्देश करते.

नागरिक पत्रकारिता

आज अस्तित्वात असलेली भारतातील जवळपास सर्व पत्रकारिता ही नागरिक पत्रकारितेतून विकसित झाली आहे. स्वतःला अभिव्यक्त करण्याची आणि सार्वजनिक क्षेत्राचा सक्रिय भाग होण्याचा आग्रह होता, ज्यामुळे स्वातंत्र्यसैनिकांनी वृत्तपत्र संस्था स्थापन केल्या. अशा प्रकारे, नागरिक समुदायामध्ये स्वतःला व्यक्त करण्याची आणि समस्या मांडण्याची इच्छा नेहमीच अस्तित्वात आहे. या प्रकारच्या अभिव्यक्तीसाठी उपलब्ध साधने मोठ्या प्रमाणावर विकसित झाली आहेत, प्रामुख्याने तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे. याशिवाय, 'नागरिक पत्रकारिता' ही संज्ञा दूरदर्शनवरून आली आहे. नागरिक पत्रकारांकडे आता बातम्यांचे स्रोत म्हणून पाहिले जात आहे. नागरिक पत्रकारिता या संकल्पनेने वर्तमानपत्रे, मासिके, दूरदर्शन, इंटरनेट आणि रेडिओ या सर्व माध्यमांचा समावेश केला आहे. मग जे वर्तमानपत्रात संपादकांना पत्रे देऊन सुरू झाले ते टेलिव्हिजनवर एक कार्यक्रम बनले आणि नंतर ब्लॉगद्वारे सराव केले गेले. हे देखील सुरक्षितपणे निष्कर्ष काढता येते की नागरिकांना, समस्या मांडण्यासाठी मुख्य प्रवाहातील माध्यमांचा वापर करताना, त्यांना असे करण्यासाठी व्यासपीठ आणि मंच प्रदान केला जातो. तरीही प्रसारमाध्यम संस्थेचे हित नागरिक पत्रकारांच्या हिताची जागा घेतील

यात शंका नाही. त्यामुळे इंटरनेट वगळता इतर कोणतेही माध्यम नागरिकांना अभिव्यक्तीचे पूर्ण स्वातंत्र्य देत नाही. इंटरनेट आणि तंत्रज्ञानाचा वापर वाढल्याने, नागरिक पत्रकारितेला नागरिकांच्या सहभागाच्या आणि सहभागाच्या उच्च स्तरावर पोहोचण्यास प्रवृत्त केले जाईल. द एज ऑफ द एम्पॉवर्ड सिटिझनने स्वतःला घट्टपणे बसवले आहे

संघर्षोत्तर समाजातील मीडिया

एक विश्वासाह वृत्त माध्यम सुजाण नागरिक निर्णय घेण्यास सक्षम बनवते जे मुक्तपणे वापरल्यास, लोकशाहीकरणात योगदान देते. येथे विश्वासाहता म्हणजे अचूक, निःपक्षपाती आणि सामाजिक जबाबदारीची पत्रकारिता होय. पाश्चात्य व्यवहारात, वृत्त माध्यमांद्वारे माहितीचे संकलन आणि सादरीकरण किमान तीन मुख्य तत्वांनी ओळखले जाते: अचूकता, निष्पक्षता आणि सार्वजनिक हिताची जबाबदारी. ही तत्त्वे पत्रकार, संपादक, दिग्दर्शक, निर्माते, व्यवस्थापक, कॅमेरा-पर्सन, डिझायनर आणि इतरांना लागू होतात, ज्यात व्यक्ती (फ्रीलांसर), वृत्तसंस्था, खाजगी आणि सरकारी मालकीच्या दोन्ही, बातम्या आणि माहिती प्रदाते यांचा समावेश होतो.

आंतरराष्ट्रीय समुदायाने संघर्षोत्तर समाजात मीडियाचे स्थान आणि लोकशाहीकरणाच्या प्रक्रियेत त्याचे महत्त्व ओळखले आहे. रॉस (२०१०) नोंदवतात की शीतयुद्धानंतरच्या जागतिक युगात वृत्त माध्यमांच्या तंत्रज्ञान-आधारित व्यापकतेद्वारे लक्ष वाढविण्याचे स्पष्ट केले जाऊ शकते; मागील दशकातील मीडिया-आधारित मदत आणि विकास धोरणांच्या परिणामकारकतेचे कौतुक; आणि आंतरराष्ट्रीय समुदायामध्ये चिंता वाढली की बेजबाबदार माध्यमे रवांडा प्रमाणेच नरसंहाराच्या घटनांना उत्तेजन देऊ शकतात. त्यामुळे, मुक्त आणि स्वतंत्र माध्यमांसाठी सहाय्य हा बहुतेक पाश्चात्य देशांच्या आणि आंतरराष्ट्रीय विकास संस्थांच्या मदत आणि विकास कार्यक्रमांचा अविभाज्य भाग बनला आहे. पत्रकारितेच्या या मूलभूत तत्वांची स्थापना आणि बळकट करण्यासाठी शैक्षणिक कार्यक्रम देणगीदारांचे लक्ष वेधून घेतात, विशेषतः प्रशिक्षण क्रियाकलापांद्वारे. त्याचप्रमाणे, मीडिया त्यांच्या व्यवस्थापन आणि निराकरणाच्या संघर्ष आणि प्रक्रियांवर अहवाल आणि टिप्पणी करण्यात गुंतलेले आहे. रॉस (२०१०) यांनी नमूद केले आहे की अनेक संघर्षोत्तर देशांमध्ये मीडिया कर्मचाऱ्यांच्या योग्य प्रशिक्षणामुळे प्रिंट आणि ब्रॉडकास्टिंग मीडियाची विस्तृत श्रेणी (वृत्तपत्रे, दूरदर्शन आणि रेडिओ स्टेशन्ससह) तयार करण्यात मदत झाली आहे आणि अशासकीय संस्था (एनजीओ) च्या उदयास उत्तेजन दिले आहे.) मुक्त भाषणाचा प्रचार करणे. मीडियाच्या संदर्भात इतर देणगीदारांच्या क्रियाकलापांमध्ये उद्दिष्ट-परिणाम प्रोग्रामिंगसाठी सहाय्य, काउंटर-अॅक्टिंग मीडिया आउटलेटची जाहिरात आणि कायदे, न्यायालये आणि नियामकांसह मीडिया-सपोर्टिव्ह इन्फ्रास्ट्रक्चरची सुविधा समाविष्ट आहे.

तथापि, राज्य-नियंत्रित मालकी, योग्य उपकरणांचा अभाव आणि (स्व-) सेन्सॉरशिप यासारख्या विशिष्ट संघर्षानंतरच्या परिस्थितींमुळे मीडियाच्या क्षेत्रातील स्थानिक संस्थात्मक क्षमतेच्या विकासात अनेकदा अडथळा निर्माण होतो. जिथे प्रसारमाध्यमांची विविधता अस्तित्वात आहे, तिथे ते अत्यंत 'पक्षपाती' आउटलेट्सचे माइनफील्ड असल्याचे सिद्ध झाले आहे जे अविश्वसनीय पत्रकारिता निर्माण करतात ज्यामुळे नाजूक लोकशाही प्रक्रिया अस्थिर होऊ शकते. आवश्यक संस्थात्मक पायाभूत सुविधांसह चांगले कार्य करणाऱ्या मीडिया

क्षेत्राच्या स्थापनेसाठी आंतरराष्ट्रीय समुदायाकडून अधिक समन्वित, संदर्भ-विशिष्ट आणि माहितीपूर्ण दृष्टीकोन आणि मीडिया कार्यक्रमांच्या प्रभावाचे मूल्यांकन याद्वारे दीर्घकालीन वचनबद्धता आवश्यक आहे.

मीडिया आणि शांतता निर्माता

माध्यमांमध्ये काम करणारे व्यावसायिक पत्रकार संघर्ष कमी करण्यासाठी तयार नाहीत. ते अचूक आणि निष्पक्ष बातम्या सादर करण्याचा प्रयत्न करतात आणि त्याद्वारे शांतता निर्माण करण्यास मदत करतात. पण अनेकदा चांगल्या रिपोर्टिंगमुळे संघर्ष कमी होतो.

मीडियाच्या दैनंदिन कामाचा एक भाग म्हणून चांगली पत्रकारिता आपोआप वितरित करू शकणारे संघर्ष निराकरणाचे अनेक घटक आहेत:

1. चॅनेलिंग कम्युनिकेशन ; बातम्यांचे माध्यम हे सहसा संघर्षाच्या बाजूने अस्तित्वात असलेले संवादाचे सर्वात महत्वाचे माध्यम असते. काहीवेळा मीडियाचा वापर एका बाजूने भीतीदायक संदेश प्रसारित करण्यासाठी केला जातो. परंतु इतर वेळी, पक्ष एकमेकांशी माध्यमांद्वारे किंवा विशिष्ट पत्रकारांद्वारे बोलतात.
2. शिक्षण; सामंजस्याकडे वाटचाल करताना प्रत्येक बाजूने दुसऱ्या बाजूच्या अडचणींबद्दल जाणून घेणे आवश्यक आहे. पत्रकारिता जी प्रत्येक बाजूच्या विशिष्ट अडचणींचा शोध घेते, जसे की त्याचे राजकारण किंवा सामर्थ्यवान हितसंबंध साध्या आणि तात्काळ उपायांच्या मागण्या टाळण्यासाठी दुसऱ्या बाजूला शिक्षित करण्यात मदत करू शकतात. अलीकडच्या काळात दूरचित्रवाणीवरील वादविवादांनी भारत-पाकिस्तान संबंधांवर चर्चा आणि वादविवाद करण्याचा प्रयत्न केला आहे.
3. आत्मविश्वास निर्माण करणे; विश्वासाचा अभाव हा संघर्षाला कारणीभूत ठरणारा एक प्रमुख घटक आहे. चांगली पत्रकारिता इतर ठिकाणची उदाहरणे देऊन आणि सामंजस्याच्या स्थानिक प्रयत्नांचे स्पष्टीकरण देऊन निराकरण शक्य आहे हे दर्शवणारी बातमी सादर करू शकते.
4. गैरसमज दुरुस्त करणे; दोन्ही बाजूंच्या एकमेकांबद्दलच्या गैरसमजांचे परीक्षण करून आणि अहवाल देऊन, मीडिया विवादित पक्षांना त्यांचे विचार सुधारण्यासाठी आणि संघर्ष कमी करण्याच्या जवळ जाण्यास प्रोत्साहित करते.
5. त्यांना मानव बनवणे; दुसरी बाजू जाणून घेणे, त्यांना नावे आणि चेहरे देणे, ही एक आवश्यक पायरी आहे. त्यामुळे वाटाघाटींनी दोन्ही बाजूंना एकाच खोलीत ठेवले. चांगल्या पत्रकारितेमध्ये खऱ्या लोकांना कथेत समाविष्ट करून आणि या समस्येचा त्यांच्यावर कसा परिणाम होतो याचे वर्णन करूनही हेच केले जाते.
6. अंतर्निहित स्वारस्ये ओळखणे ; संघर्षात दोन्ही बाजूंनी एकमेकांचे तळागाळातील हित समजून घेणे आवश्यक आहे. चांगले अहवाल हे कठीण प्रश्न विचारून आणि नेते काय म्हणतात याचा खरा अर्थ शोधून करतात. चांगले रिपोर्टिंग देखील नेत्यांच्या हिताच्या पलीकडे दिसते आणि मोठ्या गटांचे हित शोधते.

7. संघर्ष तयार करणे; संघर्षात, समस्येचे वेगळ्या प्रकारे वर्णन केल्याने तणाव कमी होतो आणि वाटाघाटी सुरू होतात. चांगल्या पत्रकारितेत, संपादक आणि पत्रकार नेहमी वेगळ्या कोन, पर्यायी दृश्य, नवीन अंतर्दृष्टी शोधत असतात जे अजूनही त्याच कथेकडे प्रेक्षकांना आकर्षित करेल. चांगली पत्रकारिता दोन्ही बाजूंच्या संघर्षाची पुनर्रचना करण्यास मदत करू शकते.
8. सोल्युशन-बिल्डिंग; संघर्षात, दोन्ही बाजूंनी शेवटी तक्रारींना प्रतिसाद देण्यासाठी विशिष्ट प्रस्ताव सादर करणे आवश्यक आहे. दैनंदिन आधारावर, चांगले वृत्तांकन वादग्रस्त पक्षांना त्यांच्या तक्रारींच्या वक्तृत्वाची पुनरावृत्ती करण्याऐवजी त्यांच्या निराकरणासाठी विचारून असे करते. चांगली पत्रकारिता ही उपाय शोधण्याची सतत प्रक्रिया असते.
9. शक्ती संतुलनास प्रोत्साहन देणे; विरोधाभासी गट, असमानतेकडे दुर्लक्ष करून, वाटाघाटीमध्ये दुसऱ्या बाजूस भेटल्यास त्यांच्याकडे लक्ष दिले जाईल यावर विश्वास ठेवावा लागेल. चांगली पत्रकारिता वाटाघाटींना प्रोत्साहन देते कारण अहवाल निष्पक्ष आणि संतुलित असतो. हे सर्व बाजूंना लक्ष देते. तक्रारी ऐकण्याच्या आणि त्यावर उपाय शोधण्याच्या उद्देशाने शक्ती संतुलनास प्रोत्साहन देते.

जबाबदार पत्रकारिता

चांगली पत्रकारिता ही उपाय शोधण्याची सतत प्रक्रिया असते. विविध माध्यम संस्थांमध्ये काम करणाऱ्या पत्रकारांनी संघर्षाचे वार्तांकन करताना खालील पद्धती अवलंबल्या पाहिजेत:

- पत्रकारांनी सर्व दृष्टिकोन शोधले पाहिजेत.
- त्यांनी केवळ एका बाजूच्या तक्रारींची पुनरावृत्ती करू नये.
- पत्रकारांनी परस्परविरोधी पक्ष काय शोधत आहेत आणि माघार, तडजोड किंवा पलीकडे जाण्याची शक्यता तपासली पाहिजे. पत्रकारांनी या शक्यतांबद्दल लिहावे.
- संघर्ष विश्लेषणासह, पत्रकारांना मुत्सद्दी आणि वाटाघाटी काय करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत हे समजू शकतात आणि ते अधिक विश्वासाहर्षणे अहवाल देऊ शकतात.
- संघर्ष विश्लेषणासह, पत्रकार माहितीसाठी अधिक स्रोत ओळखू शकतात. ही माहिती देऊन, पत्रकारिता लोकांना हिंसाचाराच्या अंतर्गत संघर्षाबद्दल अधिक चांगल्या प्रकारे माहिती देते आणि त्याचे निराकरण करण्यात मदत करू शकते.

चांगल्या पत्रकारितेने संघर्षाचे अहवाल देताना खालील गोष्टी टाळल्या पाहिजेत:

- चांगली पत्रकारिता बदनामीकारक नसावी. ते खोटे बोलत नाही आणि लोकांबद्दल सत्य फिरवत नाही.
- चांगली पत्रकारिता फक्त कुठेतरी नोंदवलेल्या गोष्टींची पुनरावृत्ती करत नाही. इतरांच्या बातम्या कॉपी केल्याने खोट्या माहितीची पुनरावृत्ती होऊ शकते.

- पत्रकारिता शक्तिशाली आहे. बातम्यांचे अहवाल प्रतिष्ठा नष्ट करू शकतात, लोकांना धोक्यात आणू शकतात किंवा सार्वजनिक दहशत निर्माण करू शकतात. चांगल्या पत्रकारितेचा उपयोग हेतुपुरस्सर इतर व्यक्तींचे नुकसान करण्यासाठी केला जात नाही.
- चांगली पत्रकारिता लाच घेत नाही. त्याचा कोणावरही विशेष फायदा होत नाही. चांगली पत्रकारिता विक्रीसाठी नाही.

---

३. ३ बाजारपेठा

Today, there is a lot of talk regarding the market. 'Policies based on the market' 'The market has collapsed, this notion has no market,' and so on. In a nutshell, today's market is all over the place. The concept of a market has long been significant in economics. Following India's adoption of the New Economic Policy in १९९१, the market has taken on political hues.

A market, in the traditional sense, is a place where goods and services are bought and sold. It's a place where buyers and sellers meet up on their own. As a result, we hear. 'Fish Market,' 'Flower Market,' 'Share Market,' and so on coercion. It employs persuasion and traditional powers. It may utilize a 'social boycott' in certain circumstances. However, it frequently believes in persuasion.

In addition to the foregoing distinctions, there is one additional distinction to be made. It's all about the land. A state must have a clearly defined area, whereas society can exist without borders. The Red Cross, for example, has branches all around the world.

When discussing the distinction between state and society, one must also consider the government's agency. As previously stated, 'government' is a constituent part of the state, whereas The government plays no part in the formation and operation of society. In the past, society came first, followed by 'government.'

STATE AND MARKET

Today, there is a lot of talk regarding the market. 'Policies based on the market' 'The market has collapsed, this notion has no market,' and so on.

In a nutshell, today's market is all over the place. The concept of a market has long been significant in economics. Following India's adoption of the New Economic Policy in १९९१, the market has taken on political hues.

A market, in the traditional sense, is a place where goods and services are

bought and sold. It's a place where buyers and sellers meet up on their own. As a result, we hear. 'Fish Market,' 'Flower Market,' 'Share Market,' and so on.

आज बाजाराबाबत बरीच चर्चा आहे. 'बाजारावर आधारित धोरणे' 'बाजार कोसळला आहे, या कल्पनेला बाजार नाही,' वगैरे. थोडक्यात, आजचा बाजार सर्वत्र आहे. अर्थशास्त्रात बाजार ही संकल्पना फार पूर्वीपासून महत्त्वाची आहे. १९९१ मध्ये भारताने नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारल्यानंतर, बाजाराने राजकीय रंग धारण केले आहेत. बाजार, पारंपारिक अर्थाने, अशी जागा आहे जिथे वस्तू आणि सेवांची खरेदी आणि विक्री केली जाते. हे असे ठिकाण आहे जिथे खरेदीदार आणि विक्रेते स्वतःहून भेटतात. परिणामी, आम्ही ऐकतो. 'फिश मार्केट,' 'फ्लॉवर मार्केट,' 'शेअर मार्केट' वगैरे.

आधुनिक काळात अर्थशास्त्र आणि राज्यशास्त्र यांचे मिश्रण होत आहे. अलिकडच्या वर्षात बाजारपेठेतील सरकारची भूमिका अत्यावश्यक बनली आहे. शास्त्रीय उदारमतवादाच्या काळातील विद्वानांनी राज्याला किमान भूमिका बजावण्याचा सल्ला दिला. आधुनिक उदारमतवाद नंतर आला, ज्याने राज्याला बाजारपेठेत जबरदस्त शक्ती दिली. मार्क्सवादामध्ये, उत्पादन, किंमत, वितरण आणि विक्री किंमत यासह सर्व प्रमुख कार्ये राज्यावर आहेत.

१९९१ मध्ये सोव्हिएत युनियनच्या पतनापासून, बाजारपेठेतील राज्याची भूमिका पुन्हा एकदा वादाचा स्रोत बनली आहे. आजची चर्चा खालील विषयांवर केंद्रित आहे: १] किंमत निश्चित करणे, परवाने देणे इत्यादी अनेक क्षेत्रांमध्ये हस्तक्षेपाची पातळी. २] बँकिंग आणि विमा यांसारख्या उत्पादन आणि सेवा उद्योगांचे राष्ट्रीयीकरण. ३] कर धोरण आणि ४० वस्तू किंवा सेवा आर्थिक क्रियाकलापांमध्ये राज्याचा गैर-हस्तक्षेप बाजार-सरकार संबंधात चढ-उतार झाले आहेत.

मुक्त बाजार संकल्पना

सरकार बाजारात कोणतीही भूमिका घेणार नाही आणि हस्तक्षेप करणार नाही याची हमी दिली जाते. बाजार दलांवर पूर्ण नियंत्रण असेल. व्यापारी त्याच्या वस्तू किंवा सेवांसाठी त्याला हवी ती किंमत आकारू शकतो. "कमाल किरकोळ किंमत" (MRP) असे काहीही असणार नाही.

राष्ट्रीयीकरणद्वारे राज्य हस्तक्षेप

हे एक साधन आहे ज्याद्वारे सरकार महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. यात काही उपक्रमांचे राष्ट्रीयीकरण करणे आवश्यक आहे. भारतात, उदाहरणार्थ, जुलै १९६९ मध्ये मोठ्या बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. याचा अर्थ राष्ट्रीयीकरणानंतर, सरकारकडे बँकांची मालकी, नियंत्रण आणि प्रशासन असेल.

सर्व महत्त्वाच्या वस्तू (जसे की कोळसा, सन्मान उत्पादन इ.) आणि सेवा (जसे की विमा, बँकिंग, गाड्या इ.) चीन आणि क्युबा सारख्या मार्क्सवादी देशांमध्ये राष्ट्रीयीकृत आहेत.

मिश्र अर्थव्यवस्था मॉडेल

हे भांडवलशाही आणि बाजार मॉडेलचे संयोजन आहे. भांडवलशाही मॉडेलमध्ये सर्व प्रमुख उत्पादने आणि सेवा खाजगी ताब्यात आहेत. सर्व प्रमुख वस्तू आणि सेवा मार्क्सवादी मॉडेलमध्ये राज्याच्या मालकीच्या आणि हाताळल्या जातात. खाणी आणि विमानतळांसारखे काही प्रमुख व्यवसाय मिश्र अर्थव्यवस्थेत सरकारद्वारे हाताळले जातात, तर अत्यावश्यक नसलेले उद्योग खाजगी क्षेत्राद्वारे चालवण्याची परवानगी आहे. त्याचप्रमाणे, काही क्षेत्रांमध्ये, जसे की वाहतूक, दोन्ही चालतील आणि स्पर्धा करतील. हे लक्षात घेतले पाहिजे की भारताने स्वातंत्र्यापासून 'मिश्र अर्थव्यवस्था मॉडेल'चे पालन केले आहे. १९९१ मध्ये NEP नंतर, बाजार राज्य संबंध होते.

१९९१ मध्ये, भारताने नवीन आर्थिक धोरण (NEP) आणि नवीन औद्योगिक धोरण (NIP) लागू केले. जागतिकीकरणाच्या काळात हे केले गेले. परिणामी भारतीय अर्थव्यवस्थेचे उदारीकरण आणि खाजगीकरण झाले. दुसऱ्या शब्दांत, पूर्वी केवळ सार्वजनिक-क्षेत्रातील उद्योग आता खाजगी क्षेत्रासाठी खुले आहेत. सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम (PSIS) म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या सरकारी कंपन्यांमधील निर्गुतवणूक NEP चा भाग होती. टाटा आणि बिल्डा सारख्या खाजगी मालकांनी भारत सरकारकडून देश संचार निगम लिमिटेड (VSNL) आणि मॉडर्न फूड लिमिटेड सारख्या सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम विकत घेतले. परवाना रद्द करणे हा देखील NEP चा एक भाग होता. खाजगी क्षेत्रातील मालकांना आता व्यवसाय सुरु करण्यासाठी परवान्यासाठी अर्ज करण्याची गरज नाही. भारतीय अर्थव्यवस्था पूर्वी 'लायसन्स परमिट राज' म्हणून ओळखली जात होती. जागतिकीकरणाच्या युगात आपण परकीय गुंतवणूक रोखू शकत नाही; खरे तर, राष्ट्रीय आर्थिक धोरणानुसार, थेट विदेशी गुंतवणूक (एफडीआय) भारतात प्रवेश करू शकते परंतु केवळ ५१ टक्क्यांपर्यंत. आम्ही आता फक्त एफडीआयबद्दल बोलत नाही; आम्ही भारतात येणाऱ्या नवीनतम तंत्रज्ञानाचाही प्रचार करत आहोत. नवीन औद्योगिक धोरण (NIP) च्या बाबतीत, त्यात कमी आयात शुल्क, दर आणि मत्केदारी कायदा आणि प्रतिबंधात्मक व्यापार पद्धती कायदा, इतर गोष्टींसह कायदे रद्द करणे समाविष्ट आहे.

जागतिकीकरण

NEP/मुख्य NIP चे उद्दिष्ट भारतीय अर्थव्यवस्थेचे जागतिक अर्थव्यवस्थेत सुरळीत एकीकरण सक्षम करणे हे होते. तथापि, मानसिक स्तरावर जागतिकीकरण म्हणजे काय हे आपण समजून घेतले पाहिजे.

जागतिकीकरण; इंटरनॅशनल मॉनिटर्स फंड (MF) द्वारे "उत्पादने आणि सेवांमधील क्रॉस-बॉर्डर व्यवहारांचे वाढते प्रमाण आणि विविधता, खुल्या आंतरराष्ट्रीय भांडवलाचा प्रवाह आणि तंत्रज्ञानाचा जलद प्रसार यामुळे जगभरातील देशांचे वाढते आर्थिक परस्परवलंबन अशी व्याख्या केली आहे. " हे उघड आहे की जागतिकीकरण केवळ दर, कोटा आणि परवाना रद्द करून अर्थव्यवस्थेचे उदारीकरण करून साध्य केले जाऊ शकते. यामध्ये भांडवल, श्रम, तंत्रज्ञान, व्यापार, तांत्रिक ज्ञान आणि इतर वस्तू आणि सेवांची मुक्त हालचाल सक्षम करणे देखील समाविष्ट आहे.

आतापर्यंत आपण जागतिकीकरणकडे अर्थशास्त्राच्या दृष्टिकोनातून पाहिले आहे. राजकीय तत्वज्ञानाच्या दृष्टिकोनातून त्याकडे पाहू. काही शिक्षणतज्ञांचा असा युक्तिवाद आहे की "जागतिकीकरण" मध्ये "राज्य शासनाचा सातत्यपूर्ण बिघाड" समाविष्ट आहे. जागतिकीकरणामुळे देशांमधील अंतर कमी होत आहे. परिणामी, देशाची अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थव्यवस्थेशी अधिकाधिक गुंफली जात आहे. परिणामी, आपण आता एका "जागतिक समाजात" राहतो, ज्यामध्ये धार्मिक दहशतवाद, स्वाइन फ्लूसारखे संसर्गजन्य रोग आणि त्सुनामीसारख्या जागतिक आपत्तींसारख्या जागतिक शत्रूंवर चर्चा केली जाते. दुसऱ्या शब्दांत, अर्थशास्त्राप्रमाणेच जागतिकीकरणाने सरकारांसाठी नवीन अडचणी आणि संधी आणल्या आहेत. जागतिकीकरण ही एक न थांबवता येणारी प्रक्रिया आहे, मग ती आपल्याला आवडेल किंवा नाही.

*****

जागतिक नागरी समाजातील समस्या

घटक रचना

- ४.१ उद्दिष्टे
- ४.२ प्रस्तावना
- ४.३ विषय विवेचन
- ४.४ मानवी सुरक्षा
- ४.५ मानवतावादी समस्या
- ४.६ लोकशाहीकरण चळवळ
- ४.७ संदर्भसूची

४.१ प्रकरणाची उद्दिष्टे:

१. जागतिक नागरी समाज संकल्पनेची समकालीन व्याख्या सादर करणे.
२. नागरी समाज संकल्पनेची व्याप्ती परिभाषित करणे:
३. मानवी सुरक्षेसाठी असलेल्या धोक्यांची वैशिष्ट्ये ओळखणे.
४. वैयक्तिक सुरक्षा आणि मानवी हक्क यांच्यातील परस्परसंबंध ओळखणे.
५. वैयक्तिक सुरक्षेशी संबंधित संस्थांनी केलेल्या कृतींचे वर्णन करणे.
६. विशिष्ट परिस्थितीत व्यक्तींचे संरक्षण करण्याचे सार प्रदर्शित करणे.
७. नागरी समाजासाठी देशांची विशिष्ट पातळीची जबाबदारी सादर करणे.

४.२ प्रस्तावना

जागतिकीकरणाच्या विविध टप्प्यांनी आंतरराष्ट्रीय घडामोडींमध्ये परिणामकारक घटक म्हणून राज्यांच्या विशेषतेला आव्हान दिले आहे. जागतिकीकरण हे दूरच्या समुदायांना जोडते आणि नवीन सामाजिक घटकांसाठी मोकळीकता उपलब्ध करून देते. या बदलाचा फायदा होणाऱ्या बिगर-राज्य घटकांमध्ये सार्वजनिक-हित-केंद्रित अशासकीय परिमाण आहेत, जे सहसा नागरी समाज गट म्हणून ओळखले जातात. राज्य, नफा-केंद्रित कॉर्पोरेट घटक आणि आंतरराष्ट्रीय सरकारी संस्थांबरोबरच, हे नागरी समाज गट आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील ठराविक घटकांचे प्रतिनिधित्व करतात.

नागरी समाजाची अधिकृत व्याख्या ही सरकार, कुटुंब आणि बाजाराच्या बाहेरील घटक म्हणून ओळखते. एक स्थान ज्यामध्ये व्यक्ती आणि सामूहिक संस्था कथितपणे सामान्य रूची वाढवतात. नागरी समाज संस्थांमध्ये समुदाय गट, अशासकीय संस्था, सामाजिक चळवळी, कामगार संघटना, स्वदेशी गट, धर्मादाय संस्था, विश्वासावर आधारित संस्था, मीडिया ऑपरेटर, शैक्षणिक, डायस्पोरा गट, लॉबी आणि सल्लागार गट, थिंक टँक आणि संशोधन

केंद्रे, व्यावसायिक यांचा समावेश असू शकतो. संघटना आणि पाया, राजकीय पक्ष आणि खाजगी कंपन्या देखील महत्वाचे घटक म्हणून गणल्या जाऊ शकतात. आंतरराष्ट्रीय घडामोडींमध्ये नागरी समाज संघटनांची उपस्थिती अधिकाधिक प्रासंगिक बनली आहे. त्यांनी ध्येय निर्धारण, आंतरराष्ट्रीय कायदा बनवणे आणि मुत्सद्देगिरीमध्ये भूमिका बजावली आहे. पुढे, ते अनेक महत्त्वपूर्ण जागतिक समस्यांच्या अंमलबजावणीत आणि देखरेखीत गुंतलेले दिसतात. यामध्ये व्यापारापासून विकास आणि गरिबी कमी करण्यापर्यंत, लोकशाही शासनापासून मानवी हक्कांपर्यंत, शांततेपासून पर्यावरणापर्यंत आणि सुरक्षिततेपासून ते माहिती समाजापर्यंतचा समावेश आहे. या कारणांमुळे, नागरी समाज संघटनांच्या कृती विचारात घेतल्याशिवाय आंतरराष्ट्रीय संबंध पूर्णपणे अभ्यासले जाऊ शकत नाहीत.

राष्ट्र-राज्ये आणि व्यक्ती यांच्यातील परस्परसंबंध त्यांना आच्छादित स्वारस्ये सामायिक करतात. डेव्हिड हेल्डच्या कॉस्मोपॉलिटन लोकशाहीची केंद्रीय संकल्पना म्हणजे आंतरराष्ट्रीयीकरणाच्या अंतिम उद्दिष्टासह राष्ट्र-राज्यांच्या पलीकडे निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेचा विस्तार होय. राजकीय अधिकार ज्याचा उद्देश "जागतिकतेची जबाबदारी, पारदर्शकता आणि वैधता वाढवणे आहे. शासन, मूलतत्त्व लोकशाही "लोकशाही संस्था आणि कार्यपद्धतींच्या विस्तारित चौकटीशी जोडलेली असावी". सार्वजनिक सहभागासाठी स्थानिक ते जागतिक स्तरावरील प्रशासनाचे सर्व स्तर खुले करणे देखील महत्वाचे आहे. रॉबर्ट डहालने सुचविलेल्या लोकशाहीच्या दोन पैलूंच्या संदर्भात, लोकप्रिय नियंत्रण आणि मूलभूत अधिकार हे आहेत, तसेच यात कॉस्मोपॉलिटन लोकशाहीच्या आवृत्तीच्या मर्यादांवर चर्चा केली जाते.

४. ३ विषय विवेचन

जागतिक नागरी समाज" म्हणजे सीमा ओलांडून आणि सरकारच्या आवाक्याबाहेर कार्यरत असलेल्या समूहांच्या विशाल समूहाचा संदर्भ. अशा संघटना नवीन, वाढत्या स्वायत्त क्षेत्राची निर्मिती करतात की केवळ पाश्चात्य उदारमतवादी समाजाची कलाकृती आहेत यावर सर्वत्र चर्चा होत आहे. अलीकडच्या अभ्यासक असा युक्तिवाद करतात की जागतिक नागरी समाज आकार घेत आहे परंतु त्याचे स्वरूप आणि जुन्या राज्य व्यवस्थेसाठी त्याचे परिणाम अस्पष्ट आहेत. जागतिक नागरी समाज बनवणारे गट, क्रियाकलाप आणि संपर्क माध्यमांची संपूर्ण विषमता, ना नफा, व्यवसाय, सामाजिक चळवळी, पर्यटक, शैक्षणिक, कलाकार, सांस्कृतिक कलाकार, वांशिक आणि भाषिक गट, इत्यादी विचारवंत कीन तरीही आग्रह धरतो की हा विस्तीर्ण गोंधळ खरोखरच समाज म्हणून कार्य करतो , किंवा "सोसायटी ऑफ सोसायटी" नियम आणि आचार निकषांसह प्रस्तुत होतो. तथापि, तो मान्य करतो की जागतिक नागरी समाज अजूनही एक विकसित होत असलेले, मुक्त नागरी क्षेत्र आहे ज्याचे महत्त्व अधिक लोकशाही बनण्याच्या क्षमतेवर, शासन संस्थांमध्ये अधिक चांगल्या प्रकारे समाकलित होण्यावर आणि सार्वत्रिक मूल्यांसह गुंतवणुकीवर अवलंबून असेल.

जागतिक नागरी समाजाचा अर्थ लावण्यासाठी विविध सैद्धांतिक दृष्टीकोनांचा वापर केला जाऊ शकतो. संपूर्ण आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेची प्रभावीता आणि वैधता यासाठी तळागाळातील योगदान देणारा घटक म्हणून उदारमतवादी समजू शकतात. तत्वतः, ही कृती लोकशाहीला पोषक आहे कारण, लोकसंख्येला अधिकार दिले जात आहेत. वास्तववादी, तथापि,

जागतिक नागरी समाजाचा अर्थ परदेशात त्यांच्या अंतिम हितसंबंधांना पुढे जाण्यासाठी सर्वात शक्तिशाली राज्यांनी वापरलेले एक साधन म्हणून समजले जाते, अनेकदा राष्ट्रीय हितासाठी महत्त्वाच्या असलेल्या कल्पनांचा प्रचार आणि लोकप्रियता करण्यासाठी देखील याचा वापर होत असतो. मार्क्सवादी जागतिक नागरी समाजाला राजकीय अग्रेसर म्हणून पाहतात, जे प्रबळ व्यवस्थेला आव्हान देणारे वेगळे जागतिक दृष्टिकोन निदर्शनास आणून देतात. शेवटी, काही अभ्यासक असा तर्क करतात की नागरी समाज ही संकल्पना कुटुंब, राज्य आणि बाजारपेठेपासून वेगळी आहे, ही एक पाश्चात्य संकल्पना आहे जी या क्षेत्रांमधील सीमा अधिक अस्पष्ट असलेल्या समाजांना सहजपणे लागू होत नाही. तुम्ही सदर प्रकरण वाचत असताना हे विविध दृष्टिकोन लक्षात ठेवणे उपयुक्त ठरेल.

राष्ट्र-राज्यांच्या "नियामक" क्षमतेला प्रतिबंधित करणाऱ्या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेसह आंतरराष्ट्रीय कृतींमुळे देशांतर्गत धोरणे अधिकाधिक प्रभावित होत आहेत. आज राष्ट्रीय सीमांमधील लोकशाही जागतिक स्तरावरील लोकशाहीपासून अविभाज्य आहे. एकीकडे, जोसेफ स्टिग्लिट्झ यांनी स्पष्ट केल्याप्रमाणे, "व्यक्ती केवळ या आंतरराष्ट्रीय प्रक्रिया लोकशाही असल्यासच त्यांच्यावर परिणाम करणाऱ्या निर्णयांमध्ये अर्थपूर्ण सहभाग घेऊ शकतात". दुसरीकडे, हवामान बदल, अत्यंत गरिबी, आर्थिक संकट, आण्विक अप्रसार आणि अन्नसंकट यासारख्या गंभीर आव्हानांना तोंड देण्यास सध्याची आंतर-राज्य व्यवस्था अपयशी ठरल्याने जग "पंगू" बनले आहे. जागतिक समस्याही आपापसात एकमेकांशी जोडलेल्या आहेत; उदाहरणार्थ, जीवाश्म इंधनावरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी आणि हवामान बदलाचा प्रभाव कमी करण्यासाठी जैवइंधनाचा विकास अन्न संकटावरील उपायांच्या विरोधाभासी आहे.

४.४ मानवी सुरक्षा

४.४.१ मानवी सुरक्षा संकल्पना

१९९८ मध्ये स्थापन झालेल्या मानवी सुरक्षा क्षेत्रांमध्ये जगभरातील बारा विकसित आणि विकसनशील देशांचा समावेश आहे, ज्यांनी UNDP च्या मानवी सुरक्षा चौकटीमध्ये योगदान दिले. त्यांचे सापेक्ष जोर मानवाधिकार या घटकावर असल्याचे दिसतात. (उदा. नॉर्वे, आणि हेगमधील आंतरराष्ट्रीय गुन्हेगारी न्यायालयाची स्थापना) आणि विकास ध्येये (उदा. स्विट्झर्लंड आणि पूर्वीचे जपान) यांच्यात भिन्न आहेत. अलिकडच्या वर्षात काही प्रमाणात सार्वजनिक जीवनातील घटकांपासून दूर गेले आहे परंतु त्याचे सदस्य देश आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मानवी सुरक्षा प्राधान्यांवर जोर देत आहेत.

या संकल्पनेबद्दल नवीन वाटणारा दृष्टिकोन म्हणजे त्याचा बदललेला दृष्टिकोन, राज्याकडून सुरक्षा धोरणाचा विषय आणि वस्तु म्हणून मानवी व्यक्तीकडे सुरक्षा विचारांचे केंद्रस्थान यात पाहायला मिळते. राज्याच्या सुरक्षेपासून मानवी सुरक्षेपर्यंत (हॅम्पसन एट अल., २००२; ताजबख्श आणि चेनॉय, २००६). आणि मानव, राज्यांच्या विपरीत, संवेदना आणि भावनांना सक्षम असल्याने, मानवी सुरक्षितता अंशतः त्या विशिष्ट मनःस्थितींवर अवलंबून असते, ज्याचा आपण मानवी कल्याणाशी संबंध ठेवतो. १९९४ पासून यूएन च्या विविध व्याख्या (अ) भीतीपासून स्वातंत्र्य, (ब) गरजेपासून स्वातंत्र्य आणि (क) सन्मानाने जगण्याचे

स्वातंत्र्य (United Nations Human Security Unit, २०१६; अन्नान, २००५) या तीन तत्वांभोवती फिरते. मानवी सुरक्षेची कार्यरत व्याख्या, तत्वांवर आधारित आणि डेव्हिड हेस्टिंग्ज (२०११) यांना श्रेय दिलेली आहे, ही शारीरिक, मानसिक आणि अध्यात्मिक शांती/सुरक्षा घरातील आणि जगातील व्यक्ती आणि समुदायांची - संतुलित स्थानिक/जागतिक संदर्भ. तीन तत्वांमध्ये मूर्त स्वरूप असलेला व्यक्तिनिष्ठ पैलू फ्रँकलिन डी. रुझवेल्टच्या स्वातंत्र्याच्या काळापासून आहे.

झपाट्याने बदलणाऱ्या जगात, एक चतुर्थांश शतक एखाद्या कल्पनेच्या विकासासाठी बराच काळ सूचित करते. त्या काळात मानवी सुरक्षेने आपण ज्याला जगभर मार्गदर्शक तथ्य मानतो त्यामध्ये बदल झाला आहे. 1990 च्या दशकाच्या सुरुवातीस हे अधिकाधिक स्पष्ट झाले की शीतयुद्धाचा शेवट सशस्त्र संघर्षाच्या समाप्तीसह होणार नाही परंतु त्याऐवजी हिंसक संघर्षाचे स्वरूप बदलत आहे, गेल्या चार शतकांच्या पारंपारिक आंतरराज्यीय युद्धांपासून दूर असलेल्या संघर्षाच्या दिशेने. वांशिक, धार्मिक किंवा वैचारिक विभाजनांनी चालना दिलेली राज्ये मानवी सुरक्षेची गरज स्पष्ट करतात. यापुढे राज्ये ही एकमेव संस्था आहेत ज्यांची सुरक्षा महत्त्वाची आहे असे वाटत नाही. प्रदेश, समुदाय, कुटुंबे आणि व्यक्तींना फक्त सुरक्षित वाटू शकते जर त्यांच्याकडे विश्वास ठेवण्याचे कारण असेल की त्यांचे सतत कार्य प्रत्येक वळणावर धोक्यात येणार नाही आणि राज्य यापुढे याची हमी देण्यास सक्षम नाही. शिवाय, राज्याची सुरक्षा मुख्यत्वे त्याच्या प्रदेश, समुदाय, कुटुंबे आणि व्यक्ती यांच्या सुरक्षेवर अवलंबून असते, हे सरकारांनी वाढत्या प्रमाणात ओळखले. मात्र त्यानंतरचे चित्र जवळजवळ सर्व समानतेने व्यापलेले दिसत नाही, शिवाय ते आर्थिक उत्पन्न स्वतःच त्या सुरक्षिततेचे अपुरे प्रमाण आहे.

सामाजिक अभ्यासाच्या क्षेत्रातील समस्यांशी संबंधित एक समस्या म्हणून मानवी सुरक्षा या संकल्पनेचे महत्व आहे. मानवी सुरक्षेची संकल्पना आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधांमधील सुरक्षिततेवर त्याचा प्रभाव ओळखण्यावर केंद्रित आहे. ही संकल्पना आंतरराष्ट्रीय कायद्याची मध्यवर्ती संकल्पना बनली आणि 20 व्या शतकातील सर्वात मोठी सामाजिक उपलब्धी मानली जाऊ शकते. UNDP ह्युमन डेव्हलपमेंट रिपोर्ट्स (1994) नुसार - जे या समस्येशी संबंधित पहिले महत्त्वपूर्ण दस्तऐवज होते - मानवी सुरक्षा म्हणजे दुष्काळ, आजार, दडपशाही यांसारख्या कायमस्वरूपी धोक्यांपासून संरक्षण तसेच दैनंदिन जीवनातील अचानक आणि हानिकारक उलथापालथीपासून संरक्षण.

मानवी सुरक्षेची संकल्पना जुन्या आणि नवीन सुरक्षा धोक्यांपासून संरक्षणाचा संदर्भ देते. प्रलंबित गरीबी, वांशिक हिंसाचार, मानवी तस्करी, हवामानातील बदल, साथीचे रोग, आंतरराष्ट्रीय दहशतवाद आणि अचानक आर्थिक संकट. अशा धमक्या जागतिक समस्या बनण्याची प्रवृत्ती आहे. मानवी सुरक्षेची संकल्पना या विषयाकडे व्यापक दृष्टीकोन दर्शवते आणि केवळ पारंपारिकच नव्हे तर संभाव्य उपायांची विस्तृत श्रेणी सादर करते. मानवी सुरक्षेची संकल्पना विकास, मानवाधिकार आणि आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा यांच्यातील संबंध आणि परस्परसंबंध ओळखते. हा प्रबंध सध्याच्या आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा समस्यांवर केंद्रित आहे. राष्ट्रीय सुरक्षा ही देशात राहणाऱ्या लोकांच्या सुरक्षेसारखी नसते. शीतयुद्धानंतरच्या काळातील नवीन आव्हाने आणि धोक्यांना प्रतिसाद म्हणून मानवी सुरक्षेची संकल्पना प्रकट झाली. सुरक्षेची गरज खूप गुंतागुंतीची आहे, ती अशा गरजा पूर्ण करण्याशी निगडित आहे:

सातत्य, एकता, ओळख, स्वातंत्र्य, शांतता, मालकी तसेच कामकाजाची हमी आणि प्रगतीची खात्री.सुरक्षा हे राष्ट्रीय धोरणाच्या मूलभूत उद्दिष्टांपैकी एक आहे.याठिकाणी हे नमूद करणे योग्य आहे की आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये राष्ट्रीय सुरक्षा मूलतः आंतरराष्ट्रीय असते. मानवी सुरक्षेची संकल्पना राष्ट्रीय सुरक्षा आणि लष्करी सुरक्षेच्या पारंपारिक कल्पनेच्या पलीकडे निश्चितपणे विस्तारित आहे , त्यात मानवी हक्कांचा विकास आणि आदर समाविष्ट आहे. ही परस्परसंबंधित मूलभूत हक्कांची एक जटिल कल्पना आहे: भीतीपासून स्वातंत्र्य, गरिबीपासून स्वातंत्र्य आणि प्रतिष्ठेचा अधिकार. मानवी सुरक्षेची संकल्पना व्यक्तीशी संबंधित आहे, प्रदेशाची नाही. हे दैनंदिन जीवन आणि प्रतिष्ठेचे संरक्षण आहे

४.४.२ मानवी सुरक्षेची संकल्पना : अभ्यास विषय

महत्त्वपूर्ण प्रश्न असा आहे, मानवी सुरक्षेच्या संकल्पनेची तत्त्वे आंतरराष्ट्रीय संबंधांमधील सुरक्षिततेवर कोणत्या प्रकारे प्रभाव पाडतात? हे खालील संदर्भित प्रश्नांच्या आधारे सविस्तरपणे शोधले जाऊ शकते.

१. २१ व्या शतकात सुरक्षितता कशी बदलली आहे आणि त्याचे वर्तमान स्वरूप काय आहे?
२. मानवी सुरक्षिततेच्या संकल्पनेची भौतिक व्याप्ती काय आहे?
३. मानवी सुरक्षिततेच्या संकल्पनेला मुख्य धोके कोणते आहेत?
४. मानवी सुरक्षेची संकल्पना काय आहे आणि मानवी हक्क काय आहेत? या कल्पना सारख्या आहेत का?
५. मानवी सुरक्षिततेच्या संकल्पनेत आंतरसरकारी आणि गैर-सरकारी संस्थांचे कार्य काय आहे?
६. कोणत्या परिस्थितीत विशिष्ट परिस्थितीत संरक्षण लागू केले जाऊ शकते?
७. मानवी सुरक्षिततेच्या संकल्पनेतील देशांची कार्ये काय आहेत?

२१ व्या शतकात आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये सुरक्षिततेची हमी देण्यासाठी मानवी सुरक्षिततेच्या संकल्पनेच्या तत्त्वांची प्राप्ती ही एक महत्त्वाची अट आहे.

१. सुरक्षेची कल्पना लक्षणीय बदलली आहे. मानवी सुरक्षेच्या संकल्पनेशी निगडित सर्व क्रियांचे उद्दिष्ट हे आहे की एखाद्या व्यक्तीच्या त्याच्या जवळच्या परिसरात (शाळा, काम, कुटुंब) विकासाची संधी मिळण्याची हमी देणे. व्यक्तींना समकालीन धोक्यांपासून संरक्षणाचे आश्वासन असले पाहिजे जे त्यांच्यावर नकारात्मक परिणाम करतात.
२. सामग्रीची व्याप्ती सुरक्षेचे सात आयाम तयार करते: आर्थिक सुरक्षा, अन्न सुरक्षा, आरोग्य सुरक्षा, पर्यावरण सुरक्षा, वैयक्तिक सुरक्षा, सामाजिक सुरक्षा आणि राजकीय सुरक्षा. इत्यादी
३. मानवी सुरक्षेच्या संकल्पनेला मुख्य धोके भयापासून मुक्तता आणि गरिबीपासून मुक्ततेची जोडलेले आहेत.

४. मानवी सुरक्षेच्या संकल्पनेचा गाभा म्हणून मानवी हक्कांचे वर्णन केले गेले आहे आणि त्याची मानक योजना आहे. ते सन्मान आणि समृद्धीमध्ये जगण्यासाठी तसेच सुरक्षिततेमध्ये जगण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहेत. मानवी हक्क 'ह्युमन राइट फॉर...' परिभाषित करतात जे वैयक्तिक सुरक्षा निर्माण करतात. मानवी सुरक्षेची संकल्पना ही मानवी हक्कांपेक्षा व्यापक संकल्पना आहे कारण त्यात 'धमक्यांपासून स्वातंत्र्य' देखील समाविष्ट आहे जी मानवी हक्कांच्या कल्पनेत अनुपस्थित आहे.
५. गैर-सरकारी संस्था ही मानवी सुरक्षा, विकास आणि मानवी हक्कांच्या संकल्पनेशी जोडलेली सर्वात प्रमुख संरचना आहे. मानवी सुरक्षेच्या संकल्पनेशी संबंधित कृती करण्यासाठी ते विशेषतः उपयुक्त आहेत कारण त्यांच्या स्तर आणि उपयोजन श्रेणीमुळे. अशा गटांच्या वतीने गैर-सरकारी संस्था मानवी हक्कांचे सर्वात लक्षणीय प्रवर्तक बनतात. उदा =महिला, मुले, एड्स रुग्ण. इत्यादी
६. मानवी सुरक्षेची संकल्पना जागतिकीकरणाच्या जगामध्ये संरक्षण, लष्करी संघर्षामध्ये नागरिकांचे संरक्षण आणि आर्थिक संकटाच्या दृष्टीने संरक्षण या सर्व गोष्टींचा समावेश करते जे विशिष्ट परिस्थितीत व्यक्तीच्या संरक्षणाचा संदर्भ देते. या अशा परिस्थिती आहेत ज्याचा नकारात्मक प्रभाव सुरक्षिततेवर आणि एखाद्या व्यक्तीच्या जीवनावर थेट प्रभाव पाडतो.
७. नागरिकांचे अस्तित्व सुनिश्चित करणे तसेच त्यांच्या प्रतिष्ठेचे रक्षण करणे ही सरकारची मुख्य भूमिका आहे.

मानवी सुरक्षिततेच्या कल्पनेच्या उत्क्रांतीला सामान्यतः 'विस्तारित' असे संबोधले जाते, ही एक प्रक्रिया ज्यामध्ये सुरक्षिततेची समज अनेक दिशांनी विकसित होते. मानवी सुरक्षेची संकल्पना राज्याऐवजी व्यक्ती (लोकांना) केंद्रस्थानी ठेवते. मानवी सुरक्षेच्या संकल्पनेशिवाय राज्य सुरक्षा साध्य होऊ शकत नाही आणि त्याउलट.

संशोधनाच्या परिणामांसह अभ्यासक या प्रश्नाचे उत्तर देण्यात यशस्वी झाले. मानवी सुरक्षिततेच्या संकल्पनेची भौतिक व्याप्ती काय आहे? त्यात सुरक्षेचे सात आयाम आहेत: आर्थिक सुरक्षा, अन्न सुरक्षा, आरोग्य सुरक्षा, पर्यावरण सुरक्षा, वैयक्तिक सुरक्षा, सामाजिक सुरक्षा आणि राजकीय सुरक्षा, इत्यादी.

४.४.३ मानवी सुरक्षेपुढील आव्हाने

मानवी सुरक्षिततेच्या संकल्पनेतील मुख्य आव्हाने काय आहेत? उत्पन्न गमावण्याचा धोका, उपासमारीचा धोका, रोगांचा धोका, नैसर्गिक आपत्तींचा धोका, पारंपारिक संबंध आणि मूल्यांना धोका आणि नागरी स्वातंत्र्याला धोका या सर्वात महत्त्वाच्या धोक्यांची वैशिष्ट्ये सादर करून त्याचे निराकरण केले गेले. सीरिया, येमेन, अफगाणिस्तान आणि युक्रेनमधील संघर्षांचा उल्लेख करणे महत्त्वाचे आहे. भीतीपासून स्वातंत्र्य ही दहशतवाद रोखणे, आण्विक, जैविक आणि रासायनिक शस्त्रे वापरणे, युद्धाचा धोका कमी करणे आणि हिंसाचाराचा वापर करणे आणि शांतता उपक्रमांना प्रोत्साहन देणे याशी संबंधित समान सुरक्षिततेची संकल्पना आहे. गरीबीपासून मुक्ती ही भूक दूर करण्यासाठी काम करणे, मूलभूत स्तरावर सामान्य शिक्षण देणे, मुलांचा मृत्यूदर मर्यादित करणे, आईचे आरोग्य सुधारणे, एचआयव्ही/एड्स,

मलेरिया आणि इतर रोगांशी लढा देणे ही एक सामान्य कल्पना आहे. मानवी सुरक्षेच्या संकल्पनेतील मुख्य धोक्यांचा प्रश्न विचारात घेऊन, याठिकाणी असे नमूद केले आहे की प्रत्येक माणसाला स्वतःचे/स्वतःचे आणि त्याच्या/तिच्या कुटुंबासाठी आरोग्य आणि समृद्धी प्रदान करणाऱ्या जीवनमानाचा अधिकार आहे: अन्न, वस्त्र, निवास, आरोग्य. काळजी, सामाजिक सेवा तसेच बेरोजगारी, अपंगत्व, वृद्धापकाळ आणि पैसे गमावण्याविरुद्ध विमा लाभांचा अधिकार इत्यादी मानवी सुरक्षिततेबद्दल अधिकार आहेत.

युद्धांमुळे मानवतेला निर्माण झालेल्या धोक्यांमुळे जागतिक स्तरावर मानवाधिकारांसंबंधी आंतरराष्ट्रीय समुदायासाठी विशिष्ट कार्ये निर्माण झाली. सभ्यता विकासाच्या सध्याच्या स्तरावर, मानव - त्याचे हक्क आणि स्वातंत्र्य ही राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची महत्त्वपूर्ण समस्या बनली आहे. मानवी हक्कांची उत्क्रांती देखील सभ्यतेच्या विकासाचे मोजमाप मानली जाते. मानवी हक्कांचे वर्णन मानवी सुरक्षिततेच्या संकल्पनेचे मूळ म्हणून केले जाते आणि त्याची चौकट तयार केली जाते. मानवी हक्क हे सन्मान, समृद्धी आणि सुरक्षिततेने जगण्याचा आधार आहेत, ते 'मानवी हक्कासाठी...' देखील परिभाषित करतात ज्यामुळे मानवी सुरक्षा निर्माण होते. मानवी हक्कांच्या उल्लंघनामुळे संघर्ष होतो आणि सुरक्षिततेचा अभाव असताना त्यांचा आदर केल्याने संघर्ष टाळता येतो. आयोजित केलेल्या संशोधनाचे परिणाम असे दर्शवतात की मानवी सुरक्षेच्या संकल्पनेत, मानवी हक्कांव्यतिरिक्त 'धमक्यांपासून सुरक्षितता' देखील समाविष्ट आहे जी मानवी हक्कांच्या व्याख्येत उपस्थित नाही.

मानवी सुरक्षिततेच्या संकल्पनेमध्ये आंतरसरकारी आणि गैर-सरकारी संस्थांचे कार्य काय असावे हा मूलभूत प्रश्न आहे. त्यामुळे ते अशा गटांचे समर्थक बनले आहेत: महिला, मुले किंवा एड्स रुग्ण. या संस्थांचा सकारात्मक गुण म्हणजे धोका पत्करण्याची आणि नाविन्यपूर्ण कार्यक्रम सादर करण्याची त्यांची क्षमता. त्यांच्याकडे विस्तृत अनुभव देखील आहे, संस्था मानवी सुरक्षेसाठी विविध धोके ओळखतात. आंतर-सरकारी आणि गैर-सरकारी संस्थांद्वारे प्रत्येक संकट परिस्थितीचा यशस्वीपणे सामना केला जाऊ शकत नाही उदा. सीरिया, इराक, गाझा, इस्रायल आणि युक्रेनमधील संघर्ष. तथापि, समकालीन आंतरराष्ट्रीय संबंधांमधील सर्वात मोठी सामाजिक उपलब्धी म्हणजे व्यक्तीला आंतरराष्ट्रीय कायदा आणि त्याचा आदर करण्यास मदत करणाऱ्या संस्थांच्या हिताच्या केंद्रस्थानी ठेवणे. मानवी सुरक्षेची संकल्पना ही आंतरराष्ट्रीय समुदाय आणि त्याचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या आंतर-सरकारी आणि गैर-सरकारी संस्थांच्या हिताची बनली आहे.

मानवी सुरक्षा विशिष्ट परिस्थितींद्वारे निर्धारित केली जाते जसे की: जागतिकीकरण, आर्थिक संकट, दहशतवादी हल्ले, लष्करी संघर्षांदरम्यान नागरिकांची परिस्थिती, आर्थिक आणि राजकीय उदारीकरणाचा प्रसार. जे समाज पूर्वी पारंपारिक असायचे ते नवीन संस्थांचे अमूर्त स्वरूप, आर्थिक अलिप्तता आणि स्पर्धात्मक राजकीय अर्थव्यवस्थेसाठी असुरक्षित असतात ज्याचा परिणाम बेघर होऊ शकतो. सर्वसामान्यांच्या हत्यांपासून लोकसंख्येचे संरक्षण करणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय क्रियाकलापांमध्ये R2P हा रूढी तितकी नवीनता नाही, कारण हे नवीन मूल्य आहे. हे विविध मानदंडांना एकत्र जोडते आणि मोठ्या प्रमाणावर वापरले जाऊ शकते.

संरक्षणाची जबाबदारी ही सामूहिक जबाबदारी आहे, हे या वस्तुस्थितीवर जोर देते की देश आणि आंतरराष्ट्रीय समुदाय मूलभूत मानवी हक्कांचे सक्रिय संरक्षण, नरसंहार, वांशिक शुद्धीकरण आणि मानवतेविरुद्धच्या गुन्हांपासून संरक्षण करण्यास बांधील आहेत. अशा प्रकारे मानवाधिकार, आंतरराष्ट्रीय आणि मानवतावादी कायद्याचा आदर करण्याचे धोरण साकारले जाते उदा. खांडा किंवा स्त्रेब्रेनिका.

सार्वजनिक अंदाजपत्रक कपातीमुळे आर्थिक संकटाचा सार्वजनिक जीवनाच्या विविध क्षेत्रांवर परिणाम होतो. त्यावरून असे दिसते की काही युरोपियन युनियन देशांमध्ये गरिबी आणि सामाजिक बहिष्कारात जगणाऱ्या मुलांची टक्केवारी आर्थिक संकटाच्या काळात वाढली आहे. वाढती बेरोजगारी आणि उत्पन्न कमी झाल्यामुळे कुटुंबे गरिबीला बळी पडू लागली. त्यातून हे निदर्शनास आणून दिले आहे की लोकसंख्येचे पालनपोषण, निरंतरता आणि प्रतिष्ठा प्रदान करण्याची जबाबदारी सरकारांवर येते. २१ व्या शतकातील आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये सुरक्षिततेची हमी देण्यासाठी मानवी सुरक्षिततेच्या संकल्पनेच्या तत्वांची प्राप्ती ही एक महत्त्वाची अट आहे. तपशीलवार गृहीतकांचे सकारात्मक मूल्यांकन देखील प्रस्तुत विवेचनात केले गेले.

मानवी सुरक्षेची संकल्पना व्यक्तीला स्वारस्याच्या केंद्रस्थानी ठेवते. अशाप्रकारे विविध परिस्थिती उद्भवतात ज्यामुळे उदरनिर्वाह आणि प्रतिष्ठा धोक्यात येते. मानवी सुरक्षेची संकल्पना मूलभूत स्वातंत्र्यांचे संरक्षण दर्शवते जी जीवनाचे सार बनवते. याचा अर्थ मानवी सुरक्षिततेची संकल्पना गंभीर आणि व्यापक धोक्यांपासून संरक्षण आहे. ती एक राजकीय, सामाजिक, पर्यावरणीय, आर्थिक, लष्करी आणि सांस्कृतिक व्यवस्था देखील तयार करत आहे जी एकत्रितपणे सन्मानाने जगण्याची शक्यता प्रदान करते. मानवी सुरक्षेची संकल्पना निश्चितपणे राष्ट्रीय आणि लष्करी सुरक्षेच्या पारंपारिक कल्पनेच्या पलीकडे आहे कारण ती मानवी हक्कांचा आदर करते. ही परस्परसंबंधित मूलभूत हक्कांची एक जटिल कल्पना आहे: भीतीपासून स्वातंत्र्य, गरिबीपासून स्वातंत्र्य आणि प्रतिष्ठेचा अधिकार. इत्यादी . मानवी सुरक्षिततेच्या संकल्पनेच्या भौतिक व्याप्तीमध्ये आर्थिक, अन्न, आरोग्य, पर्यावरणीय, वैयक्तिक, सामाजिक आणि राजकीय सुरक्षा यांचा समावेश आहे. मानवी सुरक्षिततेच्या संकल्पनेतील मुख्य धोके भयमुक्ती आणि गरिबीपासून मुक्ततेशी संबंधित आहेत.

मानवाधिकार हा मानवी सुरक्षेच्या संकल्पनेचा गाभा आहे. मानवाधिकार हा सन्मान, समृद्धी आणि सुरक्षिततेने जगण्याचा आधार आहे. मानवी सुरक्षेची संकल्पना ही मानवी हक्कांपेक्षा व्यापक संकल्पना आहे.

गैर-सरकारी संस्था ही मानवी सुरक्षा, विकास आणि मानवी हक्कांच्या संकल्पनेशी निगडित सर्वात प्रमुख संरचनांपैकी एक आहे . गैर-सरकारी संस्था त्यांच्या स्केल आणि ऑपरेटिंग श्रेणीमुळे मानवी सुरक्षिततेच्या संकल्पनेशी संबंधित कृती करण्यासाठी विशेषतः उपयुक्त आहेत. ते अशा गटांच्या वतीने मानवी हक्कांचे सर्वात लक्षणीय प्रवर्तक देखील बनले आहेत: महिला, मुले, एड्स रुग्ण. संशोधनादरम्यान मिळालेल्या डेटाने या कल्पनेची पुष्टी केली की मानवी सुरक्षेची संकल्पना जागतिकीकरणाच्या जगात संरक्षण, लष्करी संघर्षांमध्ये नागरिकांचे संरक्षण आणि आर्थिक संकटाच्या दृष्टीने संरक्षण या सर्व गोष्टींना विशिष्ट परिस्थितीत व्यक्तीच्या संरक्षणाचा संदर्भ देते. या अशा परिस्थिती आहेत ज्यांचे नकारात्मक

परिणाम एखाद्या व्यक्तीच्या सुरक्षिततेवर आणि जीवनावर थेट प्रभाव पाडतात. सरकारची मुख्य भूमिका नागरिकांचे अस्तित्त्व सुनिश्चित करणे तसेच त्यांचा सन्मान सुनिश्चित करणे ही आहे .

४.४.४ सारांश

आंतरराष्ट्रीय संबंधांमधील मानवी सुरक्षिततेच्या संकल्पनेच्या अभ्यासातील अंतर भरून काढते. भीतीपासून स्वातंत्र्य आणि गरिबीपासून स्वातंत्र्य या मानवी सुरक्षेच्या संकल्पनेची व्याख्या दर्शवते की काम आणि आरोग्य हे जीवनाच्या गुणवत्तेचे आणि सन्मानाचे पाया आहेत, ते आरोग्य आणि गरीबी यांच्यातील परस्परसंबंधावर देखील जोर देते. मानवी सुरक्षेच्या संकल्पनेचे संस्थात्मकीकरण आणि प्रचंड प्रचार असूनही ती अजूनही तयार केली जात आहे. हे जगासाठी एक प्रकारचे आव्हान आहे आणि सुरक्षेच्या दिशेने पारंपारिक दृष्टिकोन पुन्हा परिभाषित करण्याची प्रेरणा आहे. मानवी सुरक्षेची संकल्पना आणखी विस्तारित करण्याची गरज असली तरी आंतरराष्ट्रीय सुरक्षेसाठी ही संकल्पना अर्थपूर्ण आहे हे स्पष्ट होते. आधी नमूद केल्याप्रमाणे, मानवी सुरक्षेला असलेले धोके केवळ सामाजिक विकासाच्या क्रमवारीच्या तळाशी असलेल्या देशांवरच नव्हे तर सर्वच देशांना प्रभावित करतात. अधिकाधिक परस्परसंबंधित जगात, विकसनशील जागतिक व्यापार, दळणवळण आणि वाहतूक - यासह देशांचे पूर्णपणे अलगाव

अंतर्गत समस्या अक्षरशः अशक्य आहे. देशांतर्गत धोके बाह्य संबंधांच्या स्थिरतेला धोका निर्माण करतात हे निदर्शनास आणले पाहिजे. उपासमार, बेघर आणि बेरोजगार लोकांचे स्थलांतर, प्रदूषण आणि संसर्गजन्य रोगांचे संक्रमण आणि संघटित गुन्हेगारीसह सामाजिक प्रयोगशाळांचे हस्तांतरण यामुळे उच्च विकसित देशांची चिंता वाढताना दिसत आहे.

आपली प्रगती तपासा

१. नागरी समाज ही संकल्पना सविस्तर स्पष्ट करा ?

---

२. नागरी समाजापुढील आव्हाने विशद करा ?

---

३. मानवी सुरक्षा संकल्पनेचे अभ्यासविषय यांची चर्चा करा ?

---

४. मानवी सुरक्षेपुढील आव्हाने स्पष्ट करा ?

४.५ मानवतावादी समस्या

४.५.१ प्रस्तावना

नैसर्गिक आपत्ती, संघर्ष किंवा लोकांचे जबरदस्तीने विस्थापन झाल्यानंतर मानवतावादी प्रतिसाद होतो आणि मुख्य जीवनरक्षक गरजा पूर्ण करण्यावर लक्ष केंद्रित केले जाते, ज्यामध्ये संरक्षण, आरोग्य, पाणी आणि स्वच्छता, निवारा आणि अन्न, दळणवळण, शिक्षण आणि उपजीविका सेवा यांचा समावेश असू शकतो. अनेकदा संकटाला अल्प-मुदतीचा प्रतिसाद म्हणून कल्पना केली जाते, खरं तर मानवतावादी कृती काही प्रदीर्घ सेटिंग्जमध्ये दशके चालू राहू शकते. आशिया प्रदेशातील अलीकडील उदाहरणांमध्ये २०१५ चा नेपाळ भूकंप, २०१७ मध्ये फिलीपिन्समधील मारावी संघर्ष आणि २०१७ च्या मध्यापासून बांगलादेशात रोहिंग्या निर्वासितांचे सर्वात अलीकडील विस्थापन यांचा समावेश होतो. आशियामध्ये, मानवतावादी नागरी समाज संघटना विशिष्ट आव्हानांचा सामना करावा लागतो, विशेषतः मजबूत सरकारी नेतृत्व असलेल्या देशांमध्ये काम करताना. यावर चर्चा करताना, हे लक्षात घेतले पाहिजे की इतर संदर्भातील मानवतावादी कृतीसाठी दृष्टीकोन नेहमीच लागू होऊ शकत नाहीत.

नागरी समाजाची मानवतावादी कृती साधारणपणे दोन मुख्य रूपे घेते. एकीकडे, स्थानिक पातळीवर आधारित व्यक्ती आणि अभिनेते यांचा प्रतिसाद आहे, जे एकतर समुदायाचा भाग आहेत, घरगुती संस्था किंवा संस्था आधीच देशात स्थित आहेत आणि चालू कार्यक्रमांचे वितरण करतात. दुसरीकडे, देशांतर्गत विद्यमान संरचनांद्वारे पूर्ण होऊ शकत नाहीत अशा गरजा पूर्ण करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय कलाकारांकडून प्रतिसाद मिळतो. संकटामुळे प्रभावित झालेल्या लोकांच्या जवळ असल्यामुळे, स्थानिक पातळीवर आधारित नागरी संस्था अनेकदा प्रथम प्रतिसाद देतात आणि आणीबाणीनंतर गंभीर गरजांची त्यांना उत्तम कल्पना

असते. हे त्यांना एक अद्वितीय फायदा देते; तथापि, प्रभावित झालेल्यांशी ही जवळीक, आणि प्रतिसाद देणारे नागरी समाज संघटना हे बहुधा स्वतः या समुदायांचे भाग असतात, ही वस्तुस्थिती, मानवतावादी गरजा पूर्ण करण्याच्या त्यांच्या क्षमतेशी संबंधित आव्हाने देखील जोडते. आंतरराष्ट्रीय नागरी समाज संघटना पूरक भूमिका निभावतात, स्थानिक अभिनेत्यांच्या कार्यास समर्थन देतात आणि बळकट करतात आणि आवश्यक तेथे सेवा वितरीत करतात किंवा बहुतेक स्थानिक घटक जे व्यवस्थापित करू शकतात त्यापलीकडे कौशल्य प्रदान करतात.

वाढत्या वैविध्यपूर्ण मानवतावादी लँडस्केपमध्ये कार्य करताना अनेक आव्हाने येतात हे मान्य करताना, विशेषतः संयुक्त राष्ट्र (UN) एजन्सी आणि इतर कलाकारांच्या बदलत्या भूमिकांमुळे, यजमान आणि देणगीदार या दोन्ही भूमिकांमध्ये सर्वात जास्त प्रभाव असणारी सरकारे आहेत. नागरी समाज संघटना च्या कामासाठी जागा कमी करण्यासाठी. सीएसओसाठी, या अडचणी अनेकदा वाढत्या बोजड नियामक वातावरणातून प्रकट होतात; देणगीदार निधीची उपलब्धता कमी; प्रभावित लोकसंख्येच्या प्रवेशावर मर्यादा; मीडियामध्ये चिथावणी आणि कलंक; आणि सर्वात वार्डेट प्रकरणांमध्ये, मानवतावादी कलाकार आणि पायाभूत सुविधांवर धमकावणे, धमक्या आणि हल्ले. आशियातील एका अलीकडील उदाहरणात, या घटकांच्या संयोजनामुळे प्रभावित भागात नागरी समाजाची कारवाई जवळजवळ पूर्णतः बंद झाली. मुद्दाम सरकारी धोरणे किंवा लष्करी कारवाईमुळे सरकार मजबूत असले तरीही काही लोकसंख्येपर्यंत प्रवेश नाकारला जातो अशा प्रकरणांमध्ये, मानवतावादी कृतीच्या मूलभूत तत्वांना प्रभावीपणे प्रतिसाद देण्याच्या अक्षमतेमुळे आव्हान दिले जाते.

४.५.२ परिभाषा

मानवतावादी समस्या ही एक घटना किंवा घटनांची मालिका आहे जी सामान्यतः विस्तृत क्षेत्रामध्ये एखाद्या समुदायाच्या किंवा लोकांच्या इतर मोठ्या गटाच्या आरोग्य, सुरक्षितता, सुरक्षा किंवा कल्याणासाठी गंभीर धोक्याचे प्रतिनिधित्व करते,

आशिया प्रदेशाने अलीकडेच वाढत्या संकटांचा अनुभव घेतला आहे जेथे नागरी समाजातील कलाकारांना गरज असलेल्या लोकसंख्येपर्यंत प्रवेश नाकारण्यात आला आहे. मानवतावादी मदत पोहोचवू पाहणाऱ्या नागरी समाज संघटनाकर्मचाऱ्यांवर या प्रयत्नांसाठी हल्ले केले जातात आणि त्यांचा छळ केला जातो अशा प्रकरणांची सुनावणी सुरु ठेवण्याशी संबंधित आहे, नागरी समाज संघटना ला त्यांच्या कर्मचाऱ्यांची सुरक्षा किंवा ते ज्या समुदायांची सेवा करण्याचा प्रयत्न करत आहेत त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यास भाग पाडतात.

४.५.३ विषय विवेचन

पारंपारिकपणे, मानवतावादी जागा ही एक अद्वितीय जागा मानली गेली आहे, ज्यामध्ये मानवता, स्वातंत्र्य, तटस्थता आणि निष्पक्षता या मानवतावादी तत्वांमध्ये संरक्षण आणि फायदे समाविष्ट आहेत. ही तत्त्वे, आंतरराष्ट्रीय मानवतावादी कायद्यात अंकर केलेली, सर्व UN सदस्य राष्ट्रांनी मान्यता दिली आहे, कारण त्यांनी १९४९ च्या जिनिव्हा अधिवेशनांना मान्यता दिली आहे आणि मानवतावादी मदत जलद आणि निर्बाध मार्ग आणि मानवतावादी

कर्मचाऱ्यांच्या हालचालींच्या स्वातंत्र्यावरील नियमांचा समावेश आहे. मानवतावादी नागरी समाज संघटना हे समजून घेऊन कार्य करतात की त्यांचे मानवतावादी तत्वांचे पालन प्रवेश आणि स्वीकृती सुलभ करते, मानवतावादी कामगारांना त्यांचे कार्य संरक्षित जागेत, विकास, पर्यावरण, शांतता आणि कामाच्या इतर क्षेत्रांपासून वेगळे करण्याची परवानगी देते.

तथापि, आजकाल फार कमी पूर्णपणे मानवतावादी नागरी समाज संघटना आहेत. आशियामध्ये मानवतावादी मदत वितरीत करणारा नागरी समाज संघटना शोधणे कठिण आहे जे विकास, अधिकार किंवा आपत्ती जोखीम कमी करणे यासारख्या क्षेत्रात कार्यक्रम देखील देत नाही. सरकारांना या दुहेरी भूमिका समजून घेणे हे या सीएसओसाठी महत्त्वाचे आव्हान आहे. त्यात भर पडून पर्यावरणाची गुंतागुंत वाढत आहे. उदाहरणार्थ, सध्या विकास आणि शांतता कृतीसह मानवतावादी कृती अधिक जवळून संरक्षित करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्र आणि जागतिक बँकेद्वारे एकत्रित प्रयत्न केले जात आहेत. तथापि, हे या तत्त्वनिष्ठ दृष्टिकोनासाठी संबंधित जोखीम आणते. नागरी समाजासाठी मोठ्या प्रमाणात कमी होत असलेल्या जागेत, आपण हे लक्षात ठेवले पाहिजे की मानवतावादी कृती आणि इतर क्षेत्रांमधील सीमा अस्पष्ट झाल्यामुळे अशा संरक्षणांना कमकुवत किंवा काढून टाकण्याचा धोका असू शकतो.

दुसरे, नागरी समाज संघटना मजबूत करण्यासाठी एक केंद्रीय युक्तिवाद असा आहे की जेव्हा अभिनेत्यांच्या श्रेणीतील पूरक क्षमता सहन केल्या जातात तेव्हा मानवतावादी कृती अधिक प्रभावी असते. सशक्त सरकारी नेतृत्व हे चांगल्या सेवांमध्ये बदलत नाही, विशेषतः जिथे सरकारी धोरणे मुद्दाम किंवा अन्यथा संकटामुळे प्रभावित झालेल्या सर्व लोकांपर्यंत प्रभावीपणे पोहोचवणे सरकारला कठीण बनवते. मानवतावादी जागेत नागरी समाजाच्या कृतींमुळे सेवा खंडित होतात किंवा विद्यमान यंत्रणांमध्ये पुरेशी क्षमता नसलेली पोकळी भरून काढता येते. सरकार आणि इतर कलाकारांना हे समजावून सांगण्यासाठी, ICVA भागीदारीच्या तत्वांच्या वापरास प्रोत्साहन देते, जे २००७ मध्ये विकसित केले गेले होते आणि सर्व मानवतावादी कलाकारांमधील मजबूत, पूरक भागीदारी समजून घेण्याचा प्रयत्न आणि प्रोत्साहन देण्यासाठी.

दुर्दैवाने, सरकारी कृतीसाठी आवश्यक पूरक म्हणून पाहिले जाण्याऐवजी, सीएसओचे मानवतावादी कार्य अनेकदा धार्मिक, राजकीय, सामाजिक आणि हक्कांच्या अजेंडाच्या विस्तृत श्रेणीसाठी हस्तक्षेप किंवा आघाडी म्हणून पाहिले जाते. मानवतावादी प्रतिसाद देताना, प्रवेशासाठी वाटाघाटी करण्यासाठी आणि सेवा वितरित केल्या जाऊ शकतात याची खात्री करण्यासाठी ते इतर विचार बाजूला ठेवतात. तथापि, नागरी समाज संघटना ला हे मान्य करणे आवश्यक आहे की सरकार आपोआप हे गंभीर फरक समजू शकत नाही किंवा त्याचे कौतुक करू शकत नाही.

काही प्रकरणांमध्ये, नागरी समाज संघटना च्या कृतींनी हेतूवर अविश्वास वाढवण्याचे कारण दिले आहे आणि अनेक देशांमध्ये माध्यमांमध्ये उच्च-प्रोफाइल नागरी समाज संघटनांच्या अपमानामुळे त्यांचे मानवतावादी कार्य कमी करण्यासाठी सरकारी कृतींना सार्वजनिक समर्थन जोडले गेले आहे. विशिष्ट लोकसंख्येशी त्यांची जवळीक, गैर-राज्य अभिनेत्यांशी वाटाघाटी करण्याची त्यांची इच्छा किंवा त्यांच्या देणगीदारांच्या राजकीय किंवा धार्मिक विचारांशी त्यांचे कथित संरेखन यामुळे नागरी समाज संघटना विशेषतः लक्षित केले जाऊ

शकतात. अलीकडील दक्षिण आशियाई प्रतिसादात, प्रवेशाची मान्यता सुरुवातीला मंजूर करण्यात आली होती, आणि नंतर त्वरीत अनेक विश्वास-आधारित नागरी समाज संघटना, सरकारच्या काही भागांनी व्यक्त केलेल्या चिंतेमुळे या संघटनांना धोकादायक किंवा अवांछनीय मानल्या गेलेल्या गोष्टींशी संबंध होते. धार्मिक किंवा राजकीय गट. दुसऱ्या उदाहरणात, नागरी समाज संघटना ला पाळत ठेवण्यासाठी, कार्यालयांवर छापे टाकण्यासाठी आणि कर्मचाऱ्यांना धमकावण्याचे कारण म्हणून दहशतवादविरोधी धोरणे वापरली गेली. काही प्रकरणांमध्ये, सरकारने नोंदणी नाकारली आहे, व्हिसा आणि वर्क परमिट रद्द केले आहेत किंवा संस्थांना पूर्णपणे बेदखल केले आहे.

शेवटी, हे लक्षात घेतले पाहिजे की मजबूत नियामक वातावरण एकतर मानवतावादी कृती सुलभ करू शकते किंवा नागरी समाज संघटनासाठी नवीन आव्हाने सादर करू शकते. बऱ्याचदा, इतर क्षेत्रांमध्ये नागरी समाज संघटना कारवाई मर्यादित करण्यासाठी नियम मजबूत केले जातात, ते मानवतावादी सेटिंग्जमध्ये लवचिकता आणि प्रतिसादक्षमता देखील मर्यादित करतात. हे विशेषतः असे आहे कारण बऱ्याचदा सरकारी नोंदणी किंवा मान्यता प्रक्रिया वेगवेगळ्या प्रकारच्या नागरी समाज संघटना कृतींमध्ये फरक करत नाहीत. मानवतावादी दृष्टीकोनातून, प्रवेश कसा मिळवायचा हे स्पष्ट करत असल्यास नियमन ही वाईट गोष्ट नाही, परंतु लवचिकता आणि गतीसाठी ते वाजवी आणि प्रतिसादात्मक ट्रिगर्ससह जुळले पाहिजे आणि जीवनरक्षक मदतीच्या तरतूदीबाबत सरकारकडून एकूण स्पष्टता समाविष्ट केली पाहिजे. सध्या आशियामध्ये, सरकार आपत्ती कायद्याची चौकट विकसित करत असल्याने, सीमाशुल्क आणि सीमा संरक्षण सुधारत आहेत आणि व्हिसा प्रक्रिया मजबूत करतात, संभाव्य निर्बंधांचा एक विस्तृत संच सहन केला जाऊ शकतो. अपारदर्शक कायदे, नवीन नियमांचा अनियमित वापर आणि लांबलचक, नोकरशाही सरकारी प्रक्रिया, ज्या नागरी समाज संघटनाला सर्वोत्तम वेळी निराश करतात, मानवतावादी प्रतिसादादरम्यान जीवन आणि उपजीविका खर्च करतात. काही अभिनेते नागरी समाज संघटना आणि सरकार यांच्यात मानवतावादी कृतींवर परिणाम करू शकणाऱ्या नियमांभोवती खुल्या चर्चेला चालना देण्यासाठी काम करत आहेत, त्यामुळे परस्पर सहमतीनुसार तपासण्या आणि शिल्लक ठेवल्या जाऊ शकतात

आशियातील नागरी समाज संघटना या समस्येचे निराकरण करण्याचा एक मार्ग म्हणजे सरकार, UN, सैन्य आणि इतर कलाकारांसह आपत्ती सज्जतेच्या कामात अधिक गुंतणे. सीएसओचे स्थानिक पातळीवरील सरकारांशी किंवा राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन एजन्सीच्या पातळीवर राजकीय स्तरापेक्षा अधिक मजबूत संबंध असतात आणि त्यामुळे ते तांत्रिक बाबींमध्ये गुंतू शकतात. आशियामध्ये अनेक सकारात्मक उदाहरणे आहेत. तथापि, मुख्यतः तांत्रिक पातळीवर गुंतण्याचे एक आव्हान म्हणजे एक मोठे संकट नेहमीच राजकीय आरोप केले जाते. या परिस्थितीत विविध सरकारी मंत्रालये गुंतली जातात, राज्य, परराष्ट्र व्यवहार, गृह व्यवहार, सुरक्षा आणि आपत्ती व्यवस्थापन आणि पंतप्रधान किंवा राष्ट्रपती कार्यालय हे सर्व नागरी समाज संघटना कारवाईबाबत निर्णय घेण्यात सहभागी होतील. अलीकडील निर्वासित संकटात, नागरी समाज संघटना कारवाईची गरज मोठ्या प्रमाणावर मान्य करण्यात आली होती, तरीही नवीन नागरी समाज संघटना प्रकल्पांच्या नोंदणीसाठी अपारदर्शक आणि जटिल निकष आणि सरकारी मंत्रालयांच्या वाढत्या संख्येमुळे मदत वितरणास लक्षणीय विलंब झाला. प्रकल्प मंजूरी फक्त काही महिन्यांसाठी वैध होत्या, प्रक्रिया

दररोज बदलत होत्या आणि मंजूर क्रियाकलापांवरील सरकारी निर्देशांमुळे नागरी समाज संघटना ला त्यांच्या कौशल्याच्या क्षेत्राबाहेर काम करण्यास भाग पाडले गेले. अनपेक्षित परिणाम असा झाला की कमी संख्येने स्थानिक संस्था ज्यांना अधिकाधिक प्रकल्प चालवण्याची परवानगी होती त्यांनी अधिकाधिक प्रकल्प वितरित करण्याची जबाबदारी पार पाडली, काही संस्थांचे अंदाजपत्रक आणि आकार काही आठवड्यांत 10 ते 50 पटीने वाढले. मला आठवते की प्रतिसादानंतर सहा आठवडे, एक छोटी संस्था जी पूर्वी निर्वासितांना दीर्घकालीन मनोसामाजिक सहाय्य प्रदान करण्यात माहिर होती ती पाणी, स्वच्छता आणि स्वच्छता पासून शिक्षणापर्यंत 10 पेक्षा जास्त विविध प्रकल्प प्रवाह वितरित करत होती, परंतु त्यांच्या कार्यासाठी कोणताही नवीन निधी मिळाला नव्हता.

४.५.४ मानवतावादी हस्तक्षेपाचे समकालीन संदर्भ

गैर-सरकारी किंवा ना-नफा हा शब्द सामान्यतः नागरी समाज बनवणाऱ्या संस्थांच्या श्रेणीसाठी वापरला जातो. अशा संस्थांचे वैशिष्ट्य, सर्वसाधारणपणे, त्यांच्या अस्तित्वाचा उद्देश आर्थिक नफ्याव्यतिरिक्त काहीतरी आहे. तथापि, यामुळे अस्तित्वाची अनेक कारणे आणि विविध प्रकारचे उपक्रम आणि क्रियाकलाप आहेत. एनजीओ लहान दबाव गटांपासून, उदाहरणार्थ, शैक्षणिक धर्मादाय संस्था, महिला शरणार्थी, सांस्कृतिक संघटना, धार्मिक संस्था, कायदेशीर संस्था, मानवतावादी सहाय्य कार्यक्रमांद्वारे, विशिष्ट पर्यावरणविषयक चिंता किंवा विशिष्ट मानवी हक्क उल्लंघनांवर असतात - आणि यादी चालू राहू शकते - सर्व प्रकारे जगातील विविध भागांमध्ये शेकडो किंवा हजारो शाखा किंवा सदस्य असलेल्या विशाल आंतरराष्ट्रीय संस्था.

या विभागात, संपूर्ण जगभरात मानवी हक्कांच्या संरक्षणात अशा संघटनांची महत्त्वाची भूमिका आहे, आणि अजूनही आहे याकडे आम्ही थोडक्यात पाहतो. राज्याच्या सत्तेला धोका असताना वैयक्तिक नागरिकांच्या प्रतिष्ठेचे जतन करण्याच्या विविध प्रयत्नांच्या जवळजवळ प्रत्येक स्तरावर, स्वयंसेवी संस्था महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

गेल्या तीन वर्षांत, बांगलादेशातील कॉक्स बाजार येथील अथक आरोग्य सेविका सुमा शेर्मा यांनी १०० हून अधिक गर्भवती महिलांना मदत केली आहे आणि सुमारे ४० प्रसूतींना मदत केली आहे. सुमा आयओएम, यूएन मायग्रेसन एजन्सी आणि तिची स्थानिक गैर-सरकारी संस्था (एनजीओ) भागीदार मुक्तीसाठी काम करते. दोन्ही संस्था रोहिंग्या निर्वासितांना आणि कॉक्स बाजारमध्ये राहणाऱ्या बांगलादेशींना त्यांच्या संयुक्तपणे चालवल्या जाणाऱ्या दवाखान्यांद्वारे आणि फिरत्या आरोग्य पथकांद्वारे आरोग्य सेवा पुरवतात.

नवीन कोरोनाव्हायरस (साथीचा रोग) सर्व देशभर (किंवा खंडभर) असलेला सरकारचा प्रतिसाद जागतिक स्तरावर नागरी समाजात व्यत्यय आणत आहे. लॉकडाऊन आणि शारीरिक अंतराचे उपाय लोकांना त्यांच्या घरात बंदिस्त करत आहेत आणि भेटण्याची, संघटित करण्याची आणि वकिली करण्याची त्यांची क्षमता वाढवत आहेत. अनेक नागरी समाज संघटनांना नियोजित उपक्रम थांबवण्यास भाग पाडले गेले आहे; इतर त्यांचे काम ऑनलाइन स्थलांतरित करण्यासाठी झुंजत आहेत. अधिक चिंतेची गोष्ट म्हणजे, अनेक देशांतील उदारमतवादी नेते संकटाचा फायदा घेत त्यांची राजकीय पकड घट्ट करण्यासाठी नियंत्रण आणि संतुलन कमकुवत करून, सेन्सॉरशिप लादून आणि राज्य पाळत ठेवण्याचा

विस्तार करत आहेत—हे सर्व अशा वेळी जेव्हा नागरी समाज गट प्रतिकार करण्यास कमी सक्षम असतात. अशा उपायांमुळे नागरी सक्रियतेला मोठा धोका निर्माण होतो. बऱ्याच देशांमध्ये, संकट येण्याआधीच प्रतिबंधात्मक कायदे नागरी समाजावर दबाव आणत होते. साथीच्या रोगामुळे सरकारांना त्यांच्या बाजूने शक्ती संतुलन आणखी झुकवण्यासाठी सोयीस्कर कवच मिळते.

हे चित्र असले तरी, हे संकट नागरी एकत्रीकरणाचे नवीन प्रकार देखील उत्प्रेरित करत आहे. अनेक देशांतील नागरी समाजातील अभिनेते, लोकशाही आणि अलोकतांत्रिक सारखेच, असंख्य लहान आणि मोठ्या मार्गांनी साथीच्या आव्हानाला सामोरे जात आहेत. ते अत्यावश्यक सेवा पुरवण्यासाठी, व्हायरसबद्दल माहिती पसरवण्यासाठी आणि उपेक्षित गटांचे संरक्षण करण्यासाठी सरकारद्वारे सोडलेली पोकळी भरून काढत आहेत. काही ठिकाणी ते आर्थिक मदतीसाठी अडकलेल्या स्थानिक समुदायांना पाठिंबा देण्यासाठी व्यवसाय आणि सार्वजनिक प्राधिकरणांसह भागीदारी करत आहेत. अडखळणाऱ्या किंवा आडमुठेपणाच्या सरकारांना जबाबदार धरण्यासाठी ते नवीन युती देखील बनवत आहेत.

अर्थात, सर्व नागरी समाजाचे उपक्रम जन्मजात लोकशाहीवादी नसतात आणि सर्व नागरी गट संकटाच्या प्रतिसादात रचनात्मक भूमिका बजावत नाहीत. तरीही नागरी संघटनांमध्ये सध्याची वाढ सजीव आणि निरोगी समुदाय आणि लोकशाही टिकवून ठेवण्यासाठी नागरी समाजाची महत्त्वपूर्ण भूमिका अधिक व्यापकपणे अधोरेखित करण्याची संधी प्रदान करते. नागरी समाजाच्या आंतरराष्ट्रीय समर्थकांनी उदयोन्मुख स्थानिक उपक्रमांना चालना देण्यासाठी त्यांचे प्रयत्न वाढवले पाहिजेत, साथीच्या रोगांच्या प्रतिसादात नागरी समाजाचा आवाज वाढवावा आणि लोकशाही अधिकारांवरील पुढील सरकारी निर्बंधांना प्रतिबंध करण्याच्या प्रयत्नांच्या मागे त्यांचे वजन टाकले पाहिजे.

संकटे नियमितपणे उदयास येतात आणि विकसित होत असताना, प्रभावी होण्यासाठी मानवतावादी प्रतिसाद जलद आणि संदर्भ-आधारित असणे आवश्यक आहे. स्वयंसेवी संस्थांसोबतची भागीदारी हे साध्य करण्याचा एक मार्ग असल्याचे सिद्ध झाले आहे. स्वयंसेवी संस्था अनेकदा मानवतावादी मदतीच्या विशिष्ट क्षेत्रात तज्ञ असतात आणि स्थानिकांना परिस्थितीची सखोल माहिती असते. स्वयंसेवी संस्थांसोबत भागीदारी करून, स्थलांतरासाठी आंतरराष्ट्रीय संस्था (IOM) लक्षित लोकसंख्येच्या विशिष्ट गरजा पूर्ण करू शकते.

उदाहरणार्थ, वंचित बांगलादेशी महिलांमधील निरक्षरता आणि दारिद्र्य हाताळण्यासाठी १९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीला मुक्ती, सुमा या एनजीओची स्थापना करण्यात आली. तेव्हापासून त्यांनी त्यांच्या कार्यक्षेत्राचा विस्तार आरोग्य सेवेपर्यंत केला आहे. बांगलादेशातील सुमारे १६ टक्के रोहिंग्या निर्वासित एकल माता आहेत, ४० टक्के १७ वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या आहेत आणि बहुतेकांनी म्यानमारमध्ये भयानक अत्याचार पाहिले आहेत. स्थलांतरासाठी आंतरराष्ट्रीय संस्थाला त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी मदत करण्यासाठी, मुक्तीचे महिलांच्या आरोग्यावर लक्ष केंद्रित करणे आणि कॉक्स बाजारमध्ये दीर्घकाळची उपस्थिती अमूल्य आहे.

मुक्ती सारख्या नागरी संस्थांसह मानवतावादी भागीदारी हा स्थलांतरासाठी आंतरराष्ट्रीय संस्था च्या संस्थात्मक मानवतावादी धोरणाचा प्रमुख घटक आहे. विविध चालू संकटे आणि वाढत्या मानवतावादी गरजा लक्षात घेता, प्रभावी प्रतिसाद मुख्यत्वे विविध अभिनेत्यांच्या संयुक्त आणि पूरक प्रयत्नांवर अवलंबून असतात. नागरी समाजाशी सतत संवादाचा भाग म्हणून, स्थलांतरासाठी आंतरराष्ट्रीय संस्था, इंटरनॅशनल कौन्सिल ऑफ व्हॉलंटरी एजन्सीच्या सहकार्याने, त्यांच्या मानवतावादी NGO भागीदारांसोबत वार्षिक सल्लामसलत आयोजित करते. 2015 पासून आयोजित, सल्लामसलतांचे उद्दिष्ट संकटांसाठी संयुक्त IOM-NGO प्रतिसाद मजबूत करणे आणि IOM आणि NGO साठी धोरण, कार्यक्रम आणि समन्वय चर्चांमध्ये गुंतलेले एक अद्वितीय मंच सादर करणे आहे.

२०१८ पासून, IOM चे जिनिव्हा येथील मुख्यालय आणि प्रादेशिक केंद्रांमधील सल्लामसलत पर्यायी करण्याची योजना आहे. संभाषण क्षेत्राच्या जवळ आणणे आणि स्थानिक भागीदारांचा सहभाग वाढवणे हे उद्दिष्ट आहे. २०१७ मध्ये प्रथमच, सल्लामसलतांमध्ये प्रादेशिक फोकस होता - पूर्व आणि हॉर्न ऑफ आफ्रिका. नैरोबी, केनिया येथे आयोजित, ही चर्चा पूरकता, सुसंगतता आणि सहयोग या थीम अंतर्गत आयोजित करण्यात आली होती. दक्षिण सुदानमध्ये, जगातील सर्वात तरुण देश, IOM ने नैसर्गिक धोके आणि मानवनिर्मित संकटांना त्वरित प्रतिसाद देण्यासाठी मानवतावादी समुदायाला मदत करण्यासाठी रॅपिड रिस्पॉन्स फंड (RRF) ची स्थापना केली. RRF एनजीओ कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देते आणि आपत्कालीन मानवतावादी कार्यासाठी निधी जारी करते. RRF च्या माध्यमातून, IOM राष्ट्रीय आणि स्थानिक स्वयंसेवी संस्थांसोबत जवळून काम करत आहे, ज्यामध्ये दक्षिण सुदानमधील दोन आघाडीच्या स्वयंसेवी संस्थांचा समावेश आहे; लाचा समुदाय आर्थिक विकास आणि सार्वत्रिक हस्तक्षेप आणि विकास संस्था. दोन्ही संस्थांकडे धोकादायक संघर्षाच्या भागात लोकसंख्येपर्यंत पोहोचण्याची क्षमता आहे. RRF च्या व्यवस्थापक क्रिस्टीना ब्रुवेल यांचा असा विश्वास आहे की सल्लामसलत स्वयंसेवी संस्था आणि IOM ला अनुभव सामायिक करण्यात आणि कनेक्शन तयार करण्यात मदत करतात, "दक्षिण सुदान शैक्षणिक संधींसाठी स्थलांतरापासून मजूर स्थलांतरापर्यंत मजूर स्थलांतरापर्यंतच्या स्थलांतराच्या सर्व पैलूंमुळे प्रभावित आहे. IOM-NGO कन्सल्टेशनसने राष्ट्रीय स्वयंसेवी संस्थांना या प्रदेशात काम करणाऱ्या इतर संस्थांशी अनुभव सामायिक करण्यास आणि त्यांच्याशी कनेक्ट होण्याची परवानगी दिली जी स्थलांतरितांना समर्थन देण्यासाठी मजबूत भागीदारी विकसित करण्याचा एक महत्त्वाचा घटक आहे."

सल्लामसलत दरम्यान, सहभागींनी भागीदारीसमोरील आव्हाने ओळखली आणि IOM आणि NGO च्या संबंधित सामर्थ्यांचा अधिक चांगला फायदा घेण्याच्या मार्गाची शिफारस केली. त्यांनी मानवतावादी आणि विकास प्रयत्नांना जवळ आणण्याच्या संधींकडेही लक्ष वेधले ज्यामुळे संकटे चांगल्या प्रकारे हाताळली जातील, गरजा कमी करा आणि असुरक्षा कमी करा. लाचा समुदाय आणि आर्थिक विकासाचे कार्यकारी संचालक, द्रुनी जकानी यांनी सल्लामसलत करताना त्यांच्या सहकाऱ्यांना आठवण करून दिली की "आंतरराष्ट्रीय संस्थांकडे अधिक तांत्रिक क्षमता आहे आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवी संस्थांकडे स्थानिक ज्ञान आहे," म्हणजे "एकत्रितपणे, आम्ही अधिक यशस्वी मानवतावादी प्रतिसाद तयार करू शकतो."

ग्लोबल मानवतावादी प्लॅटफॉर्मचे संस्थापक सदस्य म्हणून, रेडक्रॉस रेड क्रिसेंट चळवळ, संयुक्त राष्ट्र आणि संबंधित आंतरराष्ट्रीय संस्था, तसेच स्वयंसेवी संस्थांना एकत्र आणण्यासाठी तयार करण्यात आलेला एक मंच, IOM ने भागीदारीच्या तत्वांना मान्यता दिली आहे, जे आधारित सहकार्याला प्रोत्साहन देतात; समानता, पारदर्शकता, परिणामाभिमुख दृष्टिकोन, जबाबदारी आणि पूरकता. ही मूल्ये वर्ल्ड व्हिजनचे प्रादेशिक आपत्ती व्यवस्थापन संचालक ख्रिस हॉफमन यांनी नैरोबी सल्लामसलत दरम्यान अधोरेखित केली होती, "एनजीओसह एकत्र काम करताना, आयओएमला निधी व्यवस्थापक म्हणून पाहिले जात नाही तर भागीदार म्हणून पाहिले जाते."

स्वयंसेवी संस्था आता मानवतावादी सहाय्याच्या विविध क्षेत्रांमध्ये - जसे की निवारा, पाणी, स्वच्छता, इ... - सह-नेते आहेत. दक्षिण सुदानमध्ये, वर्ल्ड व्हिजन दोन क्लस्टरचे सह-नेतृत्व करते, तर राष्ट्रीय स्वयंसेवी संस्था निधी प्रस्तावांचे मूल्यांकन करणाऱ्या क्लस्टर-विशिष्ट पीअर रिव्ह्यू समित्यांमध्ये सक्रियपणे सहभागी होतात. हॉफमन यांनी सल्लामसलत दरम्यान या संयुक्त प्रतिसादाचे फायदे ओळखले, "क्लस्टर सह-नेतृत्व ही आमचा आवाज वाढवण्याची आणि प्रतिसाद देण्याची राष्ट्रीय क्षमता निर्माण करण्याची संधी आहे. सह-नेते म्हणून आम्ही समान आहोत." संपूर्ण पूर्व आणि हॉर्न ऑफ आफ्रिका, IOM स्वयंसेवी संस्थांसोबत भागीदारी करत आहे. सल्लामसलत हा संवाद प्रदेशाच्या जवळ आणण्याचा एक प्रसंग होता. मुलं, प्रामुख्याने इथिओपियन आणि काही सहा वर्षांची तरुण, जिबूतीला जाण्यासाठी पायी डोंगर आणि वाळवंट पार करतात. वाटेत ते अनेकदा हिंसाचार आणि लैंगिक शोषणाला बळी पडतात. आखाती राज्यांमध्ये काम शोधण्यासाठी निघाले असूनही, जिबूतीमधील अनिश्चितता आणि असुरक्षिततेमुळे अनेक मुलांना घरी परतायचे आहे. मुलांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी, कॅरिटास जिबूतीने IOM सोबत भागीदारी केली जी त्यांच्या हक्कांची वकिली करते आणि त्यांना IOM ओळखपत्रे पुरवते. या भागीदारीचा मानवतावादी कार्यातील कॅरिटासचा अनुभव आणि इथिओपिया आणि जिबूतीच्या सरकारांशी असलेल्या IOM च्या संबंधांचा फायदा होतो. एकदा मुलं इथिओपियामध्ये सुरक्षितपणे पोहोचल्यानंतर, कॅरिटास आणि IOM त्यांना पुन्हा एकत्र येण्यास मदत करतात.

धोकादायक संघर्ष क्षेत्रातील लोकांपर्यंत पोहोचण्याची एनजीओची क्षमता असो, विशिष्ट प्रकारच्या मानवतावादी मदतीमधील त्यांचे कौशल्य असो किंवा ते ज्या संदर्भाने ते चालवतात त्या संदर्भातील सूक्ष्म समज असो, भागीदारी IOM आणि NGO ला एकमेकांच्या सामर्थ्याचा फायदा घेऊ देतात. सहकार्याशिवाय, दिलेली मदत नैसर्गिक धोके आणि संघर्षामुळे प्रभावित झालेल्या लोकांना प्रभावीपणे मदत करण्यात कमी पडेल.

४.५.५ सारांश

व्यवहारात, अगदी मोठ्या आपत्ती किंवा संकटांना प्रतिसाद देण्याचे नेतृत्व आता जवळजवळ नेहमीच राष्ट्रीय सरकारे करतात. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय मानवतावादी प्रतिसादाच्या समन्वयामध्ये सरकारी नेतृत्व वाढवणे हे एक सकारात्मक पाऊल म्हणून पाहिले जाऊ शकते, जर राज्यांमध्ये क्षमता असेल आणि आंतरराष्ट्रीय कायद्याचे पालन केले जाईल, परंतु मानवतावादी CSOs च्या स्वातंत्र्यासाठी नवीन आव्हाने देखील सादर करू शकतात.

उदाहरणार्थ, अधिक गंभीर प्रकरणांमध्ये, काही सरकारे आपत्ती मदत वितरणावर संपूर्ण नियंत्रण ठेवण्यासाठी दबाव आणत आहेत, आर्थिक आणि भौतिक मदतीचा वाढता भाग त्यांच्या यंत्रणेद्वारे चॅनेल करणे आवश्यक आहे आणि पालन न करणाऱ्या CSOs मध्ये प्रवेश नाकारत आहेत. कृतज्ञतापूर्वक हे अद्याप सर्वसामान्य प्रमाण नाही आणि, बहुतेक प्रकरणांमध्ये, सरकारे आंतरराष्ट्रीय प्रणालीचे मॉडेल बनवतील आणि मानवतावादी देश संघ, आपत्ती व्यवस्थापन संघ किंवा तत्सम काही समतुल्य बनवतील, ज्यामध्ये UN, आपत्कालीन सेवा, सैन्य आणि इतर कलाकारांच्या प्रतिनिधींचा समावेश आहे. तरीही त्यांचा प्रभाव आणि कौशल्य असूनही, CSOs नेहमी सरकारकडून आवश्यक योगदानकर्ते म्हणून पाहिले जात नाहीत आणि त्यांना या निर्णय घेणाऱ्या मंचांशी, विशेषतः राष्ट्रीय स्तरावर थेट सहभागी होण्याची संधी मिळते. सीएसओ प्रतिबद्धता म्हणून यून सारख्या मध्यस्थांद्वारे काढून टाकली जाते. ICVA सध्या राष्ट्रीय स्तरावरील समन्वय यंत्रणेमध्ये सामूहिक प्रतिनिधित्वाच्या CSO मंचांच्या महत्त्वाच्या भूमिकेबद्दल जागरूकता वाढवण्यासाठी काम करत आहे आणि अलीकडे काही देशांमध्ये CSO प्रतिनिधीत्व वाढवण्याचा सकारात्मक ट्रेंड दिसून आला आहे, ज्याला आता सर्वोत्तम सराव म्हणून मॉडेल बनवण्याची आणि सामायिक करण्याची आवश्यकता आहे.

स्वतंत्र आणि संरक्षित जागेत तत्त्वनिष्ठ मानवतावादी कृती संघर्षाच्या ऐवजी पूरक कशी असू शकते हे दाखवण्यासाठी सरकारांशी संवाद वाढवण्याची गरज आहे. निसर्गाने सरकारे लोकसंख्येच्या काही भागांचे इतरापेक्षा जास्त प्रतिनिधित्व करतात आणि जेव्हा सरकार अधिक हुकूमशाही किंवा सैन्य-समर्थित असते तेव्हा आशियामध्ये असे घडते. मानवतावादी CSOs, दुसरीकडे, लोकसंख्येच्या सर्व भागांची सेवा करण्यासाठी कार्य करतात, विशेषतः ज्यांना राजकीय, धार्मिक किंवा सांस्कृतिक पूर्वग्रह, आंतर-सांप्रदायिक हिंसाचार किंवा इतर कारणामुळे वगळण्यात आले आहे.

आदर्शपणे मानवतावादी नागरी समाज मानवतावादी तत्त्वे आणि भागीदारीच्या तत्त्वांसह सरकारसोबत काम करू शकतो. हे घडण्यासाठी, सामर्थ्य दाखविण्याच्या आणि त्यांच्या सार्वभौमत्वाला बळकटी देण्याचा हेतू असलेल्या राज्यांनी संकटकाळात सर्व लोकांचे, नागरिकांचे किंवा अन्यथा संरक्षण करण्याची त्यांची जबाबदारी देखील लक्षात ठेवली पाहिजे. त्यांचा केक खाण्याचाही बेत असेल तर त्यांना त्यांचा ताबा घेता येणार नाही.

आपली प्रगती तपासा

१. मानवतावादी समस्या ही संकल्पना स्पष्ट करा ?

---

२. मानवतावादी हस्तक्षेपाचे समकालीन संदर्भ विशद करा ?

नागरी समाज संघटना
कारवाईचे ठिकाण

---

३. नागरी समाज आणि मानवतावादी समस्या यांच्यातील सहसंबंध स्पष्ट करा ?

४.६ लोकशाहीकरण चळवळ

४.६.१ प्रस्तावना

लोकशाहीकरण, प्रक्रिया ज्याद्वारे राजकीय शासन लोकशाही बनते. २० व्या शतकाच्या मध्यापासून जगभरात लोकशाहीच्या स्फोटक प्रसाराने आंतरराष्ट्रीय राजकीय परिदृश्य आमूलाग्र बदलून टाकला ज्यामध्ये लोकशाही अपवाद ठरली. शैक्षणिक, धोरणकर्ते आणि कार्यकर्त्यांमध्ये लोकशाहीकरणात वाढलेली आवड मोठ्या प्रमाणात लोकशाहीला अनेक महत्त्वपूर्ण सकारात्मक परिणामांसह, मानवी हक्कांच्या आदरापासून ते आर्थिक समृद्धीपर्यंत सुरक्षिततेपर्यंतच्या आंतरराष्ट्रीय नियमांच्या बळकटीकरणामुळे आहे.

लोकशाही आणि नागरी समाज यांच्यातील जटिल संबंध लोकशाहीमध्ये शिक्षणाची आवश्यकता स्पष्ट करतात, जे लोकशाहीच्या विविध गृहीत समजूतीवर मात करते आणि केवळ बहुसंख्यांच्या इच्छेला मान्यता देते, मानवी हक्कांचे शिक्षण हा मानवी हक्कांच्या अंमलबजावणीचा आवश्यक पाया आहे कारण प्रत्येक माणसाला तिच्या/त्याच्या हक्कांबद्दल माहिती असणे आवश्यक आहे. आजच्या बहुलवादी समाजात मानवी हक्कांचे शिक्षण हे 'असणे आवश्यक आहे' आणि 'असणे चांगले' नाही, जिथे नागरी समाज आपल्याला एकमेकांच्या मानवी प्रतिष्ठेचा आदर करून आणि परंपरा, संस्कृतीच्या सीमा ओलांडून सहिष्णुतेसह शांततापूर्ण सहअस्तित्वात जगण्यास सक्षम करतात.

४.६.२ लोकशाहीकरणातील प्रवाह

लोकशाहीमध्ये आणि त्यातून होणारी संक्रमणे जागतिक स्तरावर आणि लहरींमध्ये घडतात, याचा अर्थ ते यादृच्छिकपणे वितरीत करण्याऐवजी स्थान आणि वेळ दोन्हीमध्ये क्लस्टर केले गेले आहेत. अमेरिकन राजकीय शास्त्रज्ञ सॅम्युअल हंटिंग्टन यांनी लोकशाहीकरणाच्या तीन

मुख्य लहरी ओळखल्या. पहिला, 1826 ते 1926 पर्यंत टिकला, मुख्यतः पश्चिम युरोप आणि युनायटेड स्टेट्समध्ये मताधिकाराच्या विस्तारासह. पहिल्या महायुद्धानंतर अनेक युरोपीय लोकशाहीच्या पतनाने 1922 ते 1942 या काळात पहिली उलटी लाट आली.

दुसरी मुख्य लाट (1943-62) दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर मित्र राष्ट्रांनी अक्षीय देशांवर कब्जा केल्याने, युद्धानंतरच्या काळात नव्याने स्वतंत्र झालेल्या माजी ब्रिटीश वसाहतींमध्ये लोकशाहीकरणाचे प्रयत्न आणि लोकशाहीचा प्रसार यामुळे झाली. लॅटिन अमेरिका. दुसरी उलटी लाट (1958-1975) लॅटिन अमेरिकेतील लष्करी राजवटीत बदल आणि आशिया आणि आफ्रिकेतील तरुण लोकशाहीच्या पतनासह आली.

तिसरी मुख्य लाट 1974 मध्ये पोर्तुगालमधील लष्करी राजवट उलथून टाकल्यानंतर सुरु झाली. त्यानंतरच्या 25 वर्षांमध्ये, जगभरात लोकशाहीचा नाट्यमय विस्तार झाला. लोकशाही प्रथम दक्षिण युरोप आणि लॅटिन अमेरिकेतून, नंतर पूर्व युरोप आणि आशिया आणि शेवटी आफ्रिकेत पसरली. या कालावधीत निवडणूक लोकशाहीची संख्या सर्व देशांच्या अंदाजे एक चतुर्थांश वरून दोन तृतीयांश झाली. बहुतेक विश्लेषक सहमत आहेत की तिसरी लाट उलटली नाही तर ती वाढली आहे. हुकूमशाहीकडे परत जाण्याऐवजी, तथापि, अनेक तृतीय-लाटेतील लोकशाही संकरीत किंवा मिश्र राजवटीत अडकल्या आहेत ज्यात लोकशाही आणि हुकूमशाही या दोन्ही घटकांचे मिश्रण आहे.

४.६.३ लोकशाहीकरणाची व्याख्या

लोकशाही कशी समजून घ्यायची याबद्दल मतभेद असल्यामुळे, व्यवहारात लोकशाहीकरणाची व्याख्या करणे कठीण आहे. उदाहरणार्थ, लोकशाहीकरण प्रक्रियेची सुरुवात आणि शेवटची बिंदू कुठे चिन्हांकित करायची यावर एकमत नाही. एक दृष्टीकोन लोकशाहीकरणाची व्याख्या एक हुकूमशाही राजवटीचा विघटन आणि पहिल्या लोकशाही राष्ट्रीय निवडणुकांच्या समाप्तीदरम्यानचा कालावधी म्हणून करतो. इतर आधीच्या सुरुवातीच्या मुद्द्यांना चिन्हांकित करतात, जसे की हुकूमशाही शासनाद्वारे उदारमतवादी सुधारणांची सुरुवात किंवा संरचनात्मक बदल ज्यामुळे विरोधी गटांना लोकशाही सुधारणांसाठी दबाव आणण्यासाठी पुरेसा हुकूमशाही शासन कमजोर होतो. काही लोकशाही सिद्धांतकार असेच ठामपणे सांगतात की लोकशाहीकरण पहिल्या निवडणुकांनंतर बरेच दिवस चालू राहते कारण, स्वतःच निवडणुकांमुळे कार्यरत लोकशाहीची खात्री होत नाही. या दृष्टिकोनाची समस्या अशी आहे की लोकशाहीकरण प्रक्रिया कधी थांबते हे स्पष्ट होत नाही. परिपूर्ण उदारमतवादी लोकशाहीच्या आदर्शाविरुद्ध मोजले गेल्यास, सर्व देश लोकशाहीकरणाच्या प्रक्रियेत आहेत असे पाहिले जाऊ शकते. हे विश्लेषणात्मक साधन म्हणून लोकशाहीकरणाची उपयुक्तता मर्यादित करते. लोकशाहीच्या व्याख्येबद्दलच्या मतभेदांमुळे एखादा देश त्याच्या लोकशाहीकरण प्रक्रियेत कुठे आहे हे मोजणे कठीण बनवते. एक सामान्य उपाय म्हणजे फ्रीडम हाऊस स्कोअर, जो राजकीय अधिकार आणि नागरी स्वातंत्र्य मोजतो. आणखी एक सूचक म्हणजे सेंटर फॉर सिस्टिमिक पीसचा पॉलिटी स्कोअर, जो "अधिकृतता वैशिष्ट्ये" मोजतो आणि लोकशाहीच्या प्रक्रियात्मक व्याख्यांशी अधिक सुसंगत आहे.

४.६.४ संक्रमण विरुद्ध एकत्रीकरण

लोकशाहीकरण प्रक्रिया निर्दिष्ट करण्याचा एक सामान्य दृष्टीकोन म्हणजे दोन टप्प्यांमध्ये फरक करणे:

- (1) एक हुकूमशाही किंवा अर्ध-सत्तावादी शासनाकडून निवडणूक लोकशाहीकडे प्रारंभिक संक्रमण आणि
- (2) लोकशाहीचे त्यानंतरचे एकत्रीकरण. लोकशाहीचे संक्रमण आणि एकत्रीकरण याकडे अनेकदा वेगवेगळ्या अभिनेत्यांद्वारे चालविल्या जाणाऱ्या आणि वेगवेगळ्या परिस्थितींद्वारे सुलभ प्रक्रिया म्हणून पाहिले जाते. संक्रमणाची प्रक्रिया हुकूमशाही राजवटीचे क्षीण होणे आणि नवजात लोकशाही संस्था आणि प्रक्रियांच्या उदयाभोवती केंद्रित आहे. एकत्रीकरण प्रक्रियेमध्ये राजकीय जीवनासाठी नवीन लोकशाही नियमांच्या संस्थात्मकीकरणाची अधिक व्यापक आणि अधिक जटिल प्रक्रिया समाविष्ट आहे. लोकशाहीकरणाच्या उलटसुलट लहरी सुचवल्याप्रमाणे, संक्रमण नेहमीच एकत्रीकरणाकडे नेत नाही.

४.६.५ संक्रमणाच्या पद्धती

लोकशाहीकरण सिद्धांतकारांनी सामाजिक गटांमधील परस्परसंवादाचे विविध नमुने ओळखले आहेत जे एका विशिष्ट वातावरणात लोकशाहीकरणाच्या मार्गाला आकार देतात. अशा अनेक संक्रमण पद्धती ओळखल्या गेल्या आहेत, ज्यात हुकूमशाही राजवटीचा सामना करण्यासाठी अभिजात वर्ग आणि जनतेच्या भूमिकेतील फरक, जुन्या राजवटीतील उच्चभ्रू लोक कोणत्या प्रमाणात संक्रमण व्यवस्थापित करतात, संक्रमण कोणत्या गतीने होते आणि पदवी ज्यामध्ये नवीन लोकशाही शासन जुन्या राजवटीला नाटकीयरित्या तोडते. सर्व प्रकरणांमध्ये, संक्रमणे तेव्हा घडतात जेव्हा लोकशाही विरोधक मजबूत आणि हुकूमशाही राजवटीचा सामना करण्यासाठी पुरेसा एकजूट होतो आणि हुकूमशाही राजवट खूप कमकुवत असते आणि परिस्थिती नियंत्रित करण्यासाठी विभागलेली असते, एकतर लोकशाही विरोधाचा सह-निवड करून किंवा बळाच्या माध्यमातून क्रॅकडाउन करून.

संक्रमणाच्या तीन अतिशय सामान्य पद्धतींमध्ये पॅक्टेड ट्रांझिशन, बॉटम-अप ट्रांझिशन आणि टॉप-डाउन ट्रांझिशन यांचा समावेश होतो. करार झालेल्या संक्रमणांमध्ये, कमकुवत हुकूमशाही राजवटीचे मध्यम सदस्य लोकशाही समर्थक चळवळीच्या मध्यम नेत्यांसह संक्रमणाच्या अटींवर वाटाघाटी करतात. ही स्थित्यंतरे तुलनेने वेगाने घडतात आणि त्यामुळे जुन्या हुकूमशाही राजवटीचे घटक जपणाऱ्या सत्ता-वाटपाच्या व्यवस्थेमध्ये परिणाम होतो. उदाहरणांमध्ये स्पेन आणि चिलीमधील लोकशाही संक्रमणांचा समावेश आहे.

बॉटम-अप संक्रमणांमध्ये, सामाजिक गट बदलासाठी एक व्यापक-आधारित तळागाळातील चळवळ विकसित करतात जे मोठ्या प्रमाणात निषेधाद्वारे हुकूमशाही शासनाला कमकुवत करते आणि शेवटी शासनाला सत्ता सोडण्यास भाग पाडते. या स्थित्यंतरांमुळे अनेकदा जुन्या राजवटीला आमूलाग्र ब्रेक मिळतो. 20 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात पोलंड, हंगेरी आणि झेक प्रजासत्ताकमधील लोकशाही संक्रमणे ही उदाहरणे आहेत.

वरपासून खालच्या संक्रमणांमध्ये, हुकूमशाही राजवटीचे नेते लोकशाही सुधारणांची अंमलबजावणी करतात कारण त्यांना खात्री पटते की या सुधारणा शासनाच्या अस्तित्वासाठी आवश्यक आहेत. काहीवेळा या सुधारणांमुळे प्रदीर्घ स्थित्यंतरे घडतात ज्यात मेक्सिकोच्या बाबतीत नवीन लोकशाही शासन जुन्या राजवटीपासून नाटकीयरित्या खंडित होत नाही. इतर प्रकरणांमध्ये, सुधारणांमुळे सोव्हिएत युनियनच्या बाबतीत, काहीवेळा अनावधानाने, अधिक जलद आणि नाट्यमय संक्रमणे होऊ शकतात.

संक्रमणाच्या काही पद्धतींचा एकत्रीकरणाच्या संभाव्यतेवर फरक पडतो की नाही यावर वाद आहे. धोरणात्मक-निवडीच्या दृष्टिकोनाला अनुकूल असलेले विद्वान असा युक्तिवाद करतात की त्याचा फारसा परिणाम नाही. ते अभिनेत्यांना दूरदर्शी म्हणून पाहतात आणि ऐतिहासिक वारशामुळे किरकोळ प्रभावित होतात. इतरांचा असा युक्तिवाद आहे की जेव्हा हुकूमशाही आणि लोकशाही शक्तींमधील शक्तीचा समतोल अंदाजे समान असतो तेव्हा एकत्रीकरणाची शक्यता वाढते, कारण ते सर्व बाजूंनी तडजोड आणि संयमासाठी दबाव प्रदान करते. तिसरा युक्तिवाद असा आहे की संक्रमणाची कोणतीही सर्वोत्तम पद्धत नाही. उलट, यशस्वी लोकशाहीकरण प्रक्रिया सुलभ करणाऱ्या परिस्थिती आणि रणनीती अनेक ऐतिहासिक आणि संदर्भित घटकांच्या परिणामी बदलू शकतात जे संक्रमण कालावधी दरम्यान शक्ती संबंध आणि अनिश्चिततेच्या पातळीच्या धारणांना आकार देतात. या घटकांमध्ये लोकशाहीचा पूर्वीचा अनुभव, लष्करावरील नागरी नियंत्रणाची परंपरा, मोठ्या प्रमाणात एकत्रीकरणाची पातळी आणि लोकशाहीकरणाच्या मागील यशस्वी प्रकरणांमधून शिकण्याचे परिणाम यांचा समावेश होतो.

४.६.६ एकत्रीकरणाच्या व्याख्या

लोकशाहीची टिकावूपणा किंवा कालांतराने तिची गुणवत्ता वाढवण्याच्या दृष्टीने एकत्रीकरणाची व्याख्या केली जाऊ शकते. एकत्रीकरणाच्या या भिन्न समज लोकशाहीच्या भिन्न व्याख्या दर्शवतात. मिनिमलिस्ट व्याख्येसाठी, ज्या लोकशाहीला द्विभाज्य व्हेरिबल समजतात (राज्य एकतर लोकशाही असते किंवा नसते), एकत्रीकरण म्हणजे केवळ निवडणूक लोकशाहीचे अस्तित्व. व्यापक व्याख्यांसाठी, ज्या लोकशाहीला सतत परिवर्तनशील म्हणून पाहतात (एक शासन कमी किंवा जास्त लोकशाही असू शकते), एकत्रीकरण म्हणजे निवडणूक लोकशाहीच्या पलीकडे जाऊन उदारमतवादी लोकशाहीची वैशिष्ट्ये समाविष्ट करणे, ज्यामध्ये मूलभूत हक्क आणि स्वातंत्र्यांची हमी समाविष्ट आहे. दोन्ही बाबतीत, लोकशाही किती मजबूत आहे हे जाणून घेणे कठीण आहे.

वैचारिकदृष्ट्या, देशाची लोकशाही बळकट केली जाते जेव्हा ती हुकूमशाहीकडे परत येण्याची शक्यता नसते. हे जाणून घेणे कठीण आहे कारण केवळ अपयशाचे थेट मोजमाप केले जाऊ शकते आणि ते केवळ दृष्टीक्षेपात. एक सामान्य सूचक म्हणजे पॉवरचे सलग दोन टर्नओव्हर. दुसरे म्हणजे जेव्हा एक राजकीय गट पूर्वीच्या विरोधकांना सत्ता सोडण्यास सहमती देतो, कारण हे लोकशाही प्रक्रियेद्वारे विवाद सोडवण्याची आणि कार्यालयाबाहेर वेळ घालवण्याची सत्ताधारींची इच्छा दर्शवते. तथापि, हे उपाय काहीसे टोटोलॉजिकल आहेत, कारण लोकशाहीची व्याख्या करणाऱ्या प्रक्रियांचा वापर तिची चिकाटी मोजण्यासाठी देखील केला जातो.

एक पर्यायी रणनीती म्हणजे नागरिकांमध्ये लोकशाही राजवटीची वैधता मोजणे या सिद्धांतानुसार जेव्हा सर्व राजकीय कलाकार लोकशाहीला त्यांच्या समाजासाठी सर्वोत्तम व्यवस्था म्हणून ओळखतात तेव्हा लोकशाही मजबूत होते. एकत्रीकरण हे राजकीय संस्कृतीतील बदलाचे प्रतिनिधित्व करते कारण लोकशाही आचरण नित्याचे बनते आणि गृहीत धरले जाते. लोकशाही प्रक्रियेचे संस्थात्मकीकरण आणि प्रणाली प्रभावीपणे कार्य करण्याची क्षमता याद्वारे हे कालांतराने घडते.

४.६.७ लोकशाहीकरणाचे स्पष्टीकरण

लोकशाहीकरणाचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी दोन मुख्य पध्दती आहेत: एक जो अनुकूल संरचनात्मक परिस्थितीवर जोर देतो आणि दुसरा जो उच्चभ्रू निवडीवर जोर देतो. प्रत्येकाचे फायदे आहेत जे दुसऱ्याच्या कमतरतेची भरपाई करतात. अनुकूल परिस्थितीचा दृष्टिकोन विशिष्ट देशांमधील लोकशाहीकरण प्रक्रियेचे तपशीलवार स्पष्टीकरण देते, परंतु ते महत्त्वाचे घटकांची एक लांबलचक यादी तयार करते, ज्यामुळे लोकशाहीकरणाचे सामान्य मॉडेल तयार करणे कठीण होते. याउलट, अभिजात निवडीचा दृष्टिकोन सैद्धांतिकदृष्ट्या संक्षिप्त आणि सामान्यीकरण करण्यासाठी उपयुक्त आहे, परंतु त्यात संरचनात्मक स्पष्टीकरणांची समृद्धता नाही.

कोणी कोणता दृष्टिकोन स्वीकारला याची पर्वा न करता, सामान्य कराराची दोन क्षेत्रे आहेत. प्रथम, लोकशाहीचे अनेक मार्ग दिसतात. काही देशांमध्ये, शतकानुशतके हळूहळू लोकशाही विकसित झाली (उदा. ग्रेट ब्रिटन), तर काही देशांमध्ये ती अधिक वेगाने उदयास आली (उदा. बाल्टिक राज्ये). काही देशांना वसाहतवादाचा परिणाम म्हणून ब्रिटनकडून लोकशाही संस्थांचा वारसा मिळाला (उदा. कॅनडा आणि ऑस्ट्रेलिया), तर इतर शेवटी युद्धानंतर (उदा. जर्मनी आणि जपान) परकीय हस्तक्षेपाद्वारे लोकशाही बनले. दुसरे, लोकशाहीकरण एका रेषीय प्रक्रियेत होत नाही. उलट, ही एक लांबलचक, संथ आणि संघर्षपूर्ण प्रक्रिया आहे, ज्यात वारंवार उलटसुलट परिणाम होतात. ऐतिहासिकदृष्ट्या पाहिल्यास, दिलेल्या देशातील लोकशाहीकरण प्रक्रिया कालांतराने लोकशाहीच्या अनुभवाच्या संचयाने आकार घेते. प्रत्येक लागोपाठचा लोकशाही अनुभव संस्था आणि पूर्वीच्या अनुभवांच्या अपेक्षांवर आधारित असतो आणि भविष्यातील अनुभवालाही आकार देतो.

४.६.८ नागरी समाज आणि लोकशाहीकरण

सक्रिय आणि व्यस्त नागरी समाज लोकशाहीकरणासाठी अनुकूल आहे ही कल्पना मोठ्या प्रमाणावर आहे. तथापि, असे का होते याचे वेगवेगळे स्पष्टीकरण आहेत, त्यापैकी काही विरोधाभासी आहेत. एक युक्तिवाद असा आहे की नागरी समाज लोकशाही सवयी आणि मूल्ये जोपासतो. स्वयंसेवी संघटनांचे दाट नेटवर्क ज्याद्वारे नागरिक राज्यापासून स्वतंत्रपणे संघटित होतात हे लोकशाही समाजाच्या कार्यासाठी आवश्यक असलेल्या नागरी संस्कृतीचे प्राथमिक स्रोत आहेत. विशेषतः जेव्हा या संघटना राजकीय स्वरूपाच्या नसतात, तेव्हा नागरिक राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक विघटनातून तोडलेले संबंध विकसित करतात. हे सामाजिक संबंध समाजात संयमाच्या पातळीला प्रोत्साहन देतात जे विविधतेच्या सहिष्णुतेला प्रोत्साहन देतात आणि राजकीय संघर्ष हिंसाचारात वाढण्यापासून प्रतिबंधित करतात. नागरिक देखील संघटनेच्या सवयी शिकतात आणि समुदायाची भावना विकसित

करतात. संघटनांच्या दाट नेटवर्कद्वारे समाज तळागाळात एकमेकांशी जोडला जात असल्याने, नागरिक त्यांच्या सामाजिक विश्वासाची पातळी वाढवतात आणि पारस्परिकतेचे निकष विकसित करतात जे त्यांना स्वतःहून अनेक समुदाय समस्या सोडवण्यासाठी सहकार्य करण्यास अनुमती देतात. अशाप्रकारे, एक संघटित नागरिक राज्यावरील भार कमी करण्यास सक्षम आहे, ते अधिक प्रभावी होण्यास अनुमती देऊ शकते आणि राज्याच्या शक्तीला जबाबदार धरून मर्यादित करू शकते.

संकल्पनेच्या सभोवतालची दीर्घ संदिग्धता असूनही, जागतिक नागरी समाज ज्यांना असे वाटते त्यांच्याकडून प्रशंसा केली जाते आणि त्यांच्या क्रियाकलापांसाठी कायदेशीरपणा शोधणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय सरकारी संस्थांद्वारे प्रमाणित केले जाते. त्यांच्या उत्साही लोकांचा असा विश्वास आहे की जागतिक नागरी समाज सार्वभौम राज्यांच्या व्यवस्थेच्या पलीकडे जाणाऱ्या अधिक अनुकूल राजकारणाचा प्रचार करतो. त्याचे समीक्षक प्रस्थापित सत्ता संबंधांमधील त्यांच्या अप्रतिनिधीत्वाची आणि गुंतागुंतीची खिल्ली उडवतात. समीक्षकांना प्रतिनिधित्वाच्या अधिक सूक्ष्म लेखांद्वारे आणि स्पर्धात्मक पद्धती हायलाइट करून उत्तर दिले जाऊ शकते. जागतिक नागरी समाजाच्या वचनांचे आणि संकटांचे कौतुक करण्यासाठी नागरी समाज आणि लोकशाहीबद्दलच्या जुन्या कल्पनांमध्ये मूळ असलेल्या पूर्वकल्पनांच्या पलीकडे जाणे आवश्यक आहे कारण ते कथितपणे राज्यांमध्ये कार्य करतात. वेस्टफेलियन नंतरच्या अशा चालींच्या अत्याधुनिकतेची पर्वा न करता, जागतिक नागरी समाज हा परस्परसंबंधित राजकीय आणि बौद्धिक विवादांचा समावेश असलेला विवादित भूभाग आहे. काय धोक्यात आहे हे स्पष्ट करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय संबंध सिद्धांत कमी उपयुक्त ठरतो. लोकशाही सिद्धांताला धारण केले जाऊ शकते, आणि या चकमकीमुळे लोकशाही स्वतःच काय लागू शकते यावर नवीन प्रकाश टाकते.

वेस्टफेलियाच्या १६४८ च्या कराराला सामान्यतः सार्वभौम राज्यांची व्यवस्था स्थापित करण्याचे श्रेय दिले जाते, ज्यामुळे राज्यांमधील राजकारण हे त्यांच्यातील राजकारणापेक्षा स्पष्टपणे भिन्न होते. युद्धात जाणे असो वा तह प्रस्थापित करणे किंवा व्यापार सुलभ करणे, राज्याच्या सीमेपलीकडील राजकारण हा केवळ राज्य सरकारचा विषय होता. जरी जग असे कधीच नव्हते (सार्वभौमत्वाचा अर्थ औपनिवेशिक शक्तींच्या दयेवर असणाऱ्यांसाठी कधीच नसतो), वेस्टफेलियन प्रतिमा ज्यांनी जागतिक व्यवस्थेत विश्लेषण केले किंवा कार्य केले त्यांच्यासाठी दीर्घकाळ शक्तिशाली राहिले. जागतिक नागरी समाज राजकारणात धारण करण्यासाठी अभिनेत्यांचा आणि नातेसंबंधांचा एक विस्तृत संच आणतो जो आंतरराष्ट्रीय ऐवजी आंतरराष्ट्रीय आहे.

जागतिक नागरी समाजाची मुळे एक किंवा दोन शतकांमागील शोधली जाऊ शकतात, परंतु वेस्टफेलियन प्रतिमेला त्याचे आव्हान द्वितीय विश्वयुद्धानंतर, विशेषतः गेल्या दोन दशकांत किंवा त्याहून अधिक वेगाने वाढले आहे. जागतिक नागरी समाज ही आज शैक्षणिक आणि राजकीय अभिनेत्यांमध्ये एक लोकप्रिय संकल्पना आहे आणि त्यामुळे जागतिक राजकारणाविषयी आणि त्यामधील प्रवचनाच्या अटी बदलल्या आहेत. तरीही जागतिक नागरी समाजाचा खरा अर्थ काय, ज्या प्रमाणात ते सभ्यता आणि सक्रियता यांचे मिश्रण करते, ते केवळ आंतरराष्ट्रीय न राहता प्रत्यक्षात किती प्रमाणात जागतिक आहे आणि त्यात नेमके कोण आहे, याबद्दल संदिग्धता आहे. सार्वभौम राज्यांच्या व्यवस्थेच्या पॅथॉलॉजीची

उत्कट जाणीव असलेल्यांमध्ये जागतिक नागरी समाजाचा उदय ज्या उत्साहाने साजरा करण्यात आला, तो तेव्हापासून वैचारिक प्रश्नांनी, नागरी समाजाच्या बाजूने आणि त्यांच्या बाजूने काम करण्याचा दावा करणाऱ्यांच्या भूमिकेबद्दल शंका, शंकांनी शांत झाला आहे. आणि काही निश्चितपणे निर्णायक भूमिका आणि संबंधांचे स्पष्टीकरण.

लोकशाहीच्या उभारणीत आणि बळकटीकरणात नागरी समाजाची भूमिका काय आहे, याविषयी मला आज तुमच्याशी थोडक्यात बोलायचे आहे. तुम्ही सर्व नागरी समाजाचे नेते आहात, जे विविध मार्गांनी या प्रयत्नात गुंतलेले आहेत, त्यामुळे मला तुमच्याशी या कल्पना शेर करता आल्याने खूप आनंद होत आहे. नागरी समाजाचा अर्थ असा आहे की संघटित गट आणि संस्थांची संपूर्ण श्रेणी जी राज्यापासून स्वतंत्र आहेत, स्वयंसेवी आहेत आणि काही प्रमाणात स्वयंनिर्मित आणि स्वावलंबी आहेत. यात अर्थातच या खोलीतील अशा गैर-सरकारी संस्था, परंतु स्वतंत्र मास मीडिया, थिंक टँक, विद्यापीठे आणि सामाजिक आणि धार्मिक गट यांचाही समावेश आहे. नागरी समाजाचा भाग होण्यासाठी, गटांनी इतर काही अटी देखील पूर्ण केल्या पाहिजेत. लोकशाहीमध्ये, नागरी समाज गटांना कायद्याचा, व्यक्तींच्या हक्कांसाठी आणि इतर गटांच्या त्यांच्या आवडी आणि मते व्यक्त करण्याच्या अधिकारांचा आदर असतो. "सिव्हिल" या शब्दाचा एक भाग म्हणजे सहिष्णुता आणि बहुलवाद आणि विविधतेचा समावेश. नागरी समाज गट राजकीय पक्ष आणि राज्याशी संबंध प्रस्थापित करू शकतात, परंतु त्यांनी त्यांचे स्वातंत्र्य टिकवून ठेवले पाहिजे आणि ते स्वतःसाठी राजकीय सत्ता शोधत नाहीत. बऱ्याचदा संक्रमणामध्ये, असे गट तयार होतात जे त्यांच्या सदस्यांचे जीवन आणि विचार मत्तेदारी करू इच्छितात. हे गट त्यांच्या सदस्यांना असहमत असण्याचा अधिकार सहन करत नाहीत आणि ते त्यांच्याशी असहमत असलेल्या इतर गटांचा आदर करत नाहीत. यापैकी काही गट केवळ राजकीय पक्षांसाठी किंवा राज्यावर नियंत्रण मिळवू पाहणाऱ्या चळवळींसाठी मोर्चे असू शकतात. हे गट नागरी समाजाचा भाग नाहीत आणि ते लोकशाहीच्या उभारणीत योगदान देत नाहीत. मग, नागरी समाजाच्या स्वतंत्र, स्वयंसेवी, कायद्याचे पालन करणाऱ्या, सहिष्णू आणि बहुसंख्याक संघटना लोकशाही निर्माण आणि टिकवण्यासाठी काय करू शकतात?

१. नागरी समाजाची पहिली आणि सर्वात मूलभूत भूमिका म्हणजे राज्याची शक्ती मर्यादित आणि नियंत्रित करणे. अर्थात, कोणत्याही लोकशाहीला सुस्थितीत आणि अधिकृत राज्याची गरज असते. परंतु जेव्हा एखादा देश अनेक दशकांच्या हुकूमशाहीतून बाहेर पडतो तेव्हा त्याला राजकीय नेते आणि राज्य अधिकारी यांच्या शक्ती तपासण्याचे, देखरेख ठेवण्याचे आणि रोखण्याचे मार्ग शोधण्याची आवश्यकता असते. राज्य अधिकारी त्यांच्या अधिकारांचा कसा वापर करतात हे नागरी समाजातील कलाकारांनी पहावे. त्यांनी सत्तेच्या दुरुपयोगाबद्दल सार्वजनिक चिंता व्यक्त केली पाहिजे. त्यांनी माहितीच्या प्रवेशासाठी लॉबिंग केले पाहिजे, ज्यामध्ये माहितीचे स्वातंत्र्य आणि भ्रष्टाचार नियंत्रित करण्यासाठी नियम आणि संस्था यांचा समावेश आहे.
२. हे नागरी समाजाचे दुसरे महत्त्वाचे कार्य आहे: सार्वजनिक अधिकाऱ्यांचे भ्रष्ट आचरण आणि सुशासन सुधारणांसाठी लॉबी उघड करणे. भ्रष्टाचारविरोधी कायदे आणि संस्था

अस्तित्वात असतानाही ते नागरी समाजाच्या सक्रिय पाठिंब्याशिवाय आणि सहभागाशिवाय प्रभावीपणे कार्य करू शकत नाहीत.

३. नागरी समाजाचे तिसरे कार्य म्हणजे राजकीय सहभागाला प्रोत्साहन देणे. एनजीओ लोकांना लोकशाही नागरिक म्हणून त्यांचे हक्क आणि कर्तव्ये याविषयी शिक्षित करून आणि निवडणूक प्रचार ऐकण्यासाठी आणि निवडणुकीत मतदान करण्यास प्रोत्साहित करून हे करू शकतात. एनजीओ नागरिकांच्या सामान्य समस्या सोडवण्यासाठी, सार्वजनिक समस्यांवर चर्चा करण्यासाठी आणि त्यांचे विचार व्यक्त करण्यासाठी एकमेकांसोबत काम करण्याची कौशल्ये विकसित करण्यात मदत करू शकतात.
४. चौथे, नागरी समाज संघटना लोकशाही जीवनातील इतर मूल्ये विकसित करण्यात मदत करू शकतात: सहिष्णुता, संयम, तडजोड आणि विरोधी दृष्टिकोनाचा आदर. या सखोल निवास संस्कृतीशिवाय लोकशाही स्थिर होऊ शकत नाही. ही मूल्ये फक्त शिकवली जाऊ शकत नाहीत; ते सरावातूनही अनुभवले पाहिजेत. आमच्याकडे एनजीओची इतर देशांतील उत्कृष्ट उदाहरणे आहेत-विशेषतः महिला गट-ज्यांनी सहभाग आणि वादविवादाचा सराव करणाऱ्या विविध कार्यक्रमांद्वारे तरुण आणि प्रौढांमध्ये ही मूल्ये जोपासली आहेत.
५. पाचवे, नागरी समाज देखील शाळांमध्ये लोकशाही नागरी शिक्षणासाठी कार्यक्रम विकसित करण्यास मदत करू शकतात. हुकूमशाहीनंतर, भूतकाळातील गुन्द्यांबद्दल तरुणांना शिक्षित करण्यासाठी आणि त्यांना लोकशाहीची तत्त्वे आणि मूल्ये शिकवण्यासाठी अभ्यासक्रमात सुधारणा करण्यासाठी, पाठ्यपुस्तकांचे पुनर्लेखन आणि शिक्षकांना पुन्हा प्रशिक्षित करण्यासाठी सर्वसमावेशक सुधारणा आवश्यक आहेत. हे काम केवळ शिक्षण मंत्रालयातील अधिका-यांवर सोपवायचे आहे. लोकशाही आणि मानवाधिकार प्रशिक्षणासाठी एक रचनात्मक भागीदार आणि पुरस्कर्ता म्हणून नागरी समाजाचा सहभाग असणे आवश्यक आहे.
६. सहावे, नागरी समाज हे विविध हितसंबंधांच्या अभिव्यक्तीचे क्षेत्र आहे आणि नागरी समाज संघटनांची एक भूमिका म्हणजे त्यांच्या सदस्यांच्या गरजा आणि चिंतांसाठी लॉबी करणे, जसे की महिला, विद्यार्थी, शेतकरी, पर्यावरणवादी, कामगार संघटना, वकील, डॉक्टर आणि असेच स्वयंसेवी संस्था आणि स्वारस्य गट वैयक्तिक सदस्यांशी संपर्क साधून आणि संसदीय समित्यांसमोर साक्ष देऊन संसद आणि प्रांतीय परिषदांसमोर त्यांचे विचार मांडू शकतात. ते संबंधित सरकारी मंत्रालये आणि एजन्सी यांच्याशी त्यांच्या हितसंबंधांसाठी लॉबिंग करण्यासाठी संवाद स्थापित करू शकतात. आणि केवळ साधनसंपन्न आणि सुसंघटित लोकच त्यांचे आवाज ऐकू शकत नाहीत. कालांतराने, ज्या गटांना ऐतिहासिकदृष्ट्या दडपले गेले आहे आणि समाजाच्या मार्जिनपर्यंत मर्यादित आहे ते त्यांचे हक्क सांगण्यासाठी आणि त्यांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी संघटित होऊ शकतात.
७. नागरी समाज लोकशाहीला बळकट करण्याचा सातवा मार्ग म्हणजे आदिवासी, भाषिक, धार्मिक आणि इतर ओळखी संबंधांच्या जुन्या प्रकारांना तोडून टाकणारे नवीन प्रकारची आवड आणि एकता प्रदान करणे. लोक एकाच धर्माच्या किंवा

ओळखीच्या इतरांशी संबंध ठेवल्यास लोकशाही स्थिर होऊ शकत नाही. स्त्रिया, कलाकार, डॉक्टर, विद्यार्थी, कामगार, शेतकरी, वकील, मानवाधिकार कार्यकर्ते, पर्यावरणवादी आणि इतर अशा समान हितसंबंधांच्या आधारावर जेव्हा विविध धर्माचे आणि वंशीय ओळखीचे लोक एकत्र येतात, तेव्हा नागरी जीवन अधिक समृद्ध, अधिक गुंतागुंतीचे होते, आणि अधिक सहनशील.

८. आठवे, नागरी समाज भविष्यातील राजकीय नेत्यांसाठी प्रशिक्षणाचे मैदान देऊ शकतो. एनजीओ आणि इतर गट नवीन प्रकारचे नेते ओळखण्यात आणि त्यांना प्रशिक्षित करण्यात मदत करू शकतात ज्यांनी महत्त्वपूर्ण सार्वजनिक समस्या हाताळल्या आहेत आणि सर्व स्तरांवर राजकीय पदासाठी आणि प्रांतीय आणि राष्ट्रीय मंत्रिमंडळात काम करण्यासाठी त्यांची नियुक्ती केली जाऊ शकते. इतर देशांच्या अनुभवावरून असे दिसून येते की नागरी समाज हे एक विशेष महत्त्वाचे क्षेत्र आहे ज्यातून भविष्यातील महिला नेत्यांची नियुक्ती करणे आणि त्यांना प्रशिक्षण देणे.
९. नववा, नागरी समाज जनतेला महत्त्वाच्या सार्वजनिक समस्यांबद्दल माहिती देण्यास मदत करू शकतो. ही केवळ प्रसारमाध्यमांचीच भूमिका नाही, तर स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका आहे जी सार्वजनिक धोरणांवर चर्चा करण्यासाठी आणि विविध गटांच्या किंवा समाजाच्या हितसंबंधांवर परिणाम करणाऱ्या समस्यांबद्दल संसदेसमोर माहिती प्रसारित करण्यासाठी मंच प्रदान करू शकतात.
१०. दहावे, नागरी समाज संघटना मध्यस्थी करण्यात आणि संघर्ष सोडवण्यासाठी मदत करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात. इतर देशांमध्ये, एनजीओंनी औपचारिक कार्यक्रम आणि प्रशिक्षकांचे प्रशिक्षण विकसित केले आहे ज्यामुळे राजकीय आणि वांशिक संघर्ष दूर केला जातो आणि गटांना त्यांचे वाद सौदेबाजी आणि निवासाद्वारे सोडवण्यास शिकवले जाते.
११. अकरावे, निवडणुकांच्या आचारसंहितेवर लक्ष ठेवण्यासाठी नागरी समाज संघटनांची महत्त्वाची भूमिका असते. यासाठी राजकीय पक्ष किंवा उमेदवारांशी संपर्क नसलेल्या संघटनांची एक व्यापक युती आवश्यक आहे, जे मतदान आणि मतमोजणी पूर्णपणे मुक्त, निष्पक्ष, शांततापूर्ण आणि पारदर्शक आहे याची खात्री करण्यासाठी सर्व वेगवेगळ्या मतदान केंद्रांवर तटस्थ मॉनिटर्स तैनात करतात. नागरी समाजाच्या गटांनी ही भूमिका घेतल्याशिवाय नवीन लोकशाहीमध्ये विश्वासाह आणि निष्पक्ष निवडणुका होणे फार कठीण आहे.

४.६.९ सारांश

नागरी समाज केवळ राज्याशी तणावात नाही. कारण नागरी समाज राज्यापासून स्वतंत्र आहे याचा अर्थ असा नाही की त्यांनी नेहमी राज्यावर टीका आणि विरोध केला पाहिजे. खरं तर, राज्याला सर्व स्तरांवर अधिक उत्तरदायी, प्रतिसादात्मक, सर्वसमावेशक, प्रभावी-आणि म्हणूनच अधिक कायदेशीर बनवून-एक जोमदार नागरी समाज नागरिकांचा राज्याबद्दलचा आदर वाढवतो आणि त्यांच्याशी त्यांच्या सकारात्मक सहभागास प्रोत्साहन देतो.

लोकशाही राज्य आपल्या नागरिकांच्या आदर आणि समर्थनासह प्रभावी आणि कायदेशीर असल्याशिवाय स्थिर होऊ शकत नाही. नागरी समाज हा एक चेक, मॉनिटर आहे, परंतु लोकशाही राज्य आणि तेथील नागरिक यांच्यातील अशा प्रकारच्या सकारात्मक संबंधांच्या शोधात एक महत्त्वपूर्ण भागीदार आहे.

आपली प्रगती तपासा

१. जागतिक स्तरावरील लोकशाहीकरणाच्या चळवळीचा आढावा घ्या ?

---

२. लोकशाहीकरणातील विविध प्रवाह स्पष्ट करा?

---

३. नागरी समाज आणि लोकशाहीकरण यांतील सहसंबंध स्पष्ट करा?

---

४. ७ अधिक वाचनासाठी उपयुक्त संदर्भसूची

१. धनागरे, द. ना. , नागरी समाज, राज्यसंस्था, आणि लोकतंत्र: भारतीय संदर्भात विवेचन, प्रज्ञापाठशाळा मंडळ.
२. धनागरे, द. ना, संकल्पनांचे विश्व आणि सामाजिक वास्तव, पुणे , २००५
३. Chandhoke, Neera, State and Civil Society : Explorations in Political Theory, New Delhi, 1995.

४. Elliott, Carolyn M. (eds.), Civil Society and Democracy : A Reader, New Delhi, 2003.
५. Kaviraj, Sudipta; Khilnani, Sunil (eds.), Civil Society : History and Possibilities, Cambridge, 2001.
६. Shah Ghanshyam, Democracy, Civil Society & Governance, Sage Publication.

